

ЗБІРНИК

ПАМ'ЯТІ

**СИМОНА
ПЕТЛЮРИ**

СИМОН ПЕТЛЮРА.

(Фотогр. Губчевського, р. 1917)

ЗБІРНИК
ПАМ'ЯТИ
СИМОНА ПЕТЛЮРИ
(1879-1926)

Ірмо

diasporiana.org.ua

НАКЛАДОМ МІЖОРГАНІЗАЦІЙНОГО КОМІТЕТУ ДЛЯ
ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТИ СИМОНА ПЕТЛЮРИ В ПРАЗІ

П Р А Г А

1930

Цей Збірник виходить в світ з ініціативи й за допомогою ширшого українського громадянства на еміграції. В червні р. 1926 Загальні Збори Празького Міжорганізаційного Комітету для вшанування пам'яті С. Петлюри прийняли постанову про видання Збірника та затвердили обрану Управою Редакційну Комісію в складі: О. Лотоцького, І. Мазени, М. Мандрики, М. Славінського, О. Шульгина. Комісії надано було право кооптації та доручено виробити програму, зібрати матеріали й перевести всю іншу підготовчу працю для видання Збірника. Пізніше до складу Комісії увійшли: С. Сірополко та П. Феденко. Тим часом зі складу Комісії виступив М. Мандрика, а О. Лотоцький та О. Шульгин виїхали за межі ЧСР. В квітні р. 1929 зі складу Комісії виїшов С. Сірополко, а обов'язки Голови Комісії перейняв ex officio Голова Комітету А. Яковлів. Починаючи з цього часу, редакційну й всю іншу підготовчу працю для видання Збірника перевела Комісія в такому складі: І. Мазена, М. Славінський, П. Феденко та А. Яковлів.

Складаючи програму Збірника та збираючи матеріали для нього, Редакційна Комісія вважала, що присвячений пам'яті Симона Петлюри Збірник повинен містити в собі не лише статті, що торкаються безпосередньо особи та діяльності Симона Петлюри, але й статті, що могли освітити ті періоди української визвольної боротьби, в яких він грав чільну роль і історія яких досі була мало або й зовсім невідома нашому ширшому громадянству. З цих причин, а також через обмежені кошти на видання Збірника, Комісія приймала лише оригінальні статті і, по можливості, з матеріалом ще не опублікованим.

Хоч Комісії довелось в деяких статтях зробити скорочення, а також поправки не лише суто редакційного, але іноді й фактичного характеру (в інтересах історичної правди), та всеж Редакційна Комісія цим, явна річ, не перекладає на себе з авторів відповідальности за їх статті.

Затізнення виходу Збірника сталося головним чином через нечасний вступ матеріалу, що його важливішу частину було одержано лише протягом 1929 р. та на початку 1930 р., а також і через труднощі переведення редакційної праці колегіальним органом, яким була увесь час Комісія.

Щодо матеріальної справи видання Збірника, то основний фонд склався із внесків: Міжорганізаційного Комітету в Празі, Комітету

для вшанування пам'яті С. Петлюри в Подєбрадах, Комітету для вшанування пам'яті С. Петлюри в Парижі, Товариства імені С. Петлюри у Варшаві і Редакції «Тризуба». Решту коштів на видання Збірника зібрано шляхом добровільних внесків та передплатою.

Міжорганізаційний Комітет широдякує вказаним організаціям, авторам вміщених у Збірнику статей, членам Редакційної Комісії, а також науковим, культурним і громадським установам та організаціям і всім українським громадянам, що грошовими жертвами, працею та моральною підтримкою спричинилися до вшанування пам'яті Симона Петлюри виданням присвяченого його імені Збірника.

Управа Міжорганізаційного Комітету
для вшанування пам'яті С. Петлюри.

Прага, квітень, 1930.

М. Славінський.

Симон Петлюра.

(1879—1926).

Що знаємо за Симона Петлюру? Неначе все, а разом з тим нічого. Життя його — як великодня казка. Прийшов із безвістя народніх буднів, веселкою на обрію з'явився, загинув та — не вмер...

Симон Петлюра жив і працював у нас перед очима. Не було в його житті романтики ні загадковости, не було таємниць ні обрахованости. Усі, — приятелі й вороги, товариші й противники його, — бачили й знали, за що змагався він, яку мету перед собою мав, за що загинув.

Здавалося б, сучасникам так легко було б відтворити його образ, дати вичерпану характеристику його чину та його особи. А втім, минуло вже чотири роки з дня його смерти, а того ще не зроблено, і не видко зараз навіть і того часу, коли це буде виконано.

Не знати, чи можна цей факт комусь поставити у вину. Мабуть ні; мабуть таки сучасникам та праця не по силі. Перше за все вже тому, що Симон Петлюра — історична постать, але історія для нього ще не настала. Його доба не одійшла в минуле, вона для нас — сьогоднішня сучасність і довго ще зостанеться такою.

Зостався нам сучасником і Симон Петлюра. Історичний чин його позбавлений був персоналії, — принаймні остільки, оскільки взагалі того можна од людини сподіватися. Переходив той чин за бурі та грози великої української революції; з нею він був органічно зв'язаний, з нею й до історії одійде.

Без тої революції нема Симона Петлюри, ні образа його. А що таке для революції чотири роки? Життя та сила її означаються не кількістю літ, а циклами творчих подій, і рік для неї може бути хвилиною, а хвилинка — десятками літ. Скільки потрібно часу для української революції, — не знаємо, але знаємо, що її цикл ще не довершений.

Не довершений тому для нас і образ Симона Петлюри. Всяка його характеристика, зроблена зараз, буде персональною, не злагодженою з його добою, одірваною от тла, нереальною. У найліпшому випадку вона буде легендою. Але вже за життя Симона Петлюри за

нього складено правдиві народні легенди і навмисних — він не потребує.

Лише тоді, коли довершений буде український революційний цикл, коли революційна доба пластичною картиною ляже до нашої історії, — тоді тільки виступить виразно й яскраво поставить Симона Петлюри, тоді буде дано йому й його чину достойну та правдиву характеристику.

Але це — діло майбутнього покоління... На нас же припадає менший та необхідний обов'язок, — совісно зберегти й переказати все те, що маємо в душі та в пам'яті про Симона Петлюру, про його чин та про його добу. Бо були ми тому свідками, співробітниками, співучасниками; бо ніхто з майбутніх того знати не буде, коли ми їм про те не розкажемо.

Збірник цей, присвячений пам'яті Симона Петлюри, є початком і першою спробою того збереження і тих переказів.

Життя Симона Петлюри розкладається на дві — нерівні кількістю літ і нерівнозначні змістом — частини. Перша з них — до початків 1917 року, що означив собою бурхливий потік революційної доби на Сході Європи взагалі, на нашій батьківщині зокрема; друга частина датується роками 1917—1926.

Щодо першої частини — маємо мало матеріялу. Скупі біографічні дати, крихта споминів та переказів про відокремлені епізоди, вирвані з цілого життя, і все начебто таке буденне, звичайне, не індивідуальне, начебто зовсім не зв'язане з тим, чим став Симон Петлюра за другої частини свого недовгого життя. А в тім певні нитки тої зв'язаности можна переслідити вже й зараз.

Народився Симон Петлюра у Полтаві, в козацькій родині, що перейшла з села до міста, де батько його мав дрібний візницький промисел. Генеалогія тої родини нам невідома, не знаємо нічого за предків Симона Петлюри з боку батька ні з боку матері. І хто знає, чи будемо колись щось про те знати, бож за період большевицької надвлади на Україні метрики та інші документи в значній мірі знищено; люди, що могли щось переказати, вмерли чи загинули, а в пам'яті тих, що живими zostались, потрібні нам події прикрито пилом забуття. Це велика прогалина в біографії, що її нічим перекрити, бо спадщинні впливи дуже багато важать для тілесної й духовної структури окремої людини. А особливо багато важать вони якраз на Україні, де кожна родина сільського стану має свою індивідуальну історію і майже кожна — своїх видатних і характерних людей.

Так само мало знаємо про дитячі роки Симона Петлюри. А в тім, оточення, в якому живе дитина, моральні впливи, під якими вона росте, стають потім складовими частинами індивідуальности. Але ця прогалина може ще бути заповненою. Живуть ще на світі члени родини Василя Петлюри, батька Симонового, і на них лежить

почесний громадський обов'язок переказати все, що знають вони про свого вельвального родича.

Первісну освіту свою Симон Петлюра діставав у полтавській духовній бурсі, продовжуючи її в духовній семінарії тогож таки міста. Це не є випадок для тодішніх часів і тодішніх обставин, що дитина з світської родини дістала освіту в школі духовній. То була доля багатьох дітей бідного стану, що їх батьки дбали про їх майбутню долю та неспроможні були витратити більшого гроша. Світська школа — гімназія та за нею університет — була до певної міри привілейованою та вимагала великих коштів, а духовна була дешовою і приступною для всіх станів, бо на неї не поширювався відомий старорежимний циркуляр міністерства освіти про «кухарчиних дітей», перед якими мали бути фактично замкнені двері російських гімназій.

Лихом поминати духовної школи не слід. Був у неї хочби той уже плюс, що майже всі її учні походили із станів сільського населення, — чи то з самого селянства чи з близьких до нього верств. Тому, серед бурсаків та семінаристів на Україні ніколи не вигасало українське національне почуття, бо, навіть перебуваючи в російській школі, не одривались вони од українського оточення та од української стихії.

Не одірвався від тої стихії і школяр Симон Петлюра. Щоправда, маємо покищо мало друкованого матеріалу, що давав би характеристику полтавської бурси та семінарії за 90-х років минулого століття; не знаємо точного складу учителів ні учнів, але можемо зважити їх ціну та їх якість по аналогії з іншими подібними школами, розкиданими на Україні. Знаємо також і яскравий факт з життя школяра Симона Петлюри. Його було виключено з семінарії, — і то вже з вищих богословських класів, що, як відомо, дуже рідко траплялося в історії духовної школи. І виключено було не за політичний радикалізм, не за участь у тих чи інших загально-революційних гуртках, а в зв'язку з приїздом до Полтави славного композитора Миколи Лисенка — за українські симпатії, за те, що почував себе він українцем і не зрікся того під загрозою найвищої шкільної кари.

Тим закінчилося для Симона Петлюри минуле століття; нове, сучасне, починається для нього під знаком самостійного життя, тяжкої боротьби за існування, продовження перерваної освіти. За Полтавою знаходимо його у Львові. Що вигнаний із семінарії, — як казали тоді, з вовчим білетом, себто без права вступити до іншої російської школи, — опинився він за кордоном, це було явище нормальне для тодішньої політичної молоді. Але характерним для юнака Симона Петлюри було те, що подався він не до Берліну, Парижу чи Швайцарії, де скупчувалися тоді всі, кому з тої чи іншої причини тісно було жити в колишній Російській імперії. Вибрав він провінційальний для Європи Львів, а то тому, що там було вогнище українського руху, що в Львівському Університеті можна було слухати лекції українських професорів, що викладали українською мовою.

У Львові ж Симон Петлюра поперше означив себе й політично, бо вступив до складу Революційної Української Партії (РУП), що року 1900 була заснована тодішньою молоддю на Великій Україні, але штаб свій поставила на території українського населення в межах колишньої Австрії за сприятливою допомогою старшої, а особливо молодшої галицької та буковинської інтелігенції.

Історія цієї партії, що чинно проіснувала під тою назвою біля п'яти років, має вже свою задокументовану літературу, але значіння її не зважено ще остаточно. Як на той час, вона була епохальним явищем для українського руху. Складом своїм партія була не однородною, але злютувало її єдине для всіх національне почуття, бо першою, після довшої історичної перерви, поставила вона на своєму прапорі величне гасло української державної незалежності. Тим було ідеологічно відтворено українську політичну традицію, що тягнеться з часів старого Києва через козацьку республіку й Кирило-Методіївське брацтво до наших днів. РУП була провозвісницею і предтечою української революції року 1917, бож майже усі видатні діячі тої революції, од крайніх правих до самих лівих, перекипіли й самоозначились в її горнилі. Дістав од неї свій політичний гарт і Симон Петлюра.

Після Львова застаємо Симона Петлюру на Кубані за учительською, потім статистично-архівною працею. Там, на широких прикавказьких степах, перехована була ще старовинна козацька традиція, що проминула вже давно для України. І нижче, на сторінках цього збірника, древній літами славний кубанський козак зворушливо переказує, з яким запалом взявся молодий Симон Петлюра до вивчення місцевої козацької історії та місцевого життя. Випадковий зворот долі, а може й підсвідоме передчуття своєї майбутньої ролі вказало Симонові Петлюрі на власні очі подивитись, на власний розум ознайомитися з цілим простором української національної території, — од Карпат і до Кавказу.

З Кубані повертається Симон Петлюра до Києву. З'являється він там уже готовою людиною, означною політично й індивідуально. Було то за часів першої російської революції, коли перед українцями відкрилося певне поле національної праці. І Симон Петлюра бере до рук найсильнішу як на ті часи зброю — перо. Він — секретар Чикаленкової «Ради», потім редактор соціально-демократичного органу «Слово». Бо на той час РУП уже перестала існувати; члени її пристали до різних українських партій, а ядро РУП прийняло назву української соціально-демократичної партії. До складу цієї останньої групи належав і Симон Петлюра.

Погром української політичної чинности викинув Симона Петлюру поперше за межі України; року 1907 знаходимо його в Петербурзі. Ради хліба насущного служить він у приватному транспортному товаристві, а свої політичні інтенції задовольняє працею в партії та в різного роду українських гуртках, таких численних і чинних на той час в колишній російській столиці. У Петербурзі Симон Петлюра не зажився. Автору цих рядків гірко скаржився він,

що йому душно в цьому болоті без сонця, світла і тепла. Він переїздить до Москви, знову ж таки на приватну службу — бухгалтером у більшому підприємстві. За тих часів одружився він із панною Ольгою з Більських; у Москві народилась йому й єдина дитина його — донька Леся.

Москва тоді — часи третьої державної думи — була осередком національного руху народів колишньої Російської імперії. І — річ єдина й неповторна в історії російської політичної думки — чинну участь в ньому брали видатні московські політики. Рух той зосереджено було в багатьох потайних і легальних товариствах; з останніх можна зазначити такі, як «Союз автономістів», «Товариство слов'янської культури» з українським відділом, український «Кобзар» і т. ін.

Скромний бухгалтер не затратився серед національної еліти, що скупчилася на той час у Москві. Як представник української колонії, він мав серед неї одно з чільних місць; його слова важились, з ним радились в усіх дотичних справах. Особливо виросло значіння Симона Петлюри в означених колах тоді, коли він, разом з Ол. Саліковським, став редактором журналу «Украинская Жизнь», — органу, друкованого російською мовою і заснованого українцями для інформації російського громадянства. Це був той темний час, коли роздавлена була російською владою українська преса, і коли вияв української політичної думки міг бути зроблений, так мовити, лише в перекладі на російську мову. Тому значіння «Укр. Живни» було на ті часи незвичайно важливим; біля того органу скупчилася була українська інтелігенція, до нього прислухалися уважно представники усіх національностей колишньої «тюрми народів», не виключаючи й росіян.

Московський період життя Симона Петлюри був для нього многозначним і мабуть рішучим щодо його національно-політичного світогляду. Там остаточно ствердів його український націоналізм, людяний та універсальний; там створив він свою концепцію становища України, як політичної одиниці, не тільки в межах многонаціонального Сходу Європи, але й у площині міжнародніх загальноєвропейських взаємовідносин. Виявом цього останнього був відомий український маніфест, написаний Симоном Петлюрою на початку великої війни, видрукований в «Укр. Ж.» і в одбитках поширений в Росії та на Україні. У тому маніфесті Україні вказане місце в складі західно-європейських народів, по боці держав, що представляли собою столітні традиції європейського політичного демократизму.

У Москві остаточно зформувалась персональна й політична індивідуальність Симона Петлюри. В московському оточенні став він тим, чим бачимо його трохи пізніше на тлі великої української революції. Міру його сили та можливостей тоді не зауважили українські товариші його ні взагалі українські сучасники. Означена вона була чужою для нас людиною, 70-літнім росіянином, вєславленим московським академіком Коршем, видатним націонологом і геніяль-

ним мовознавцем, що сердечно ставився до України і, на диво цілого оточення свого і родини своєї, був інтимно здружений з Симоном Петлюрою.

Академік Корш говорив про свого молодого українського друга:

— Українці сами не знають, кого вони мають серед себе. Вони гадають, що Петлюра — видатний редактор, патріот, громадський діяч тощо. Це все правда, але не ціла правда. Петлюра — неконечно вищий за те, що про нього думають. Він — з породи вождів, людина з того тіста, що колись у старовину закладали династії, а в наш демократичний час стають національними героями. Живе він при несприятливих умовах, не може виявити себе. Та хто знає, чи не зміниться все навкруги нас? А коли зміниться, буде він вождем народу українського. Така його доля...

Слова ті переховані вдовою академіка Корша і ствержені авторів цих рядків другим українським приятелем Корша, небіжчиком Ол. Саліковським, що за власним зізнанням своїм, не вірив сам собі, слухаючи їх. Сказані були вони за часів великої війни, в середині її, коли майже нікому не видно було всіх наслідків її ні того, який вияв приберуть ці наслідки на Україні. А в тім настав рік 1917, сколихнулася до дна народня стихія українська, і пророцтво старого Корша виправдалося. Для Симона Петлюри розпочалась друга частина його земного життя.

**

Друга частина життя Симона Петлюри на погляд начебто ні в чому не подібна до першої. На протязі якихсь двох літ — приватна людина — стає він головою держави; скромний робітник пера перетворюється в головного отамана української республіканської армії. Колиб з якоїсь нещасливої нагоди сталося так, що Симон Петлюра загинув до 1917 року, оплакали б його родина його та кілька товаришів; року 1926 заплакала за ним ціла Україна. Зміна незрівняна, що припадає на долю лише улюбленим історією людям.

Але та зміна зайшла не тому, що змінився Симон Петлюра. Усі, що знали його, усі мемуаристи однодушно стверджують, що на протязі цілого свого життя зоставався він тою самою людиною. І характеризували його завжди — та сама простота і скромність, відсутність якого-будь жесту, та сама жертвенність і непохитність. Лише все індивідуальне, вся персоналія наче без сліду зникла, — потопилася в революційній, державно-національній чинності його. Змінився не Симон Петлюра, — змінилися точки прикладання його сили, бо зайшла та зміна обставин, що про неї вказано вище словами академіка Корша; бо прокинувся од сна столітнього український народ, бо вибухла велика українська революція. Чин і гасла, що за ними стояли доти окремі люди, гуртки та партії, одійшли од них і стали виявом народньої стихії української.

**

Коротке зауваження, аби не було непорозуміння між автором цих рядків та його читачами. Наші і не наші люди часто говорять про велику революцію, розпочату в березні року 1917 у Петербурзі. Звідси, — іноді свідомо, а частіше несвідомо, — робиться висновок, що на Сході Європи вказаного часу розпочався, переходив, переходить і зараз єдиний і той самий соціологічний процес на всіх многонаціональних просторах колишньої Російської імперії.

В дійсності ж справа виглядає цілком інакше. Березень року 1917 означив собою не якусь єдину для російської держави революцію, а катастрофу єдиної до того часу Російської держави. Виставлена по старих азійських зразках, трохи назверх з'європеїзованих, спорохніла в основах своїх, імперія та уже давно існувала лише силою історичної інерції. Катастрофою для неї стала світова війна. Під її непереносним тягарем завалилась вона, звільнивши тим різноманітні одбіжні сили, що тайлись до того на просторах її. Революція почалася після тої катастрофи; вірніше, — почалося їх кілька, а серед них дві найбільші, типові для інших, ворожі одна одній, — великоруська та українська. Зреалізовані вони були: перша — більшовицькими повстаннями в Петербурзі та в Москві; друга — чотирьома універсалами Центральної Ради у Києві; явища ті йшли в часі більше-менше паралельно.

На початках своїх ті революції, справді, мали начебто багато спільного, — бож обидві вони вродились і повстали на ґрунті соціального незадоволення мас попереднім становищем. Але дуже скоро прибрали вони цілком одмінного забарвлення, що неминуче впливало з великих різниць культурного рівня та класового розподілу в народів великоруського та українського. Особливо яскраво зазначились ці одміни тоді, коли обидва народи од неминучої на перших кроках революційної деструкції перейшли до стадії революційної творчости.

У великоросів перед революції вела робітнича верства, в українців — селянство. Великороси подалися по лінії псевдо-соціалістичного рівняння на нижчого, українці вступили на європейський шлях соціальної справедливости. Тому і в площині державній вищою точкою великоруської творчости стала олігархічна, псевдо-класова організація Совітів, в той час як українці спинилися на формах європейської політичної демократії, утворивши Українську Народню Республіку. Не диво тому, що обидві революції дуже скоро заворогували одна з одною і вдалися до смертельної боротьби. Часова перемога великоруської революції над українською не тільки не протирічить викладеним думкам, а лише стверджує їх, бо до тої перемоги спричинились не ідеологічні моменти, а матеріальна перевага кількості, сили та зброї, — річі часові, як і сама перемога.

**
*

Нічого несподіваного немає в тому, що українська революція пішла шляхами політичної демократії. Наше покоління за останні

роки бачило на власні очі багато революцій. Усі вони однакові за період деструкції, і всі вони одмінні, вступаючи на дальшу творчу путь. Одмінні тому, що всі народи приходять на арену історії не безбатченками, а приносять із собою велику національну спадщину, збережену з покоління в покоління, — часто навіть під порогом свідомости. І за часів революції, вступаючи в творчий період її, народи реалізують не стільки сучасні бажання свої, скільки ті золоті сни, що снилися їх батькам, дідам і предкам далеким.

Кожна велика революція, відповідно до нових умов, у тій чи іншій формі, відтворює історичну традицію народу, серед якого вона вибухла. Це — соціологічний закон, виправданий наочно за роки 1917—1930. Так, Польща відтворила принципи колишніх конфедерацій, Чехословацщина — лінію Гуса та Жижекки, Великоросія — віковічне самовластво, Україна — демократичну козацьку традицію XVII-го століття. Але народи не тільки відтворюють свою традицію, вони ще й персоніфікують її в тих людях, що мають в собі силу і волю витримати тягар тої персоніфікації. Кожний народ за наших часів видав із себе тих людей, і були то — Пилсудський, Масарик; у Великоросії — Ленін, на Україні — Симон Петлюра.

Чому саме Симон Петлюра, а не хтось інший з тих видатних і талановитих людей, що могли бути і були його конкурентами, бо застала їх українська революція уже з придбаною популярністю, з готовим начебто народнім авторитетом? Питання складне, і повної відповіді на нього ще не маємо. Вона може бути даною лише після того, як буде переведено, з одного боку, глибокий аналіз цілого життя Симона Петлюри, його індивідуальности, цілої психологічної структури його; з другого — коли буде докладно досліджено українську революцію, як соціологічне явище. Але для того, як вказано вище, потрібно, аби та революція дійшла свого кінця, а того ще не сталось.

На одно лише можемо вказати вже й зараз. Коли настала українська революція, всі національно-творчі елементи з запалом кинулися до праці з народом і серед народу. З головою поринув до тої праці і Симон Петлюра. Бачимо його скрізь: на мітингах, з'їздах і в комітетах; на партійних засіданнях, у земстві і на парламентській трибуні Центральної Ради. Але незабаром виявилось, що вся сила творчої енергії його зосереджується не на цій чисто політичній стороні революційного процесу, де й без нього було досить визначних людей. Його увага поволі сконцентрувалася на відтворенню тої частини нашої державної традиції, яка завжди була, єсть і буде найтруднішою, найнеобхіднішою, а одночасно, й найяскравішою в комплексі революційних завдань.

Симону Петлюрі належить честь організації української республіканської армії, — відтворення занедбаної традиції збройної боротьби за батьківщину. На такій праці народні маси найлекше й найкраще розпізнають та оцінюють відповідних людей. Бо потрібні для неї — жертвенна ідейність, непохитна воля, вміння наказувати і та глибока інтуїція, що дозволяє за одну мить розібратись в най-

тяжчих обставинах, — якості у високій мірі властиві лише природженим революційним вождям.

Українське революційне вояцтво майже всім обов'язане Симону Петлюрі; одночасно Симон Петлюра так само майже всім обов'язаний українському козакові. Військові з'їзди дали йому військове міністерство; повстання року 1918 зробило його першою особою в армії; боротьба з російською навалою поставила його на чолу держави, — ім'я його козаками занесено було до найглухішого кутка українського, до найтемнішої хати.

Типова кар'єра гетьмана XVII століття, перенесеного до складних обставин нашого часу. І коли Симон Петлюра не дістав од сучасників того імені, то це мабуть тому, що було в нашій історії дві лінії гетьманської традиції. Одна — вславлена іменами Богдана Хмельницького, Дорошенка та Мазепи, друга — припечатана Бруховецьким та Іваном Скоропадським. Першу з них персоніфікував за часів революції Симон Петлюра; другій, — за хвильового зниження революції, — пощастило на кілька місяців зреалізуватись у Києві в особі Павла Скоропадського. Цей останній факт, — мабуть таки назавжди, — знищив можливість того, аби голову української держави названо було таким почесним колись історичним ім'ям гетьмана.

**

Перипетії визвольної боротьби примусили Симона Петлюру покинути межі батьківщини і виїхати за кордон. За ним виїхав уряд і значна частина республіканської армії. З кінця року 1920 починається еміграційний період його чинности, продовжений до дня його трагічної загибелі. Означається він перебуванням у Тарнові, Варшаві, Будапешті, Відні, у Швейцарії і, нарешті, в Парижі. Матеріяли та присуди щодо цього періоду не злагоджені, недостатно продискутовані, і не вивчені, бо цей період — то наша реальна сучасність. Історія, однак, безперечно, підкреслить той факт, що й за час еміграції не перейшов Симон Петлюра меж відтвореної української традиції, бо мав він і свого в тому попередника — славного Орлика, гетьмана еміграційного...

Поза межами цього короткого нариса залишаємо і третю частину життя Симона Петлюри, що зачалася після двох його земних частин — 25 травня 1926 року. Бож сила його особи, його образу, пам'ять про славного лицаря землі української живе творчим чинником тут — на еміграції — і там — на батьківщині. Але про те скаже своє слово історія.

I. Мазепа

Творена держава.

(Боротьба 1919 року).

Історія української визвольної боротьби в р. 1919, особливо в окремі її моменти, порівнюючи мало відома нашому громадянству. Ця боротьба провадилася в умовах надзвичайно тяжких. Це була доба господарської руїни і великої загальної анархії. Фронт мінявся безперестанно. Уряд і центральні державні установи не мали постійного місця осідку. Боротьба велася без належної зброї та постачання, проти ворога в багато разів сильнішого, при байдужому або й зовсім ворожому відношенню до української справи цілого світу.

З погляду нормальних умов спокійного часу, ця боротьба мала багато різних організаційних дефектів. Цього заперечувати не можна. Але цій боротьбі не бракувало найважливішого: *я с н о і м е т и*, за яку боротьба влася. Величезне захоплення ідеєю незалежної України, завзяття і самовідданність в ім'я цієї ідеї були тим внутрішнім змістом, який запалював борців, кидав їх на тяжку боротьбу до останньої можливості. Скільки прямо захоплюючих прикладів саможертви доводилось бачити в цей рік героїчної боротьби майже на всі фронти! Були моменти, коли всі учасники боротьби могли загинути, оточені ворогами, і мало хто міг би знати подробиці катастрофи.

Як один із активних учасників цієї боротьби, подам тут хоч деякі важніші факти щодо характеристики політичних сил, під проводом яких ішла українська визвольна боротьба в 1919 р. і початку 1920 року.

1. ВІД КИЄВА ДО КАМ'ЯНЦЯ.

Ця доба починається під знаком великої розбіжності українських політичних сил. За гетьманського режиму тільки хвилево об'єдналися різні українські угруповання в Українському Національному Союзі. З поваленням Скоропадського розбіжність виступила ще з більшою силою. В цю добу найбільшого полівіння мас і захоплення їх більшовицькими гаслами тільки добре організовані

*Перший Генеральний Секретаріят Української Центральної Ради р. 1917.
Сидять зправа на ліво: Симон Петлюра, Єфремов О., Винниченко В., Барановський Х., Стешенко І. Стоять: Мартос Б.,
Стасюк М., Христюк П. (Фот. Губчевського)*

Третій Український Військовий З'їзд у Києві, кінець жовтня 1917 р.

(Фот. Губченського)

революційно-соціалістичні сили могли дати масам авторитетний провід і повести їх за собою.

Було дві українських соціалістичних партії, що з самого початку революції керували українською революційно-національною боротьбою: соціал-демократи та соц.-революціонери. Найбільшою з них була партія есерів. При виборах до всеросійської та української конституанти есери одержали майже дві третини всіх голосів. Але по своєму внутрішньому стану ця партія на початку р. 1919 не мала ні ясної сталої програми ні єдності організаційної. Вона розкололася на три частини: ліву, центр і правницю. Ліву частину складали так звані «боротьбісти», що стояли за радянську форму влади і потім злилися з партією російських більшовиків. Правниця стояла на ґрунті демократичного соціалізму. Центр, що об'єднував найбільшу частину партії під проводом М. Грушевського, М. Любінського, А. Степаненка, М. Шаповала й ін., зайняв середню позицію між більшовизмом і демократією: він був за передачу влади «трудовим радам селянських і робітничих депутатів». Формальною центральною течією намітила свою позицію на партійній конференції 28 січня р. 1919 в Києві. Фактично ж розкол партії на три частини виразно намітився вже на Трудовім Конгресі. Фракція есерів була на Конгресі найбільшою щодо кількості своїх членів, але прийти до одного, спільного рішення вона не могла. Кожний із трьох напрямків відстоював свою позицію.

Партія українських с.-д. також розкололася на дві частини на партійнім конгресі, що відбувся в січні 1919 року в Києві. Більшість конгресу, в тім числі Винниченко, Антонович і ін., стала на позицію демократичного соціалізму, і цей погляд партія енергійно відстоювала на Трудовім Конгресі. Меншість, на чолі з Ткаченком, Авдієнком і Пісоцьким, утворила фракцію незалежних у. с.-д., що потім, як і «боротьбісти», увійшла до складу партії російських більшовиків.

Центральна течія есерів виступила на Трудовім Конгресі з декларацією, в якій відмовляла Директорії в довір'ї і пропонувала до скликання слідуєчої сесії Конгресу передати права верховної влади «малому конгресу», в складі 41 члена. Права частина есерів висловила проти цього і голосувала разом з у. с.-д. В результаті такого розподілу сил проекти постанов, внесені фракцією у. с.-д., були прийняті Трудовим Конгресом. В цих постановках Конгрес висловив довір'я Директорії і, проголосивши принцип народоправства, доручив їй до скликання слідуєчої сесії Трудового Конгресу вести далі державні справи на правах верховної влади Республіки. Таким чином, «трудовий принцип» був похований Трудовим Конгресом.

Провівши ці постанови всупереч поглядам головної частини фракції есерів, соціал-демократи не тільки взяли на себе велику відповідальність, але й поставили свою партію в дуже тяжке положення, особливо після того, як через деякий час соціал-демократії довелося разом з цєю (центральною) течією партії есерів творити коаліцію в уряді УНР.

В таких умовах відбулася евакуація Києва і переїзд Директорії до Вінниці.

Приблизно добу 1919 р. можна поділити на три періоди щодо характеристики українського політичного проводу:

1. велика коаліція — правительство Чехівського, в склад якого входили, крім есерів і с.-д., також с.-ф., самостійники і безпартійні елементи;

2. мала коаліція — правительство Остапенка з участю правих партій, без есерів і есдеків*);

3. соціалістична коаліція (с.-д. і с.-р.) — правительство Мартоса і Мазепи.

Політичний провід великої коаліції з самого початку виявив ознаки розгубленості і майже повної безплановості. П. Христюк правильно пише в своїх спогадах, що ще у Києві «все робилося похапцем, без жадного плану, системи. Кардинальні питання внутрішньої і зовнішньої політики залишалися невирішеними». Досить пригадати хочби той факт, що прем'єр Чехівський довідався про оголошення війни совітській Росії Україною лише з газет. До певної міри як на один із проявів цієї політичної беспорядності провідників та їх неуміння організувати апарат влади треба також дивитися на відоме поведження Січових Стрільців у Києві, про яке вже не мало писалося, а також на спробу керівників Січових Стрільців встановити у Києві диктатуру. Заведення диктатури в тих умовах було б неоправимою політичною помилкою. Думка про диктатуру, як про це свідчить Є. Коновалець в своїх споминах, з'явилася у провідників С. С. головно під впливом фактичної відсутності політичного проводу.

Мені особисто вперше довелося бачити Директорію та уряд «великої коаліції» на державній нараді у Києві, що відбулася за кілька днів до Трудового Конгресу. Панували хаос думок і повна безнадійність. Директорія й уряд не мали ясного погляду на ситуацію і не дали ніякого плану щодо продовження боротьби. Розійшлися з рішенням: «хай буде все по старому», тобто без плану і без системи. Голова Директорії Винниченко ніколи не визначався ясністю політичної думки і завжди в критичні моменти, як це, наприклад, було в січні р. 1918, «умирав руки» або виступав з різними фантастичними планами.

Уряд Чехівського, що складався із політично дуже розбіжних елементів, не відповідав завданням моменту і тому не міг допомогти Директорії розібратися в політичній ситуації. Загальне положення вимагало від уряду особливої енергії для організації внутрішніх сил на Україні. В дійсності серед урядових кол панували настрої більше пасивної, ніж активної оборони проти наступаючого ворога.

Не дивно, що під час засідань Трудового Конгресу уряд не ви-

*) В склад правительства Остапенка входили представники таких партій: соц.-фед. (тепер рад.-демократи), соц.-самостійники, народні республіканці, галицькі нац.-демократи і галицькі радикали (др. Назарук).

явив ніякої праці в напрямі впливу на Конгрес та його постанови: він сам не знав, як і де шукати виходу. Користуючись Конгресом, можна було принаймні частково змінити склад Директорії, в цілому безумовно невдалий. Конгрес цього питання не порушував з таких причин. В наслідок згаданої розбіжності поглядів між фракціями с.-р. і с.-д., перед Конгресом стояла дилема: або висловити довір'я Директорії, залишаючи склад її без зміни, або замість Директорії передати право верховної влади т. зв. «малому конгресу» в складі 41 члена, на чому, як я зазначав, настоювала фракція есерів (центрльна течія на чолі з М. Грушевським і ін.). Розуміється, й при залишенні Директорії справу персональних змін в ній можна було б перевести на Конгресі, але лише при умові певної ініціативи з боку самого уряду, що найкраще мусів знати, які саме зміни в складі Директорії слід було зробити. Ніякої такої ініціативи з боку уряду не було виявлено. Я був одним із членів Трудового Конгресу від Катеринославщини і пам'ятаю, як відсутність якого-будь політичного плану у Директорії й уряду надзвичайно утруднювала працю Конгресу.

У Вінниці на державних нарадах з участю членів комісії Трудового Конгресу ця нездібність великої коаліції знайти вихід із ситуації доходила прямо до смішного. Наприклад, на одній з нарад під головуванням Винниченка, міністр земельних справ Микита Шаповал виступив з таким рецептом «оборони батьківщини». В довгій промові він доказував: український нарід — в більшості селяне; українське трудове селянство бореться за землю і ліси, і лише за це може жертвувати собою. Висновок: треба реорганізувати українську армію в армію охорони землі і лісів і на чолі її, як «головного отамана» поставити міністра земельних справ, тобто самого Мик. Шаповала.

Велика коаліція була природним явищем під час переведення такого загально-національного завдання, як знищення реакційної протина української влади Скоропадського. Після повалення Скоропадського ґрунт для такої коаліції зник. Обставини революційної боротьби вимагали переходу влади до соціалістичних партій, які в той момент єдині могли опанувати маси і повести їх на боротьбу проти большевиків*). Такої реорганізації влади не було зроблено. Навпаки, замість уряду Чехівського з перевагою соціалістів, незабаром був утворений уряд Остапенка без соціалістів.

Перебуваючи у Вінниці, уряд Остапенка вів переговори з представниками Антанти, власне, з представниками війська, що захо-

*) Кінець 1918 р. і початок 1919 р. в Східній та Центральній Європі характеризується великим і навіть рішачим впливом соціалістичних партій на державну політику, зокрема, з огляду на боротьбу з большевизмом. В Німеччині в той час існувало соціалістичне правительтво на чолі з Шайдеманом, в Австрії — с.-д. правительтво Реннера; в Чехословаччині — правительтво з прем'єром с.-д. Тусаром, в Польщі — правительтво соціаліста Морачевського. Демократію проти большевизму оборонили своїми організованими силами соціалістичні партії. Те саме було й на Україні.

пило прибережжя на півдні України. Соціалістичні партії (с.-д. і с.-р.), хоч і недовірили ставилися щодо можливості порозуміння з представниками Антанти, але стояли на тому, що переговори з ними треба продовжити. В той час майже всі дивилися на Одеський десант, як на початок серйозно задуманого Антантою плану боротьби з більшовицькою владою. Тому, вибору між двома ворожими силами, що наступали з півдня і півночі України, українські соціалісти не бачили. Був загальний погляд, що без порозуміння з більшовиками або Антантою українська влада засуджена на знищення. Або з більшовиками проти Антанти, або з Антантою проти більшовиків — так дивилися на ситуацію українські соціалісти. Оскільки порозуміння з більшовиками відкидалося насамперед з вини самих більшовиків, які йшли виразно на знищення української влади, іншого виходу не лишалося, як використати всі можливості для порозуміння з Антантою. Всі інші поміркованіші партії тим більше стояли за переговори з представниками Антанти «до кінця». Вони були переконані, що держави Антанти визнають незалежну УНР. На жаль, великі західні держави захоплені були тоді відбудовою «єдиної невідомої Росії» з Колчаком і Денікіним на чолі, і національних рухів на Сході Європи не визнавали.

Вже попередні переговори з представниками Антанти, коли Директорія була у Києві, показали, що вони знаходяться в тісному контакті з російськими реакційними колами і цілком вороже ставляться до ідеї незалежної України. Я особисто мав нагоду в цім переконатися під час переговорів з французьким полковником Фрейденбергом в Бірзулі (6. II.), куди з доручення Директорії їздив, як член Трудового Конгресу разом з О. Остапенком, С. Бачинським і ген. Грековим. Про перебіг цих переговорів, як і про свої враження, я зробив докладний звіт членам Трудового Конгресу, що перебували у Вінниці. Полковник Фрейденберг вимагав насамперед виходу з Директорії й уряду Винниченка, Петлюри і Чехівського. Вже перед цим Винниченко, Чехівський та інші соціалісти, члени уряду, були настроєні за вихід із уряду. Вимоги французів надали їм більшої рішучості, та й взагалі серед соціалістичних партій поширився погляд, що може участь соціалістів в уряді перешкоджає реальним переговорам України з державами Антанти. В значній мірі це привело до рішення соціалістів про вихід з уряду й Директорії.

Як учасник цих рішень соціалістичних партій, мушу сказати: при тих умовах суб'єктивних настроїв і поглядів, які тоді переважали серед лідерів українських соціалістів у Вінниці, іншого рішення вони прийняти не могли. Об'єктивно ж кажучи, така тактика була неправильна і шкідлива. Негативні наслідки цього рішення соціалістичних партій виявилися дуже скоро.

В той момент революційний процес на Україні досягав свого найвищого розвитку. Широкі українські маси йшли за найрадикальнішими гаслами. Опанування ситуації, насамперед внутрішньої, було головним завданням моменту і було по силі лише революційним партіям. В тих обставинах вихід соціалістичних представників

із уряду був кроком помилковим, бо нереволюційні партії не мали змоги організувати революційні маси, дати їм такі гасла, які повели б їх до боротьби з російським більшовизмом. Вожді українського національно-революційного руху в критичний момент втратили голову: замість напружити всі свої сили для усунення проявів внутрішнього розкладу — анархії й «отаманщини», замість продовження організованої боротьби за певні, ясно поставлені реальні завдання, вони один за одним покинули поле бою. В. Винниченко кинув Директорію і виїхав за кордон, бо французький полковник вимагав виключити його зі складу уряду та Директорії. В. Чехівський давно мріяв усунутися від урядової праці, бо був проти війни з московськими окупантами, хоч порозуміння з ними в цей момент було такою ж ілюзією, як і порозуміння з Антантою. Микита Шаповал, вслід за Винниченком і собі рушив за кордон, бо «утомився». М. Грушевський також виїхав з України.

Утеча політичних провідників за кордон в цей момент — одна з найсумніших сторінок української революційної боротьби. Коли вожді революційного руху втрачають голову і в критичний момент кидають поле бою, цим вони не тільки самі собі виносять політичний присуд, але й катастрофічно впливають на стан бойових сил цілого фронту. Так було в Києві, і ще гірше у Вінниці. Наступ більшовиків з півночі і присутність антантського десанту на півдні вносили величезну дезорієнтацію в українські маси і вимагали великої напруженості праці з боку політичних провідників. Але ці провідники лишали маси на призволяще. Тому не можемо дивуватися тим жахливим умовам, що утворилися в цю добу, особливо після відходу від влади соціалістів, які мали в масах авторитет.

Зміна осіб в уряді внесла дезорієнтацію в народні маси. До влади прийшов С. Остапенко, нікому не відомий і неавторитетний. В масах ширилася байдужість і дезорганізація, що не минула й війська. В кінці лютого, в зв'язку з несподіваним відступом корпусу Січових Стрільців, на нараді команди цього корпусу з представниками українських соціалістичних партій, серед яких був присутній і автор цих рядків, полковник Є. Коновалець так висловився з приводу важкого положення на фронті: «Хитання уряду було для нас фатальним. Було і в дві ясніх лінії — або більшовизм, або антибільшовизм. У Директорії й уряді не було ні того ні другого, а тому в результаті ми опинилися майже в безвихідному положенні. Через що кидаємо фронт? Головно через те, що нема резервів, всі стомилися; всяка ідея гасне, хочеться одного: спати».

Відхід соціалістів від влади і орієнтація на воєнні сили Антанти лише зміцнили більшовицьку агітацію проти української влади. Наприклад, один із членів інформаційного бюро при армії, робітник з південної України А., оповідав на початку березня, що його за агітацію боротися з більшовиками наші військові були б розстріляли в Козятині, коли б він не показав посвідки, що є членом Трудового Конгресу. Деморалізація на фронті, оповідав він, повна: панує не-

обмежена гульня командного складу, воювати не йдуть навіть коли обути, вдягнені і т. д.

Не дурно люди, які приходили із Києва до Вінниці, дивувалися, чому це наша армія відступає, хоч з більшовицького боку наступали дуже невеликі відділи. Пізніше, після утворення соціалістичного уряду, ці дефекти в нашому війську було усунено. Починаючи з другої половини р. 1919, нашій армії коли й доводилося відступати перед більшовиками або денікінцями, то здебільшого з інших причин: не з причин браку дисципліни або віри в справу, а з причин недостачі амуніції й взагалі постачання. У Вінницький період було ще досить матеріальних засобів для того, щоб дати належний опір більшовицькому наступові. Та збанкрутував політичний провід. Вслід за «авторитетами» все утікало й розлазилосся. Не було ні влади ні контролю. Тому грубі мільйони, що видавалися на різні нові формування, пропали марно. Зловживанню отаманів не було кінця: вони брали гроші, але при першій нагоді кидали фронт, зникали хто куди хотів, здебільшого до Галичини, і цим вносили ще більшу дезорганізацію як на фронті, так і в заплілю. Тільки в атмосфері такого розкладу та сваволі різних здеморалізованих отаманів стали можливі в цю добу такі страшні явища, як жидівські погроми в Проскурові, Житомирі та ін., що були наслідком загальної анархії на Україні.

Під впливом непевного стану нашої боротьби, багато революційно настроєної української інтелігенції відійшло від активної державної роботи, залишилося на місці, не їхало з Директорією на Захід. Зневір'я в свої сили, пасивність і нездатність до активної боротьби зростали з кожним днем: орієнтація уряду на чужоземну силу, надзвичайно непопулярна в народніх масах, давала для цього особливо сприятливий ґрунт.

В цей момент із старих авторитетів, що набули свою популярність в попередній період революції, за Центральної Ради, не покинув поля бою один Петлюра.

Особисто я знав Петлюру з р. 1906. Познакомився я з ним під час своїх студій в Петербурзі, де ми обидва брали участь в місцевій організації укр. соц.-дем. партії. В той час в Петербурзі виходив с.-д. місячник «Вільна Україна». Біля цього місячника гуртувалися видатніші члени цієї партії. Добре пам'ятаю скромну ролю, яку Петлюра відігравав в с.-д. осередку. Нікому з нас на думку не спадало, що Петлюра своєю політичною кар'єрою випередить всіх інших товаришів по партії.

Деж секрет того, що цей скромний соціально-демократ з самого початку революції на Україні висунувся на ролю найпопулярнішого її провідника?

На мою думку, головний секрет цього полягає в тому, що Петлюра був надзвичайно енергійний, відданий ідеї ентузіяст з великою вірою в українську справу. В початковій стадії революційних рухів особистий вплив взагалі грає значну ролю. В умовах української революції Петлюра виявив цінні риси характеру: він умів за-

хоплювати своїм запалом других, умів вести за собою маси, кликати їх до тяжкої боротьби й жертв. Тому ім'я Петлюри дуже швидко стало відоме по всіх закутках України, як символ борця сміливого і відданого. Петлюра був добрий промовець. Свій революційно-національний запал він умів передавати другим. Особливо він умів впливати на козаків, чим пояснюється його велика популярність в армії. Постійно перебуваючи з армією, він сам піддавався впливові тих настроїв та інтересів, якими жило наше військо. До вирішення складних політичних питань він завжди підходив з погляду інтересів армії. Армія й її настрої та потреби були для нього рішачим чинником при наміченні плану боротьби в найрізноманітніших умовах. Він був весь захоплений збройною боротьбою з противником, тому на справи загально політичного характеру, що їх приносило життя, він не завжди звертав належну увагу.

Звичка до такого, сказати б, «спрощеного» підходу до вирішення політичних проблем ставила певні труднощі в діяльності укр. соціалістичних партій, коли, після відходу Винниченка, Петлюра став головою Директорії. Ці труднощі значно збільшувалися ще тим, що на зміну старших, відомих масам провідників*) політичних партій, що як я зазначив, здебільшого всі відійшли від посередньої праці, прийшла молодша, менш досвідчена генерація, що до певної міри «самотужки» почала шукати способів для врятування положення.

Незабаром після залишення Вінниці, представники укр. с.-р. і с.-д. звернулися до Директорії з заявою, в якій категорично зазначали, що вважають політику уряду Остапенка за невідповідну моментів. Конкретно соціалістичні партії пропонували: а) негайно припинити переговори з Антантою, як цілком безнадійні і шкідливі, б) нав'язати тісніший зв'язок з лівими українськими угрупованнями, які розчарувалися в большевицькому режимі і вже почали ставати в опозицію до большевиків та в) почати переговори з большевиками на умовах визнання ними незалежності України, щоб таким способом ясніше показати українським масам, що большевицька влада має окупаційні стремління у відношенні до України.

Для переведення нового напрямку політики соціалістичні партії пропонували організацію уряду з перевагою соціалістів.

Петлюра вагався і затягував справу. Армія відступала в напрямі на Галичину і треба було рахуватися з поглядами галицького секретаріату, що складався з несоціалістичних елементів і ставився вороже до утворення соціалістичного уряду. Нарешті, сам Петлюра

*) В політиці взагалі, а особливо в критичні моменти життя нації, велику роль грає особистий авторитет провідників, яким маси вірять, за якими йдуть часто й на боротьбу тяжку і криваву. Провідник, вождь не той, що сміливо й хоробро ставить проблеми на папері, проповідує «революцію» або «диктатуру» з затишного кабінету та «у мріях скликає численні полки, що за край свій повстали охочі»; дійсний вождь той, хто з відвагою й «дерзанням» думки з'єднує ще й моральну відвагу, яка йому велить не кидати поля бою, поки ще йде боротьба, не ховатися за чужі спини, а, в разі потреби, с о б о ю давати приклад іншим.

перебільшував значіння переговорів з представниками Антанти в Одесі: він думав, що таким шляхом удасться добути для армії все, що було потрібне.

Приблизно через місяць, коли вже розклад в армії і в тилу досягнув таких розмірів, що загрожував повною катастрофою, Петлюра сам звернувся до соціалістичних партій. Все говорило за те, що продовження боротьби, коли й можливе, то лише при умові опертя на революційно-соціалістичні елементи. Зокрема Січові Стрільці в своїй відозві, виданій в березні в Проскуріві, заявляли, що вони готові охоче «підпирати радянську владу на місцях, яка заводить лад і порядок». Загальне розчарування в переговорах з Антантою і орієнтація на порозуміння з лівими українськими угрупованнями в цей час були такі сильні, що цілий південно-західний фронт на чолі в Волохом, Воскобойниковим і ін., одрізаний від решти нашої армії, утворив ревком і висловився за радянську форму влади. Правда, переговори представників цього ревкому з більшовиками ні до чого не привели, але для характеристики моменту цей факт сепаратних переговорів з ворожим фронтом мав дуже важне значіння.

В цій «більшовизації» півд.-західнього фронту велику роль відіграла згадувана орієнтація на Антанту. Після залишення Києва найбільш реальним планом було б: відступити в Галичину і звідти, відповідно реорганізувавши армію, почати наступ проти більшовиків. Але надії на допомогу Антанти пошкодили переведенню цього плану: в значній мірі в наслідок директив штабу армії цілий півд.-західний фронт через якийсь час опинився не в Галичині, а на півдні України коло Одеси, відрізаний від решти армії. Після невдалих спроб знайти вихід в порозумінні з більшовиками, українські частини, що входили в склад цього фронту, перейшли на територію Румунії. Лише з великими труднощами вдалося їм переїхати через Румунію до Галичини, але, на жаль, без того великого військового майна (80 гармат, 700 кулеметів, 15.000 рушниць і т. ін.), якого Румунія нам так і не повернула.

Несподівана руїна цього фронту, а особливо втрата військового майна надзвичайно ослабили нашу армію.

Останнє, що примусило Директорію змінити свій погляд на положення, це події в Кам'янці. Банкротство політики уряду Остапенка привело до повної дезорганізації як державних установ, так і самого уряду. Під впливом цього, в кінці березня в Кам'янці утворився на правах тимчасового представництва центральної влади так зв. «Комітет Охорони Республіки» на чолі з В. Чехівським. Через кілька днів, з поліпшенням становища на фронті, цей комітет сам себе зліквідував. Але непридатність уряду Остапенка для тих умов буле вже настільки очевидна, що Петлюра покликав представників соціалістичних партій до Рівного і 9 квітня, на основі коаліції с.-р. і с.-д., був утворений соціалістичний уряд Б. Мартоса.

В міжнародньому відношенні Україна знаходилася тоді в стані фактичної бльокади з боку сусідніх держав. Як відомо, Найвища

Рада Союзних Держав дала дозвіл Польщі на окупацію Галичини з метою охоронити мирне населення цієї країни перед «звірствами большевицьких банд». Отже, навіть український рух в Галичині виступав перед Антантою, як небезпечний щодо большевизму. Тому зрозуміло, що відносно українців в їх зносинах з Західною Європою до певної міри існували ті самі заборони, що й відносно большевиків. Не тільки не було можливості провадити з сусідніми державами які-будь торговельні зносини, але навіть свої власні паперові гроші (гривні) уряд в Кам'янецьку добу мусів переправляти із Німеччини (де вони були надруковані) на літаках. Ні Польща, ні Румунія не давали згоди на їх транзит звичайним шляхом. Сама Німеччина наклала формальний арешт на ці гроші «до выяснення, який є уряд на Україні». Лише згодом частину цих грошей вдалося звільнити з-під арешту.

Зокрема щодо Польщі та Румунії, то ми бачили, що Румунія, забравши в квітні 1919 р. велике військове майно наших частин, що мусіли відступити за Дністер, цього майна не повернула, не вважаючи на всі заходи з нашого боку перед румунським урядом. Також Поляки в травні, незадовго перед нашим наступом проти большевиків, захопили величезну масу нашого військового майна, що було звезене на базу Броди—Тернопіль—Волочиськ, і розуміється, теж нам цього майна не повернули.

Таке міжнародне положення, особливо ж вороже відношення до нас наших сусідів, ставило уряд і зокрема справу постачання армії в надзвичайно тяжке положення. З одного боку не можна було добувати з закордону потрібної для армії амуніції і особливо набоїв, запас яких був вичерпаний. З другого — з приходом галицької армії фінансові ресурси державної скарбниці значно погіршали, особливо після того, як з наступленням осінньої непогоди регулярна доставка грошових знаків з закордону майже припинилася. Головні грошові запаси, вивезені Директорією з Києва, були витрачені попередніми урядами, головним чином, на ті легендарні формування ріжних отаманів, про які я говорив вище. Наприклад, на протязі 20 днів січня 1919 р. витрачено було на військо коло одного мільярда гривень (це в той час, коли наш карбованець ще стояв майже на одному рівні з німецькою маркою). Тимчасом з приходом галицької армії загальні потреби зросли більше, ніж удвоє (галицька армія по кількості людей були навіть більша за наддніпрянську). Тому, грошових знаків, які друкувалися, не вистачало. Організувати друк грошових знаків в потрібній кількості власними технічними засобами і на своїй території в той час загальної руїни і постійних евакуацій не було можливості. В Кам'янці, з переїздом туди правительства, було організовано друк грошових знаків купюрами в 10, 100, 250 і 1.000 карб. Але цих знаків було дуже мало для задоволення всіх потреб, тим більше, що валюта наша, як і валюта багатьох інших держав, в той час швидко падала і тому кількість потрібних знаків чим далі все більше зростала.

Розуміється, державні доходи складалися не тільки з емісії

грошових знаків. Згідно з доповіддю міністра фінансів (на засіданні уряду в середині жовтня) прибуткова частина бюджету р. 1919 на всю Україну мала винести коло 20 мільярдів гривень. Із цієї суми на емісію припадало коло 8 мільярдів гривень. Решта доходів мала поступити: від продажу цукру та спирту з державних цукроварень та гуралень коло 12 мільярдів гривень і лише коло 400 мільйонів гривень різних податків з населення. Отже, основним прибутковим джерелом був продаж продуктів виробництва з націоналізованих промислових підприємств: цукру і спирту. Але головні запаси цих продуктів мали поступити лише в кінці року, а крім того самий збут їх зустрічав великі труднощі з огляду на загальне зубожіння внутрішнього ринку, а також через неможливість вивозу їх за кордон. Про організацію нормального збору податків в тих умовах постійних евакуацій і зміни території взагалі не можна було поважно говорити.

Таким чином, доставка гривень з закордону була одиноким виходом, яким уряд у Кам'янецький період рішив скористатися для залагодження тимчасової, проте тяжкої, фінансової кризи. Та й це джерело, як я зазначав, було не цілком певне, і, крім того, для держави дуже невідгідне: прибуття літаків залежало від погоди, крім того, багато гривень тратилося в дорозі під час різних аварій (із 1.500 мільйонів гривень, вивезених літаками, до Кам'янця прибуло лише 1.050 мільйонів, решта згоріла, або була розграбована з літаком, що впав в Горішньому Шлезьку*).

Цікава і особливо трагічна для нашої боротьби історія останнього літака, що прилетів у вересні, ще до наступлення осінніх туманів та непогоди. Міністерство фінансів з великим нетерпінням чекало цього літака. Вже наступила осінь і, в зв'язку з вимогами для постачання армії, відчувалася надзвичайно гостра потреба в грошових знаках. А літак був один з найбільших: віз 300 мільйонів гривень. Та й він потерпів аварію, упавши на території Румунії. Ніякі заходи уряду перед Румунами про негайну передачу грошей з літака нашій місії в Букарешті і перевозку їх до Кам'янця не змогли: грошей з літака аж до кінця листопадової катастрофи наш уряд не дістав. Аварія цього літака була останнім ударом, що довів і без того дуже тяжке положення уряду та армії до найбільшого напруження.

Ненормальні міжнародні відносини і зв'язані з цим фінансові труднощі та труднощі постачання армії почали давати себе взнаки з самого початку існування нового уряду. Вже в травні 1919 р., при наступі проти більшовиків на фронті Волочиськ—Дністер, наша армія, хоч і реорганізована вже в той час, вступила в новий період боротьби — без амуніції і набоїв. Недостачу військового майна наша армія особливо гостро відчула після переїзду в травні через Румунію та Галичину тих частин з нашого півд.-зах. фронту, що примушені були перейти на румунську територію і там були

*) Всього в державній друкарні Німеччини залишилося з часів гетьманської влади 10 мільярдів гривень.

роззброєні. Галицька армія нічим нам допомогти не могла, бо сама знаходилася приблизно в такому ж стані. Та колиб і могла чим допомогти, то, як побачимо далі, у Галицького уряду не було для цього доброї волі. Тому армія воювала тим, що удавалося відбити у большевиків на фронті та приватно купувати (головним чином, набой) в дуже невеликім розмірі в Румунії. Продовжували боротьбу (нерідко з 5-ма набоями на козака) в надії, що тільки таким шляхом завойовуємо краще міжнародне, а значить і фінансово-господарське положення для України.

І безумовно всі ці тимчасові труднощі в значній мірі можна було перебороти. Та на перешкоді стали дуже скомпліковані умови внутрішнього політичного характеру. Загально кажучи, причини цього несприятливого внутрішнього положення були: в характері самої урядової коаліції, яка не була міцною, а головню — в поведінці правих українських угруповань, що після утворення соціалістичного уряду спільно з Галицьким урядом перейшли в рішучий наступ проти уряду і голови Директорії Петлюри.

Коаліція с.-д. і с.-р. була утворена з досить значними труднощами. Важко було об'єднатися двом партіям для спільної праці після того, як ще не так давно на своїх партійних конференціях, а потім на Трудовому Конгресі, вони різко розійшлися в оцінці політичного моменту та в своїх практичних висновках щодо біжучих цілей та завдань. Але представники цих партій розуміли вимоги революційного моменту. Шляхом взаємних компромісів було знайдено платформу для спільної діяльності в уряді. В декларації, виданій цим урядом, для розмежування з політикою попереднього уряду, було категорично заявлено, що новий уряд не буде кликати собі на допомогу ніякої чужої військової сили. В цілому декларація не розходила з постановами Трудового Конгресу. Між іншим, в ній говорилося про «справжнє народоправство» та «зміцнення демократичного ладу на Україні». Щодо трудових рад на місцях, то в згоді з законом Директорії, який було ухвалено ще до виходу Вишниченка, в декларації заявлялося, що вони мають бути негайно організовані «для контролю над діяльністю місцевих властей». В декларації посилався привіт повстанським масам на Україні і висловлювалася надія, що вони об'єднуються з соціалістичним урядом для спільної боротьби проти російських большевиків.

Крім цієї «писаної конституції», між партіями і Директорією було прийнято цілий ряд умов словесних. Згідно з цими умовами, Директорія мала затверджувати закони тільки після ухвали їх радою міністрів, а в сфері урядування видавати свої розпорядження лише через відповідні міністерства. Велика помилка Трудового Конгресу була в тому, що, з причин спішності своїх нарад, він не ухвалив конституції і взагалі ніяких правил щодо урядування Республікою і взаємовідносин між Директорією та урядом. На практиці це приводило до постійного втручання членів Директорії в справи окремих міністерств, і це перешкоджало нормальній праці. Певна доля вини в цьому падає на саму Директорію та на уряд Чехівського, які

під час засідань Трудового Конгресу не подбали про внесення відповідного законопроекту. Але урядам Чехівського і Остапенка ма-буть було не до конституцій. Про ступінь діловитости цих урядів свідчить той факт, що в квітні 1919 р. на одному з перших засідань уряду Мартоса, де обговорювалося програму діяльності, Петлюра і Мартос в приватній розмові зі мною заявили, що це перший український уряд, який обговорює план своєї роботи. В кожному разі перед утворенням нового уряду соціалістичні партії вважали необхідним установити хочби на словах певні умови щодо взаємовідносин між Директорією та урядом.

Із цих неписаних умов найважливішою була умова про зміну складу Директорії, прийнята на пропозицію есерів. Хоч ця умова не викликала принципових заперечень ні з боку с.-д., ні з боку Петлюри, але з різних причин, про які скажу далі, вона не була здійснена на протязі всього часу соціалістичної коаліції. Згідно з Рівенською умовою Директорія мала надалі складатися із Петлюри, Макаренка і по одному представникові від Галичини і партій с.-д. і с.-р. Така умова була прийнята в результаті взаємного компромісу двох партій. Вірні своїм київським постановам, есери настоювали на скасуванні Директорії взагалі. План, яким вони керувалися на протязі всього часу коаліції з с.-д., був такий: Директорію скасувати і замість неї утворити ширший колектив — Раду Республіки. В Раду Республіки, як і до уряду, ввести лише представників українських партій, що стояли на радянській платформі, тобто українських с.-рів лівої та центральної течії та українських с.-д. незалежників.

Ясно, що такий план виключав можливість співробітництва есерів і українських с.-д. Але не мавши симпатій в армії для негайного переведення свого плану, есери йшли до його здійснення шляхом компромісів. Як на один із таких компромісів вони дивилися на свою Рівенську умову. Пізніше, після Любарської катастрофи, коли армія знаходилася в Зимовому поході, група есерів таки «здійснила» цей свій план, ухваливши постанову про скасування Директорії і т. і. Але все це було зроблено в таких обставинах, що вони сами негайно відмовилися від своїх «успіхів» і лишилися на старій позиції уряду.

При заключенні Рівенської умови щодо зміни складу Директорії соціально-демократи не заперечували доцільности такого кроку з чисто ділових мотивів: умови революційної боротьби, як показав попередній досвід, вимагали по можливості суцільного політичного проводу. Без цього не було надії перевести в життя ті завдання, які ставив собі уряд. Директорія й уряд повинні були розуміти один одного і спільно йти до одної мети. Між тим розходження між членами Директорії були загально відомі ще з Києва. Мотивів формального характеру, а саме, що Директорія в даному складі була стверджена Трудовим Конгресом, ніхто з нас, в тім числі і Петлюра, в той час серйозно на увагу не брав. На першій плані стояли доцільність та успіх боротьби. Оскільки поодинокі члени Директорії да-

леко не доросли до потреб і завдань моменту, ми вважали потрібним і можливим склад Директорії поповнити іншими, здібнішими людьми. І коли склад Директорії, як я зазначив, до самого кінця лишався без зміни, то виключно через брак людей.

В різні моменти есери до складу Директорії висували кандидатури А. Степаненка і Д. Одрина, а с.-д. — Д. Антоновича, А. Лівницького і ін. Але до конкретних рішень ні разу не доходило. Кандидати були або невідповідні, або потрібні для праці в уряді, або деякі з них знаходилися за кордоном і не було надії на скорий поворот їх на Україну.

Одною з перших постанов соціалістичного уряду була пропозиція партіям с.-д. і с.-р. нав'язати контакт з лівими українськими партіями по той бік фронту. Це було дійсно зроблено. Щодо «замирення» з совітьською Росією, про яке говорилося в декларації, а також в умовах утворення уряду, то це питання було знято з ближчого порядку денного. Був загальний погляд, що переговори з більшовиками можуть мати якісь наслідки лише при наших успіхах на фронті. Ці переговори було почато вже аж в кінці вересня, коли, в наслідок переходу на Велику Україну галицької армії, наш фронт уявляв собою значну силу, а більшовики провадили тяжку боротьбу з армією Денікіна.

Платформа Рівенської коаліції в залежності від обставин кілька разів мінялася та доповнювалася в порозумінні з Директорією. Вперше до зміни цієї платформи дійшло вже на початку червня, коли реорганізована в Галичині армія починала наступ проти більшовиків. Це сталося в зв'язку з нав'язанням контакту з повстанцями. У відповідь на спільний лист с.-д. і с.-р. до українських соціалістів по той бік фронту, в якому пропонувано було об'єднатися для спільної боротьби проти російських окупантів, із Києва приїхали до Тернополя, де тоді знаходився уряд, представники есерів — Одрина, Черкаський, Ярослав і Часник та незалежних с.-д. — Пісоцький (Річицький). Як умову для спільної праці, вони виставили такі домагання: скасування Директорії та утворення замість неї Ради Республіки й організація трудових рад на місцях, як органів місцевої влади.

Загальний настрій був за порозуміння з повстанцями. Із військових на цьому особливо настоювали ген. Осецький і полк. А. Мельник. Але серед с.-д., членів уряду, щодо прийняття умов «повстанців» однодушного погляду не було. Майже всі годилися, що в тих революційних умовах життя вимагало, принаймні на якийсь перехідний час, утворення на місцях по можливості централізованих органів влади, в яких би були об'єднані як функції комісаріятів, так і функції земських, земельних та продовольчих управ. Це було насамперед в інтересах тісного зв'язку між центром і органами влади на місцях. Тому соціально-демократи годилися на організацію об'єднаних органів місцевої влади, але не по трудовому принципу, а по загальному виборному праву. А. Лівницький загрожував навіть в разі прийняття трудових рад виходом із

уряду. Мартос погоджувався на трудові ради, але з умовою, що із компетенції цих рад будуть виключені справи господарські. В той час я керував внутрішніми справами і висловився за прийняття умови «повстанців» щодо трудових рад на місцях з таких мотивів.

Як я вже зазначав, есери дивилися на Рівенську умову з с.-д. лише, як на один із шляхів для переведення свого основного гасла — «трудова рада селянських і робітничих депутатів». Фактично вони працювали на два фронти. На території Директорії в цей час знаходилися лише так зв. «емісари» ЦК партії есерів І. Лизанівський і Арк. Степаненко. Ці емісари, підписуючи Рівенську умову, заявили, що остаточна санкція в цій справі належатиме не їм, а ЦК їх партії, який в більшості залишився по той бік фронту. Це були: Д. Одрина, М. Любинський, Н. Петренко, І. Часник, О. Щадилів і ін. Після відступу Директорії із Києва, а потім із Вінниці, ці відповідальні члени партії есерів почали за фронтом провадити працю в тісному контакті з незалежними с.-д. На початку квітня есери і незалежні с.-д. утворили «Всеукраїнський революційний комітет», а потім «Головний повстанський штаб», які почали повстання проти влади Раковського. Але ці повстанські організації ставили своїм завданням не тільки боротьбу з окупаційним урядом Раковського. Вони боролися також проти внутрішньої реакції, під якою розуміли фронт Директорії. В своїх відозвах та наказах вони відкрито вели агітацію проти Директорії та її уряду.

Таким чином, Рівенська умова, оскільки її метою було нав'язання контакту з лівими українцями, покищо лишалася більше на папері. Лише ті есери, що знаходилися по цей бік фронту, працювали з урядом Директорії. Інші, що перебували на території, зайнятій більшовиками, провадили політику, яка до певної міри нищила працю перших. Цю «двохсторонню» діяльність есерів треба було припинити. Треба було притягти їх до ширшого співробітництва з урядом, щоб поглибити контакт з лівими українськими силами по той бік фронту і тим підготувати ґрунт для нашої армії, що саме в цей час мала перейти в наступ проти більшовиків. Все це можна було зробити лише шляхом уступок есерам в справі організації трудових рад на місцях, тим більше, що в українських масах гасло радянської влади було ще досить популярне, як символ «власти самого народу»*).

*) Для характеристики «радянським» настроїв, що були поширені в той час на Україні, можуть служити слідуєчі витяги із листа партизанського отамана Григор'єва з червня місяця, посланого на адресу голови ради міністрів нашого уряду. В цьому листі Григор'єв, між іншим, писав:

«Безглузда політика як внутрішня, так і закордонна буйшої Директорії на Україні довела наш нарід до того, що брат став бити брата, що бувші слуги пана гетьмана стали «представниками» демократичного уряду і звичайно повели нарід по лжеревольційному шляху... Ми доказали, що зовнішній ворог для нас не страшний (як відомо, Григор'єв викинув десант Антанти в море. І. М.)... Ми відкололися від вас через те, що ви повели на Україні мілко-буржуазну внутрішню політику і закордонну політику, яка давала змогу експлуатувати державами Антанти наш нарід та його багатства. Ми відкололися від комуністів

Окрім цього, були ще інші мотиви за те, щоб піти назустріч вимогам «повстанців». В наслідок попередніх умов боротьби, органи місцевого самоврядування на Україні фактично були знищені. Вже досвід урядування в Рівненському районі показав, що відновляти в тих умовах старі земські і міські ради, що були обрані ще за влади Керенського, цілком зайва річ. Багатьох з радників цих старих земств та дум вже не існувало, а ті що лишалися на місцях здебільшого як своїм національним складом, так і політичними переконаннями не відповідали моменту *). Треба було або перевести нові вибори по загальному виборному праву, або знайти інший вихід для притягнення національно свідомих і ділових елементів в органи місцевого урядування. Переведення нових виборів по загальному виборному праву потребувало спокійніших умов життя і значно довшого часу. Наша ж армія вже починала наступ проти большевиків, і перед урядом стояло завдання негайно приступити до організації влади на місцях. Тому я годився, як на тимчасовий вихід із положення, на організацію трудових рад на місцях, що мали об'єднати в собі всі функції місцевої влади, як адміністративні, так і господарські. До цих мотивів приєдналося правительство, а також і Петлюра. Таким чином, одна з умов «повстанців» була прийнята.

Загально кажучи, тодішнє українське «радянство» було виразом малої політичної підготовленості українських мас та деяких провідників. Це була віра в магічне значіння слів («радянська влада»), хоч зміст в ради «трудового принципу» есери вкладали зовсім інший, ніж большевики, уявляючи собі трудову радянську владу, як панування селянської більшості. Соціально-демократи були того погляду, що успішність нашої визвольної боротьби залежатиме не від тої чи іншої форми влади, як про це свідчила історія національної боротьби в Польщі, Грузії, Естонії, Латвії і ін., а головню від фактичного стану організованих українських сил. С.-д. вважали, що хід подій покаже самим есерам неминучість виразно стати на платформу широкої демократії з загальним виборним правом. Між самими повстанцями були різні елементи— і за демократію і за «трову владу». Але завдання українського уряду полягало в тім, щоб бойові сили революційної України фактично об'єднати, не вважаючи на ці політичні різниці, які в дійсності більше були в термінах і назвах.

і б'ємо їх через те, що 90% населення України не хоче комуни і не визнає диктатури партії, диктатури особи. Весь нарід визнає совітську владу на Україні, але не таку, яку приніс Раковський, а таку, яку може утворити весь нарід без давління партії, нації і окремих осіб. На погляд нашого штабу, в совіті треба послати представників пропорційно кількості національностей на Україні, тобто: Українців — 80%, Жидів — 5%, а всіх інших — 15%».

Лист кінчався словами: «Скажіть нам і всьому народу України, яку владу несете ви для України, бо кажуть люди, що ви маєте якусь згоду з державами Антанти, що існує національний союз, котрий на наш погляд є чорносотенне гніздо. Візьміть на увагу, що ніяка сила на Україні не буде мати успіху, як її не буде підтримувати сам народ» і т. д.

*) Треба мати на увазі, що в 1917 р. тут була прифронтова смуга, і в виборах брало участь російське військо.

Другу умову «повстанців» — про скасування Директорії — соціально-демократи рішуче відкинули. Як і в Рівному, вони стояли на тому, що по суті це був би тихий державний переворот, який в тій ситуації був би на руку лише всяким авантюристичним елементам. Вже самий факт утворення соціалістичного уряду викликав у Рівному виступ Оскілка, що проголосив себе головним отаманом замість Петлюри. Цей виступ спричинився до остаточної руйни фронтів і переходу армії на територію Галичини. Тепер праві групи підготовляли другу авантуру — виступ Болбочана. В уряді були відомості, що план правих був такий: усунути соціалістичний уряд та Петлюру і проголосити диктатуру Петрушевича і ген. Грекова. Як відомо, виступ Болбочана і проголошення диктатури Петрушевича сталися одного дня (9 червня), з чого можна заключити, що дійсно якийсь подібний план існував. В таких умовах соціально-демократи вважали неможливим не тільки касувати Директорію, але й міняти її склад. В крайнім разі соціально-демократи годилися замість Директорії, як колективного органу, проголосити президентом Петлюру. Цей проєкт був популярний в армії. Президентство Петлюри було б в кожному разі поступом в порівнянні з тим, що собою уявляла в той час Директорія. Есери це розуміли і були вже погодилися. Було одержано згоду самого Петлюри. Але незалежні с.-д. Пісоцький і Ткаченко (останній, починаючи з Києва, весь час іздив за урядом) рішуче цю пропозицію відкинули. Було, нарешті, вирішено: залишити в силі Рівенські умови, але на місцях приступити до організації рад по трудовому принципу. Окрім того, було прийнято, що на території Директорії мають право легального існування всі партії (зокрема укр. с.-д. незалежні), які стоять на позиції захисту незалежності України, при умові, що вони не виступатимуть збройно проти уряду УНР*).

В результаті цієї умови, що була прийнята 9 червня в Чорному Острові (Проскурівського повіту), до складу уряду вступило два нових представники від с.-р.: Д. Одріна і Т. Черкаський. Представник незалежних с.-д. від'їхав назад до Києва. Есери залишилися для праці з урядом і армією, яка успішно наступала проти більшовиків на фронті Волочиськ-Дністер. В день підписання умови з есерами Кам'янець і Проскурів були вже в наших руках.

*) В кінці липня, коли до Кам'янця знову приїхали представники незалежних с.-д. А. Пісоцький, Ю. Мазуренко і А. Драгомирецький, то через кілька днів майже всі вони разом з М. Ткаченко і деякими з прибувчих з ними есерами були заарештовані військовою контр-розвідкою. Начальник контр-розвідки Чеботарів про це повідомив мене, як міністра внутрішніх справ, лише після арешту. Він показав перехвачену переписку між незал. с.-д., із якої видно було, що мета їх приїзду була: усунення Директорії і організація уряду на радянській платформі. Заходами уряду їх було звільнено з-під арешту, але справу, згідно з постановою кабінету міністрів, було передано особливій слідчій комісії.

2. КАМ'ЯНЕЦЬКА ДОБА.

На пропозицію есерів, умова в Чорному Острові була зроблена на термін — «до Києва». Та не пройшло й двох місяців, а обставини примусили, хоч Київ ще не був узятий, зайнятися переглядом плянформы коаліції в цілком протилежному напрямі. Знову прийшла до нас нова сила. Прийшла вже не зі Сходу, що палав в огні революції і нас кликав до революційних методів боротьби, а з українського Заходу, який такого революційного руху у себе не мав, тому наших методів не розумів і проти них активно боровся: це галицький уряд з диктатором Є. Петрушевичем на чолі. З приходом галицької армії почалася нова доба в діяльності соціалістичного уряду, доба трагічного співжиття двох сил, які різно думали і тому по різному підходили до своїх завдань в спільній боротьбі. Це багато забрало енергії на полагодження наших внутрішніх взаємовідносин, але всеж до повної згоди не дійшло, і обидві сили — наддніпрянська і галицька — пішли врешті різними шляхами.

Успіхи нашої армії після переходу в наступ тривали недовго. Приблизно в середині червня уряд переїхав до Кам'янця, а вже через три тижні треба було шукати порятунку. Під натиском свіжих і добре озброєних більшовицьких сил*), наші змучені в безперервних боях і неозброєні як слід частини не видержали. Небезпека загрожувала цілому фронтові: 9 липня наказний отаман Осецький і командуючий армією В. Тютюнник заявили урядові, що, коли протягом 2—3 днів не прийде на підмогу галицька армія, то ліквідація фронту неминуча. Ця ліквідація відбулася б у дуже тяжких умовах. Не було ані часу (ворог знаходився в 20-ти верстах від Кам'янця), ані можливості спасти як майно, так і людей. Куди було відступати? Про Польщу тоді ще не могло бути й розмови, бо галицька армія відступала під натиском поляків. На Румунію також не можна було покладатися. В таких умовах можна було чекати найбільш бажаної для більшовиків і найтрагічнішої для Українців — ліквідації УНР.

Катастрофа минула, бо прийшла на допомогу галицька армія. Доля судила, що одночасно з нашою липневою неудою сталася також катастрофа українського фронту в Галичині. Під натиском свіжих частин ген. Галера, галицька армія мусіла звільнити Галичину, і, після деяких хитань своїх вождів, прийшла на Велику Україну. Прийшла без амуніції і набоїв. Самий відступ галицької армії із Галичини стався, головним чином, через брак воєнного постачання.

З приходом галицького уряду, наші внутрішні відносини дуже ускладнилися. В умовах тяжкої і надзвичайно складної революцій-

*) Інтенсивний наступ більшовиків в цей час був викликаний змаганням їх не допустити до об'єднання нашої армії з галицькою, яка під натиском польського війська стояла на передодні залишення своєї території. Знищити цілком нашу армію або в кожному разі своїми успіхами на нашому фронті заохотити керівників галицької армії до об'єднання з ними, а не з нашою армією — такий був план більшовиків.

ної ситуації, для спільної праці зійшлося два уряди, що саме в цей час знаходилися в особливо ненормальних взаємовідносинах і поборювали один одного. Політично і соціально це були протилежності. Галицький уряд був представником праві частини галицького суспільства. Ліва частина цього суспільства, що об'єднувалася коло галицьких соціал-демократів та так зв. Селянсько-Робітничого Союзу, стояла в гострій опозиції до цього уряду. Наддніпрянський уряд навпаки складався з соціалістів, а всі правіші угруповання ставилися до нього опозиційно.

Тісніші відносини між правими наддніпрянськими колами і галицьким урядом почалися вже у Вінниці. Під час існування кабінету Остапенка вони значно зміцніли. Принаймні, коли уряд Мартоса ще з Рівного вислав до Галичини спеціальну комісію на чолі з Г. Няньчуром, щоб примусити тих осіб, що мали на руках державні кошти (аванси), здати їх, або представити справоздання, то наддніпрянські праві кола за допомогою галицького секретаріату всяким способом перешкоджали праці цієї комісії. Праві наддніпрянські кола знаходили у галицького уряду моральну і матеріальну піддержку. Цим почасти можна пояснити ту сміливість та рішучість, з якою партія так зв. українських соціалістів самостійників разом з хліборобами та хліборобами-демократами, що перебували в Станиславові, організує спочатку один переворот (Оскілківщина), потім незабаром другий (Болбочанівщина). Між ініціаторами цих авантур і відповідальними членами галицького секретаріату існував коли не контакт, то певна солідарність поглядів. Так, напр., уряд мав відомості, що перед виступом Болбочана в Станиславові відбулася нарада з представників зазначених партій, на якій був присутній представник галицького уряду. Також урядові було відомо, що самостійник Симонів писав в травні до галицького секретаріату про причини перевороту Оскілка в тім дусі, що Петлюра і його військові співробітники нездатні вести військову справу, а що соціалістичний уряд Мартоса є непевний з большевицького боку.

Приблизно в цей же час (3 червня) Петрушевич, в присутності члена Директорії Шевця і міністра шляхів Шадлуна, на ту саму тему сказав (в Заліщиках) таке: «Антанта Петлюрі не вірить, вважає його за большевика і тому не дасть допомоги Україні, доки на чолі армії буде стояти Петлюра... Українська справа загибає від командування Петлюри. Чому він так тримається за те командування? Та прецінь він не є військовий фахівець. Йому армія зовсім не вірить. Хай передасть командування досвідченій людині. Хіба мало є людей поважніших, що мають широке довір'я і здатні до керування українською армією — от хоч би Греків, ну й інші. Чотири українських партії заявили, що не можуть і не будуть воювати в армії, якою керує Петлюра. А тіж партії ручаються, що в найкоротший час організують армію в 100 тисяч, як тільки Петлюра уступить зі становища голови командування»*).

*) Взято із протоколу цієї розмови, засвідченого підписами Ф. Шевця і М. Шадлуна.

З цих слів видно не тільки спільність поглядів Петрушевича з ватажками зазначених виступів проти соціалістичного уряду та Петлюри, але також і те, на підставі чітких інформацій він мав таку думку про Петлюру, як головного отамана. Про соціалістичний уряд та про його окремих членів Петрушевич мав «інформації» ще більш негативні.

З тактичних мотивів наддніпрянські соціалісти не хотіли загострювати відносин з галицьким секретаріатом. З цією метою ще в Рівному до уряду Мартоса було запрошено на посаду міністра освіти галицького радикала А. Крушельницького. Та розбіжність між двома урядами не зменшилася, а щодалі все більше зростала. Галицький секретаріат солідаризувався з нашою опозицією, наш уряд, навпаки, мав багато спільного з опозицією секретаріату: між іншим, в уряді Мартоса було також два галицьких с.-д. — міністр закордонних справ В. Темницький і міністр праці — О. Безпалко. Коли Петрушевич був проголошений диктатором, Директорія та уряд вирішили припинити безпосередні зносини з галицьким урядом, тим більше, що конституція Західної Области УНР не давала законних підстав для утворення диктатури. Відповідно до актів з 3 і 22 січня 1919 р. про злуку УНР з Галичиною в складі нашого уряду було утворено окреме міністерство галицьких справ на чолі з галицьким с.-д. С. Вітиком. Згідно з законом, через це міністерство мали відбуватися «всі урядові зносини з Галичиною». З боку Директорії і нашого уряду це був акт правного невизнання диктатури Петрушевича.

Нікому в голову не приходило, що за якихось два тижні доведеться коли не формально, то фактично визнати диктатуру Петрушевича і навіть більше: просити його разом з армією перейти за Збруч для спільної боротьби за українську справу. Можна собі уявити, як тяжко було Петрушевичу та його ближчим співробітникам після всього, що сталося, рішиться на спільну працю з наддніпрянським урядом. Тому не дивно, що коли становище галицького фронту стало безнадійне, Петрушевич з початку пробував порозумітися з Румунією, аби спільно з румунською армією, за згодою Антант, перейти в наступ проти більшовиків. Румуни відмовилися. Після цього, під впливом свого політичного референта Назарука та ін., він ухопився за цілком протилежний план, запропонований самими більшовиками: об'єднатися з ними для боротьби проти Польщі. Галицька армія мала б стати частиною армії більшовиків і цілком втратила свою самостійність*).

*) В цій пропозиції більшовиків до галицького уряду малися між іншим такі умови:

1) Галицький уряд об'являє публично о своїм розриві з Петлюрою і відкликає всіх галичан з його армії.

2) Петлюрівські частини, які перейшли територію Галичини і України, мають бути негайно роззброєні.

3) Галицький уряд зобов'язується заказати у себе всяку агітацію проти української совітської влади і т. ін.

Як я вже зазначав, в данному випадку більшовикам ходило не так про

З великими труднощами вдалося уговорити Петрушевича, замість спілки з більшовіками, піти разом з нашою армією проти них. Петрушевич погодився*), але поставив, хоч не категорично, такі умови:

1. Демократична політика без ухилів в бік радянства.
2. Зміна уряду.
3. Скасування міністерства для Галичини.

Ці умови було прийнято, але, розуміється, вони не були і не могли бути виконані відразу. Після приходу галицького уряду до Кам'янця, представник галицьких радикалів Антін Крушельницький негайно вніс заяву про необхідність демісії всього уряду і зміни політики уряду взагалі. Ця заява реальних наслідків не мала. Треба знати обставини того часу, щоб зрозуміти, чому умови поставлені Петрушевичем, були виконані значно пізніше.

З приходом галицької армії, у відносна між двома урядами по суті нічого не змінилося. Петрушевич вважав нас всіх за політичних фантастів та неуків, а ми були переконані, що він не здатен зрозуміти революційної ситуації на Україні і тому не може знайти правильного шляху в боротьбі за національне визволення. Стіна між урядами продовжувала існувати. Постійні взаємні незадоволення, конфлікти, неоднакові погляди на методи і навіть на цілі боротьби, інше реагування на тимчасові невдачі та дефекти в постачанні армії і т. д., і т. д. — все це не давало можливості перейти до спокійної планової праці. Співпраця двох ріжних по своїй природі урядів весь час відтягала наші сили від безпосередніх завдань боротьби. Замість творчої праці дуже часто помимо своєї волі і лише на домагання цієї другої сили уряд примушений був займатися нікому непотрібною в той час міжпартійною боротьбою. Тимчасом до нашого фронту наближалася денікінська армія. Петрушевич вразно стояв за порозуміння з Денікіним, хочби й шляхом далекосяглих компромісів. На нарадах з представниками нашого уряду**) він постійно доказував, що армія Денікіна є велика сила і що боротьба з нею ми не видержимо. Він був переконаний в перемозі Денікіна і тому вважав необхідним за всяку ціну з ним порозумітися. Одинокий вихід він бачив в негайному утворенні правого уряду, з яким би Денікін міг говорити. Наш уряд і Директорія передбачали

приєднання до себе галицької армії, як про ослаблення і повне знищення нашої армії шляхом, насамперед, відірвання від неї галицької армії і галицького елемента взагалі.

*) Як оповідав сам Петрушевич, у членів галицького секретаріату незадовго перед оголошенням диктатури був план, в разі переходу галицької армії за Збруч, передати керування нею наддніпрянському урядові, а самим їхати за кордон для дипломатичної праці. Як буде видно із дальшого, треба думати, це було б найкраще рішення для української справи.

**) В Кам'янецьку добу досить часто відбувалися спільні засідання Директорії і членів кабінету міністрів. На цих засіданнях Петрушевич брав участь не як член Директорії, а виключно, як голова галицького уряду. Директорія й уряд вважали, що Петрушевич вийшов зі складу Директорії фактом проголошення себе диктатором Західньої Области УНР.

неминучу загибель Денікіна, та й взагалі були проти такої тактики. Політичне порозуміння з Денікіним всі ми вважали неможливим. Але ми не відкидали можливості військового розмежування з армією Денікіна.

Воювати на два фронти було не під силу нашої армії. Щоб уникнути війни з Денікіним, уряд вживав всіх можливих заходів. Ще до зайняття Києва було послано до денікінської армії спеціальну делегацію на чолі з М. Омеляновичем-Павленком, якій денікінське командування заявило, що воно наддніпрянській армії не визнає і з її представниками говорити відмовляється. В Києві денікінці поставилися цілком вороже до українського війська, але до збройної боротьби не дійшло, бо з причин стратегічних нашому війську довелося залишити свою столицю. Після Київських подій уряд в окремих відозвах до населення України і до держав Антанти заявив свій протест проти такого поведження Денікіна*) і навіть більше: для заспокоєння Петрушевича та його однодумців висловило надію, що «держави Антанти в загально-людських інтересах подбають, аби Денікін порозумівся з головним командуванням українських військ і звільнив негайно територію, здобуту українською армією**»). Одночасово уряд зробив ще одну спробу для встановлення демаркаційної лінії між нашим фронтом і фронтом Денікіна. Була послана ще одна делегація на чолі з М. Омеляновичем-Павленком. Та цій делегації також було заявлено: ніяких розмов, поки не признаєте гасла «єдина неділима Росія».

Наслідок всіх цих заходів що до військового порозуміння з Денікіним був лише один: галицьке командування побачило, що Денікін ставиться до галицької армії інакше, ніж до армії наддніпрянської, і це, очевидно, штовхнуло керівників галицької армії на шлях сепаратного порозуміння з Денікіним.

Після Київських подій як в армії, так і особливо серед революційно настроєної частини українського населення панував настрій за негайну боротьбу з Денікіним. Дійсно, це був найкращий момент для оголошення війни Денікіну. Уряд на цьому настоював. Галицький уряд і командування навмисне затягували справу. В результаті таких ріжних поглядів утворилося непереносне положення. 11-го вересня відбулася спільна нарада Директорії (Петлюра і Макаренко), представників уряду (Мазепа, Лівичський, Шадлун, Петрів), представника Петрушевича — д-ра Ст. Витвицького, шефа штабу головного командування ген. Юнакова, генерал-квартирмей-

*) Як відомо, Денікін залежав від Антанти. Тому в цих відозвах уряд також протестував проти того гніту та насильства над українською культурою і українським народом взагалі, які провадила денікінська влада на Україні.

**) Пізніше, незадовго перед листопадовою катастрофою, від деяких наших закордонних місій уряд дістав відомості, нібито Антанта вислала на Україну місію для встановлення мирних відносин між нашою армією і армією Денікіна. Ці відомості не справдилися: з боку Антанти не було вжито ніяких кроків для встановлення якого-будь порозуміння між двома арміями.

стера цього штабу ген. Курмановича*) і головного державного інспектора В. Кедровського. На цій нараді відбувся такий характеристичний обмін думок в цій справі**).

Ма з е п а: «Справа, яку маємо вирішити на цій нараді, має більше військовий, ніж політичний характер. З політичного боку все говорить за те, що далі ждати не можемо. Мусимо перейти в наступ проти Денікіна. Крах армії Денікіна неминучий. Всюди на Україні почалися масові повстання проти Денікіна. Коли ми не перейдемо в наступ, то провід в цій боротьбі серед повстанців можуть взяти більшовики. Свіжі відомості з того боку, особливо з Катеринославщини, показують, що наше стояння на місці підриває силу повстанського руху проти Денікіна. Окрім того, це деморалізуюче впливає на армію. Самі козаки і старшини вимагають наступу. Уряд вважає за необхідне, аби цю справу негайно вирішити з представниками головного командування. Наступ на Київ є важливий з психологічного боку. Але в сучасних обставинах мусимо почати пересування наших військ на Одесу. Польща і Румунія ставляться вороже до Денікіна. Антантські круги щодо української справи стоять на роздоріжжі».

Ш а д л у н, з уваги на інтереси народнього господарства, підкреслює необхідність якнайскоршого наступу на Одесу.

П е т р і в висловлюється за необхідність наступу. Указує, що при занятті нових територій можна шляхом мобілізації значно збільшити нашу армію.

К у р м а н о в и ч: «Звертаю увагу на розмову у Львові нашого старшини О. Луцького з англійським представником, який заявив, що Антанта є рішуче проти боротьби Українців з Денікіним. Питання наступу проти Денікіна не є легке для вирішення. Стан галицької армії я числю не більше 9.000 багнетів. Стан наддніпрянської вважаю також коло 9.000 багнетів. Денікін має 240.000 багнетів на всьому фронті. Коли наш фронт в 400 верст складає четвертину його фронту, то на це припадає його сил коло 60.000, а наших лише коло 20.000 багнетів***).

Ще на початку вироблення оперативного плану я стояв за перенесення головних сил в напрямку Одеси. Але панове мені заперечили, що рух на Київ є важливішим. Ніби коли візьмемо Київ, то Одеса сама впаде. Стоїмо знову перед вибором, чи наступати на Київ, чи на Одесу. На оба напрями ми йти не можемо. Я того погляду, що мусимо йти на Одесу, але операцію цю треба підготувати. Треба десь дістати амуніцію. Щодо київського напрямку, то треба

*) Ген. Курманович був представником галицької армії в штабі головного командування.

**) Подаю зміст цієї наради на основі запису, що зробив М. Шадлун під час засідання.

***) Такий порівнювач невеликий розмір нашої армії пояснювався, головним чином, відсутністю: матеріальних засобів, зброї та постачання, а також потрібної кількості старшин. Були випадки, коли мобілізованих селян доводилось відпускати тому лише, що не було чим їх вдягнути. І. М.

вважати на небезпеку з боку більшовицьких частин, що посуваються з району Христинівки*). Наша армія дуже своєчасно відступила з-під Києва до Козятина і тепер ці більшовицькі частини вже не можуть так легко пробиватися нам в тил. З другого боку ми не можемо наступати на Київ разом з більшовиками. Денікін може заявити перед світом, що ми — більшовики, бо йдемо посеред більшовиків: зліва більшовики з Коростеня і зправа більшовики з Таращі чи якогось іншого пункту. В кінці мушу зазначити, що я на два фронти битися не можу».

Лівицький: «Число військ Денікіна, яке назвав п. ген. Курманович, на мене не справило вражіння чогось дуже великого. Навпаки, воно є замале при тому фронті та силах противника, які виступають проти Денікіна. Сили наші не тільки оті 20.000 багнетів, про які говорив п. генерал, але й значні сили повстанців».

Юнаків: «Я стояв за похід на Київ і думаю, що був правий. Але ми не рахували на скорий хід армії Денікіна. Вимоги представників уряду щодо переходу в наступ, на жаль, сьогодні не відповідають нашому стратегічному положенню. Вже ми чули тут, що маємо нині лише 20.000 багнетів. Крім того, ми не скінчили боротьби з більшовиками. Зараз майже вся наша армія скупчена проти південної групи більшовиків, яких мусимо збити з залізниці на північний схід попід Дніпром. Доки цього завдання не виконаємо, перейти в наступ не можемо. Напрямок на Одесу є легший, ніж на Київ. Але ми мусимо мати якусь гарантію, що нас звідтіля англійці не вибомбардують так як Бредов з Києва. Пасивними ми оставатися не повинні. Кожен козак повинен готуватися до наступу. Повстання треба підготовляти. Разом з тим треба закінчити налагодження міжнародніх зносин, аби постачання армії відбувалося нормально».

Кедровський енергійно доказує, що стояти на однім місці для армії дуже небезпечно.

Витвицький: «Дуже добре, що зліквідовано, хоч і провізорічно, польський фронт. Розмова Луцького з англійським майором у Львові справді заслуговує уваги: Антанта є зовсім противна тому, щоби Українці вели боротьбу з Денікіним. Англійці хотят відродити давню Росію. В цей мент, колиб ми стали у відкриту боротьбу з Денікіним, чи не стала би Антанта всією силою проти нас? Коли ми вдамося в авантуру з Денікіним, то Поляки з цілою парою підуть наперед через Житомир. Ми мусимо грати приятну гру до Польщі. Польща заінтересована в боротьбі проти Денікіна. Тому не можемо відразу виповідати війну Денікіну, так легко йдучи на руку Польщі, мало добувши від неї вигод для себе.

Іменем галицького уряду заявляю, що галицький жовнір бореться не за галицьку справу, а за цілу Україну. Отже, не наш міс-

*) Йде мова про значні частини більшовицької армії, які під час нашого наступу на Київ залишилися одрізані в районі Одеси і тепер пробивалися на північ для з'єднання з більшовицьким фронтом. І. М.

цевий патріотизм керує нами, коли ми кажемо: у нашого жовніра після п'яти літ війни може захитатися психічна сила, якщо ми кинемо його разом проти большевиків і проти Денікіна. Чи йти на Київ, чи на Одесу? Київ зв'яже велику силу наших військ. Пан президент Петрушевич, який мене сюди делегував, є того погляду, що нашим військам треба дати відпочити, але коли буде вирішено питання наступу, то бажано йти на Одесу. На думку п. президента, наступ на Одесу має велике політичне значіння. Взявши Одесу, дістанемо безпосередній доступ до світу і зносини з Антантою.

Тут говорили про повстанців. В теперішній момент, коли нас зараз ніщо не примушує ризикувати, ми зовсім не можемо і не повинні покладатися на цей хисткий чинник.

Галицький уряд стоїть на тім становищу, що з Денікіним треба порозумітися за всяку ціну. Галицький уряд вважає, що колиб не можна було заключити з Денікіним чисто військового союзу, то чи не слід зійтися з ним на ґрунті політичному. Постулят самостійної України мав би бути поставлений з нашого боку, як початкова вимога, а далі могли би бути якісь уступки в цій справі*).

Шадлун: «Я хотів би знати, чи галицький уряд вважатиме необхідним послати свою армію на війну з Денікіним в тому разі, коли український нарід повстане проти нього і коли наш уряд також вимагатиме від армії переходу в наступ проти Денікіна».

Витвицький: «Це би залежало від фактів, оскільки би ця боротьба подавала надії на успіх».

Лівицький: «Для боротьби з большевиками нам не треба заключати ніякого союзу з Денікіним, бо власне нема того фронту, де б ми могли провадити цю спільну боротьбу. До розпочаття нашого наступу проти Денікіна ми повинні остаточно порозумітися з галицьким урядом, щоб в процесі боротьби не виникло якихось непорозумінь».

Мазепа: «Коли військові начальники заявляють, що зараз в ніякому разі не можемо перейти в наступ, то уряд примушений прийняти цю заяву до відома, але з тим, що справа наступу проти Денікіна мусить бути вирішена в найкоротшому часі. Щодо заяви представника галицького уряду, то мушу зазначити: з Денікіним у нас не буде і не може бути ніякого політичного порозуміння. Коли б ми стали на шлях політичної згоди з ним, то зрадили б свій народ. Інша справа — військове розмежування з армією Денікіна. На це

*) Що це була не лише персональна думка Витвицького, але й самого диктатора Петрушевича, видно також із слідуєчого факта, про який свідчить С. Шухевич в своїх «Споминах». Після звільнення (в листопаді) ген. Тарнавського за сепаратний договір з Денікіним, Петрушевич доручив продовження переговорів з армією Денікіна заступникові Тарнавського ген. Микитці. В одній із своїх телеграм до ген. Микитки в справі цих переговорів Петрушевич повідомляв його: «Евентуальне питання про здуку або федерацію Східньої Галичини з Росією прошу полишити до майбутніх політичних переговорів». І. М.

ми з самого початку згоджувалися і всім заявляли. Але Денікін на це не піде. Він стоїть на ґрунті єдиної неділимної Росії і під цим поглядом Українці для нього більші вороги, ніж большевики.

Боротьба з Денікіним є для нас необхідна не тільки для збільшення нашої армії в зв'язку з збільшенням території, але й для виявлення нашої сили перед самою Антантою, про яку тут говорилося. Невірно, нібито ми будемо боротися на два фронти. Большевицького фронту не буде. Будемо мати лише один фронт проти армії Денікіна».

Макаренко: «Мушу одверто сказати представникам галицького уряду і галицького війська, що ми один одного ніколи не зрозуміємо. Я переконаний, що Галичани, які знаходяться на нашій території, поділяються на дві категорії: одні з них будуть мріяти про «Ханаанську землю» і не зрідняться з нашими завданнями, другі — зіллються з надніпрянською масою в ім'я ідеї єдиної Соборної України. Я розумію ваші настрої. Коли вас Поляки витіснили з рідного краю, то мрії про поворот туди примушують вас шукати виходу хочби ціною порозуміння з Денікіним.

Правда, нема нині аналогії між торішнім протигетьманським повстанням і нинішнім часом. Тоді були військові бази, склади, котрі тепер витрачені або вивезені. Але наша боротьба спірається на народні настрої. Народ не може скоритися перед насильством Денікіна. Ні Польща, ні Румунія проти нас не виступлять. Тому проти Денікіна ми мусимо боротися. Коли галицька армія з нами не піде, то звичайно ми примушені будемо списати її з свого рахунку, але боротьбу будемо провадити хочби й своїми лише силами».

Петлюра: (закінчуючи нараду): «Загальне стратегічне становище нашої армії під Києвом і на півдні примусило нас відтягти свої війська на захід після нападу Бредова. Як ви чули з докладів, ми займаємо нині таке вихідне становище, яке дає нам можливість робити опір всяким нападам на нас як Денікінців, так і большевиків (північних і південних).

До певної міри нас провокують різні закордонні чутки та звістки. Суперечність поглядів різних агентів Антанти свідчить, що для самої Антанти неясно, на чий бік вона має стати і зокрема, як має поводитися з Українцями. Імперативом для нас є одне: ми не можемо одірватися од свого народу. Міжнародні відносини остільки заплутані, що зв'язатися нам з якоюсь комбінацією держав і одірватися від свого народу — це значило б наразитися на катастрофу: загинути самим і розбити свій нарід. В англійському парламенті йде сила запитів і велике обурення в справі Денікіна і Колчака. Мусимо звернути всю увагу на організацію і підготовку регулярної армії проти Денікіна. В народ ми повинні кинути гасло боротьби за Україну проти денікінської окупації.

Є лише один момент, якого не можемо оставити без уваги — це заява представника п. президента Петрушевича. На наше запи-

тання, яке буде становище галицького уряду, коли ми, не одриваючися від свого народу, підємо проти Денікіна, — а після всіх наказів Денікіна та його губернаторів це для нас очевидно неминуче, — ми від представника галицького уряду ясної відповіді не одержали. Цей нев'яснений момент мусить бути розглянутий нами ще раз на спільній нараді обох урядів».

Неуспіх нашої боротьби з Денікіним був передрішений на цій нараді. Було ясно, що галицький уряд і командування будуть за всяку ціну уникати війни з Денікіним. Але сам Денікін думав інакше: приблизно 21 вересня було перехоплено його наказ про наступ проти нашої армії. Цей несподіваний для Петрушевича факт вирішив справу. Петрушевич погодився на проголошення війни Денікіну, але свого погляду щодо необхідности порозуміння з Денікіним до самого кінця не змінив.

Маючи на увазі попередній сумний досвід переговорів з Антантою, наш уряд вважав, що ми повинні спиратися на народні маси, які в той час вже повставали проти Денікіна. Ці маси — доводили ми Петрушевичу — можуть повстати і проти нас, як що ми допустимо до втрати політичної різниці між нами і Денікіним. Тому с.-д. і с.-р. були принципово проти зміни урядового курсу політики, в кожному разі проти зміни правительства.

Але практично справа стояла значно інакше. Праві організації з приходом галицького уряду та армії дуже підняли голову, організувавшись в так зв. Національно-Державний Союз*). Незадовго перед цим припинили свою діяльність комісії Трудового Конгресу. Ці комісії фактично втратили свій вплив на державне життя значно раніш. Вже в Рівному під час формування уряду Мартоса із 27 членів цих комісій залишилося всього вісім. Тепер під час тяжкої ситуації, яка утворилася на нашому фронті перед приходом галицької армії, рештки цих комісій на спільній нараді під головуванням С. Вітика постановили (11. VII.) припинити свою працю на неозначений час. Було доручено Вітикові, як голові Трудового Конгресу, в разі потреби, покликати комісії знову до виконання своїх обов'язків.

В зв'язку з припиненням діяльності комісій Трудового Конгресу представники правих українських угруповань, що входили в склад цих комісій і в свій час енергійно підпирали уряд Остапенка, тепер об'єдналися з іншими правими групами коло Національно-Державного Союзу. Об'єднана опозиція була в контакт з Петрушевичем і вела боротьбу проти уряду шляхом саботажу, ухвалення ріжних резолюцій, підбурювання Петрушевича проти нашого уряду і т. ін. Нова позиція уряду щодо трудових рад на місцях, прийнята в Чорному Острові, давала особливий привід правим для агітації проти уряду й обвинувачення його в «більшовизмі». Опозиція вимагала: зазначення ясного принципу парламентаризму і повної консолідації всіх творчих сил «від верху до низу».

* Із політичних партій в складі Нац.-Державного Союзу мали своїх представників: соц.-федералісти (тепер радикал-демократи), хлібороби, селянська соціалістична партія, соц.-самостійники і народні республіканці.

Утворилася тяжка ситуація. Тільки що уряд прийшов до певного порозуміння з лівою опозицією, яка в той час була виразницею думок і настроїв досить широких мас на Україні. В інтересах тіснішого контакту з цими масами уряд і Директорія пішли на компроміс: утворення на місцях трудових рад. Тепер права опозиція вимагала: взяти назад ці уступки.

Соц.-дем. бачили, що не рахуватися з цими новими внутрішніми обставинами уряд не може. За спиною правих тепер стояв галицький «диктатор», що розпоряджався фактичною силою. Окрім того, в цей час (кінець липня) до певної міри змінилося положення і щодо самих повстанців. Під впливом тяжкої боротьби з більшовиками, а головню — наближення армії Денікіна, між повстанськими організаціями, що йшли під радянськими гаслами, почався перелом і розчарування в цих гаслах. Деякі з цих організацій, як, напр. частина Ю. Тютюнника, Верходніпровський повстанський полк і ін. цілком приєдналися (в середині липня) до нашої армії, інші почали орієнтуватися на наш фронт, як на одинокую реальну силу в боротьбі з ворогами України. В зв'язку з усім цим, с.-д. не бачили особливих перешкод для того, щоб уряд відмовився від своєї компромісової позиції щодо трудових рад на місцях. В кожному разі с.-д. пропонували втихомирити опозицію бодай негайним введенням в склад уряду її представників.

Есери були проти цього. Навпаки, вони вимагали встановлення диктатури двох партій: с.-д. і с.-р., недопущення правих представників до участі в уряді і не вважали за потрібне які-будь зміни в загальній політиці.

Що було робити? А. Ливицький вніс пропозицію: створити уряд без есерів, в складі с.-д. і представників правих. ЦК с.-д. цієї пропозиції не прийняв. Взяв перевагу погляд, якого партія додержувалася з самого початку утворення соціалістичного уряду: коаліція соціалістичних партій — с.-д. і с.-р., хоч і не визначалася єдністю своєї програми та тактики, але в той час була політичною необхідністю. Лише революційні партії могли справитися з ситуацією, що була на Україні. Зокрема, щодо есерів, то прихильники цієї партії були у великому числі розсіяні по всій Україні, також серед повстанців. Значна частина повстанських отаманів була есери. Тому, навіть деякі праві українські кола в той час визнавали, що перебування есерів в уряді було корисніше, ніж колиб вони знаходилися поза урядом і вели розкладову агітацію в масах та в війську, як це було під час уряду Остапенка. Коаліція без соціалістичної більшості в цей час була особливо небезпечною з огляду на наближення денікінської армії. Деякі праві кола в згоді з Петрушевичем наївно мріяли про тісніше порозуміння з Денікіним. Допущення їх до впливової ролі в уряді загрожувало втратою з українського боку власної національної лінії, що було б у багато разів гірше за всяку поразку на фронті.

Боротьба 1919 року, починаючи з Києва, провадилася в таких загально несприятливих умовах, що, об'єктивно кажучи, важко

було говорити про її шанси на повний успіх. Історичне значіння цієї боротьби полягало в іншому: в пробудженні національно-політичної свідомості українського народу, в вихованні в ньому традиції боротьби за власне, незалежне існування. При такому характері боротьби, та ще в умовах великого революційного руху, помилкою було бачити головне завдання в утворенні так зв. «ділових», бюрократичних урядів: вони бувають на місці в умовах закріпленої державности та сталої, спокійної праці, а не при розбурханому революційному русі. Денікін мав дуже «діловий» уряд із випробованих царських бюрократів та ріжних фахівців старої російської держави, і всеж його фронт тріщав у всіх напрямках під натиском повставших українських мас. Тому, на нашу думку, ударним завданням моменту було: твердо тримати прапор української незалежної демократичної республіки, бо, помимо захисту соціальних інтересів, лише під таким пропором в цю добу з найбільшою силою відбувалося оформлення і зміцнення національно-політичної свідомості пробудженого народу.

Це була провідна лінія, якої соціаль-демократи додержувалися весь час існування правительства Мартоса і Мазепи. Петлюра поділяв цей погляд.

Есери не мали своєї ясної політичної лінії. Для порозуміння з ними відбувалися спільні наради членів Центральних Комітетів с.-р. і с.-д. В результаті таких спільних нарад, в кінці липня есери погодилися, щоб для паралізування агітації правих ввести представників несоціалістичних партій до уряду по персональному принципу. Але від проголошення принципу парламентаризму вони рішуче відмовлялися. Мартосові, як прем'єру, було доручено вести переговори з правими. Та переговори ні до чого не привели. Навіть представники партії селянських соціалістів, що утворилася із правої течії есерів, заявили, що без виразної парламентарної позиції уряду вони своїх представників до уряду не дадуть.

Політична криза затягалася. Положення ускладнялося ще тим, що Петрушевич домагався негайного скасування міністерства для Галичини. Розв'язати цю справу було не так легко. Наші праві кола дорікали урядові, що він не йде, як слід, на порозуміння з диктатурою. Галицькі соціаль-демократи на чолі з Вітиком, Безпалком, та ін., навпаки, протестували проти нерішучої політики правительства щодо ліквідації диктатури і взагалі галицького уряду. Сіяк через це навіть заявив, що буде самостійно працювати в напрямі об'єднання з українськими повстанцями по той бік фронту. Галицькі с.-д. вели енергійну агітацію проти диктатури і за утворення єдиного уряду та єдиного командування. В успіх спільної праці з Петрушевичем вони не вірили. Дальший хід подій показав, що правда була на їх боці. Але в тих обставинах уряд ніяк не міг піти за тактикою галицьких с.-д. Галицькі с.-д. були одинокою групою серед галичан, що були в активній опозиції до диктатури. В Кам'янці їх була лише невелика група. Значної сили, як в політичному, так і в організаційному відношенні, вони не уявляли. В галицькій армії

їх впливи були мінімальні: їх люди та преса туди зовсім не допускалися. Одинокa військова сила, яка була в їх розпорядженні, це невеликий загін залізничників під командуванням Сіяка.

Цей загін із робітників-залізничників, відомий під назвою «Окремого Залізничного Загону УНР», організувався в Галичині в кінці травня під час відступу галицької армії від Станиславова. Загін активно допомагав галицькій армії в боротьбі з поляками, але був гостро опозиційно настроєний до галицького секретаріату. Тому, коли Петрушевич став диктатором, він наказав роззброїти цю частину. Після цього, загін, на чолі з Сіяком, перейшов за Збруч і був призначений Петлюрою в склад нашої залози в Кам'янці для охорони порядку і закінчення свого формування. В Кам'янці почав був виходити окремий орган загону під назвою «Каменярі». В першому числі цього органу з 2 липня про завдання загону було сказано так:

«Завдання Окремого Залізничного Загону УНР не тільки чисто мілітарні, але й громадські. Як з одної сторони Загін бореться проти зовнішніх ворогів України, так саме поборюватиме всіх внутрішніх ворогів державного ладу. Загін буде піддержувати всею силою Центральної Народної Владу, стоятиме на сторожі громадсько-республіканських прав трудових мас Соборної України, буде захищати здобутки революції та вести організаційно-просвітну роботу серед козацтва та трудових мас, що являються джерелом сили українського війська...

«Нашою працею хочемо вирівняти ту прірву, яку витворили царські та диктаторські кордони між Наддніпряниною і Наддністрянщиною, хочемо усунути нехить до Галичан, витворену режимом Державного Секретаріату у деяких громадських колах по цей бік Збруча, хочемо витворити обопільне довір'я, об'єднатися до боротьби проти усіх наших ворогів та доказати ділом, що повинна бути тільки одна Соборна Україна з одним Центральним Правительством, яке йде по лінії бажань та потреб трудових мас нашої держави».

Завдання загону Сіяка — утворити єдину центральну владу, цілком відповідало вимогам того часу. Але сили загону (коло 300 багнетів) були дуже малі, щоб це завдання перевести в життя.

Галицький уряд, як я вже зазначав, спирався на армію, більшу числом людей за армію наддніпрянську. Все це не давало ніяких серйозних підстав для ліквідації диктатури революційним шляхом, хоч це безумовно було би в інтересах загальної справи.

Тому уряд працював у напрямі мирного налагодження співпраці з галицьким урядом. Це був шлях компромісів та поступок, шлях одинокого можливий в тих умовах. Сіяк своїм поступованням, як командир військової частини, постійно загострював відносини між нашим і галицьким урядом. Петрушевич, по згоді зі штабом дієвої армії, в кінці липня поставив вимогу, щоб загін Сіяка був влитий до корпусу Січових Стрільців, а сам Сіяк одержав якесь інше призначення, тільки не командира частини. Уряд прийняв (28. VII.) компромісове рішення: влити загін на чолі з Сіяком до

повстанської частини в районі Жмеринки, що перед тим прийшла до нашої армії з-під Києва. Сіяк цю постанову виконав. Але шлях компромісів з диктатурою, на який став наш уряд, йому не вподобався: він покинув наш фронт і перейшов до більшовиків.

В таких умовах уряд не вважав можливим покищо самостійно вирішувати справу з міністерством для Галичини. Як я зазначав, серед самих Галичан не було одної думки щодо галицького уряду. Представники нашого уряду на нараді (26. VII.) з представниками галицького громадянства з участю Назарука і ін. заявили: діло самих Галичан вирішати, чи буде надалі Галичина вести самостійно свої справи, чи спільно з наддніпрянським урядом. В тому і другому випадку — сказали представники уряду — ми будемо жити з вами в згоді і дружбі, хоч вважаємо більш доцільним, щоб Україна мала об'єднаний уряд та командування.

Галичане після цього досить довго радилися між собою. Але до згоди між ними не прийшло. Більшість була на боці диктатури. Навіть радикали на чолі з І. Макухом і ін. не знайшли іншого виходу, як піддержувати диктатуру Петрушевича. Така позиція Галичан зміцняла опозицію в наших правих колах.

Не вважаючи на все це, есери були неуступними щодо вимог несоціалістичних груп. Почасти це пояснювалося впливом на них незалежних с.-д. Пісоцького, Драгомирецького, Ю. Мазуренка і ін., що в кінці липня знову прийшли до нас разом з частиною повстанців. Крім М. Ткаченка, що весь час перебував на нашій території, з незалежними с.-д. в цей час почав солідаризуватися також с.-д. С. Вікул, що потім перейшов до комуністів. Незалежні с.-д. прийшли зі своїм старим планом скасування Директорії і перебрання влади радянськими партіями, який вони відстоювали ще в свій перший приїзд. Хоч договір в Чорному Острові було зроблено «до Києва», есери піддержували цей план. Ще при переговорах в Чорному Острові Одрина не раз зазначав, що тактично і програмово есери стояли ближче до незалежних с.-д., ніж до с.-д., з якими вони утворили коаліцію в уряді.

Правда, серед відповідальних есерів в цей час не було єдності поглядів. Дехто з них, як, напр., Лизанівський і ін. вважали, що принаймні з тактичних міркувань уряд мусить виразно стояти на позиції парламентарної демократії. Такого ж погляду тримався с.-р. Жуківський, б. військовий міністр часів Центральної Ради, який на початку серпня приїхав із закордону. Він заявляв, що в Західній Європі більшовизму немає і не буде. На його думку, українські соціалістичні партії й уряд повинні зайняти ясну демократичну лінію без всяких трудових принципів. Ніби в підтвердження слів Жуківського на другий день (6 серпня) в Кам'янці було одержано радіотелеграму про упадок радянської влади на Угорщині.

Ще до приїзду Жуківського, через уперте відстоювання есерами трудового принципу, між с.-р. і с.-д. відбулося (2. VIII.) порозуміння в тому змісті, що покищо уряд не оголошує декларації про парламентаризм. Довідавшись про це, Петлюра закликав мене, як

міністра внутрішніх справ, і заявив, що в інтересах внутрішніх і міжнародніх Директорія примушена звернутися до уряду з листом, щоб був негайно виготовлений закон про парламент з установчими функціями на підставі загального виборного права. Петлюра доводив, що престиж Директорії в очах закордону падає, голосу її не чути, а разом з тим невіразна позиція уряду гальмує справу.

У відповідь на це я радив йому листа не писати і взагалі ніякого натиску згори не робити. Я сказав, що порозуміння з есерами нами, соціально-демократами, ще не підписано, і що коли положення того вимагає, то треба вжити заходів, щоб уряд сам за згодою партій поспішив з оголошенням відповідної декларації. Петлюра не залепечував.

Тим часом права опозиція загрожувала перейти в черговий збройний виступ проти уряду й Петлюри. Уперто кружляли чутки, що на пропозицію декого з наших правих, Петрушевич мав зробити державний переворот. На одному з засідань ради міністрів прем'єр Мартос напів жартом радив міністрам не ночувати дома.

За весь час існування уряду Мартоса тепер утворилося найтяжче положення: проти уряду йшов однаково рішучий наступ зправа і зліва. Українська соціально-демократія, як центральна сила, що знаходилася під ударами правої і лівої опозиції, опинилася в надзвичайно тяжкій ситуації. Був один можливий вихід, який соціально-демократія могла перевести своїми власними силами: ослабити позицію правих ціною уступок з боку лівої опозиції, на яку треба було вплинути. Так соціально-демократи й зробили: з огляду на швидкий розвиток подій в зазначеному вгорі напрямі, а також через підсилення демократичного крила есерів в зв'язку з приїздом Жуківського, соціально-демократи поставили (6. VIII.) есерам ультимативну вимогу (під якою між іншим підписався також за галицьку соціально-демократію С. Вітик), щоб уряд негайно ухвалив декларацію про парламентаризм. Після взаємних переговорів та дискусій, есери погодилися. Вони погодилися на проголошення парламентаризму, залишивши собі право агітації за трудовий принцип.

12 серпня правительство прийняло декларацію такого змісту:

Від Правительства Української Народньої Республіки.

Після довгої і впертої боротьби українського народу з російськими окупантами-комуністами, наше славне козацтво рішучим наступом звільнило від більшовицького гніту велику територію України. Уряд Український має певність в тому, що в скорому часі при спільній допомозі повставшого робітництва і селянства буде очищена вся територія України.

Правительство висловлює свою подяку славним козакам, які часто не забезпечені ні харчами, ні оджею і не обуті, йдуть вперед визволяти рідний край від гнобителів. Честь і слава вам, козаки Наддніпрянці і Наддністріянці. Правительство і весь народ не забуде ваших великих заслуг перед Україною.

В цей відповідальний час Народне Правительство оповіщає селян, робітників і весь народ, що воно, як і раніш, твердо стоїть на сторожі прав трудо-

вого народу: продовжує підготувати і провадити ті соціально-економічні реформи, які оголошені в декларації уряду, виданій в Рівному.

Земельна реформа твердо переводиться по оголошеному закону і надалі самим швидким темпом буде доводитися до кінця.

Заводи, фабрики і залізниці, що зупинилися і зруйновані більшовиками, заходами Уряду відновляються і розпочинають працю. Уряд все робить для можливо широкої організації товарообороту і товарообміну з закордонними державами для знищення спекуляції і удешевлення продуктів. Уряд цілком підтримує організацію селянства і робітництва в їх професійні союзи і допомагатиме їх розвою.

До цього часу мала територія не давала змоги все те переводити в життя. Тепер же, з поширенням областей, зайнятих українським військом, легше переводити реформу, як земельну на користь трудового селянства, так і робітничу, а також реформи фінансово-економічні, адміністративні та інші. Державні установи нашої Республіки покладають всі сили, щоб ці реформи були проведені як мога скоріше.

Для відбудовування Української Республіки, для забезпечення ладу і спокою, якого так жадають всі громадяне нашої землі, Правительству повинно опертися на звесь народ, притягнути до державної праці всі верстви суспільства, яким дорогої демократичні здобуття української революції і незалежність нашої Республіки. Тому, оснований на прикладах передових демократичних і соціалістичних правительств, в згоді з Директорією Української Народньої Республіки, сим оповіщає про свій твердий і неухильний намір довести діло закріплення народнього демократичного ладу на Україні до успішного кінця.

Правительству виробляє проекти законів про вибори в Парламент з правами Установчих Зборів і про утворення реформованих органів управління (самоврядування) на місцях на основі всенароднього, безпосереднього, таємного і пропорціонального виборчого права.

Стоючи на ґрунті об'єднання всіх демократичних сил на Україні, Народне Правительство кличе демократію України всіх національностей піддержати заходи Правительства для здійснення демократичного ладу на Україні і поруч з українською демократією будувати незалежну і самостійну Українську Народню Республіку, як необхідну основу соціально-економічного, політичного і національно-культурного розвитку всіх народів, що живуть на українській землі.

Голова Ради Народніх Міністрів *Б. Мартос*.
Державний Секретар *Л. Шрамченко*.

Кам'янець на Поділля. 12 серпня 1919 р.

Декларація була оголошена за два тижні до вступу нашого війська в Київ. В цей час уряд дійсно готувався, в зв'язку з закріпленням української влади на Правобережжі, негайно скликати Законодатну Народню Раду. Та в Києві наше військо залишалося лише кілька годин. Почався знову відступ і знову утворилися умови, при яких, так мовити, «музи і парламент мовчать». До приходу галицької армії фактично не було де скликати парламент. З приходом галицької армії, не встигли ми просунутися до Києва, як на наш фронт навалилася нова ворожа сила — денікінська армія, що знову зробила неможливою нормальну працю уряду. Протягом вересня всеж не припинялася підготовча праця для скликання в найближчому часі принаймні передпарляменту з законодатними функціями. Але наступив жовтень з сепаратною тактикою галицького командування, і вже не в скликанні парламенту треба було шукати порятунку від загальної катастрофи.

№ 11 Ком. Соц.-Дем. Парт.

Група Ком. встановила за тем. щоб зменшувати
вплив на неї одновісних ур. по-
дпомогаму зредові як в обороні з.

встановили згодом зредові як в обороні з.

встановили згодом зредові як в обороні з.

встановили згодом зредові як в обороні з.

Власноручний лист С. Петлюри до ЦК Української Соціально-Демократичної Партії 11. 11. 1919 р.

В декларації, в зв'язку з проголошенням принципу парламентаризму, була, з уваги на настрої опозиції, свідомо зроблена посилка на приклад «передових демократичних і соціалістичних правительств». Петрушевич, а з ним і наші праві кола, домагалися «виразного демократизму» від соціалістичного уряду не тому, що вони були більше демократи, ніж українські соціалісти, а головню з страху перед Антантою. Аджеж вони самі вважали тактику нашого уряду «большовицькою». Антанта ж, мовляв, піддержувала лише таких антибольшовиків, як Денікін. Бідна опозиція і бідний «диктатор!». Вони забували, що при всій «демократичності» галицького секретаріату, про яку я говорив і яка по суті мало чим відрізнялася від «демократичности» Денікіна, всеж Антанта в угоду Польщі не задумалася признати цілу Галичину небезпечною щодо «звірств большевицьких банд». Можливо через це Петрушевич особливо боявся Антанти і завжди, я думаю — навіть у сні, повторював: «мусимо утворити уряд з такою програмою, яка би подобалась Антанті». Домагаючись парламентаризму, проти якого в той час були есери, праві кола, а під їх впливом і Петрушевич, переслідували ще іншу мету: розбити блок с.-д. і с.-р.

В декларації говорилося також про «реформовані» органи влади на місцях. Дійсно, план централізованих органів урядування на місцях, що був прийнятий в Чорному Острові, лишався в силі і після оголошення декларації, лише ці органи тепер мали бути обрані не по трудовому принципу, а на підставі загального і т. ін. виборного права. Та цей план не був здійснений. Трапилася «пригода», якаб мусіла бути повчаючою для тих представників правої опозиції, що на чолі з Петрушевичем особливо любили дорікати нашому урядові за його «нефаховість». Виготовлення законопроекту про організацію нових органів місцевого самоврядування було в спішному порядку ще в липні доручено окремій комісії при міністерстві внутрішніх справ на чолі з товаришем міністра П. Христюком при ближчій співучасті І. Макуха, який був зпочатку радником зазначеного міністерства, а потім також товаришем міністра.

Як міністр, я надав їм найширші права. Христюк по своїй приналежності до партії есерів був заінтересований у швидкому виготовленні законопроекту, бо есерам належала головна ініціатива цієї реформи. Макух доповнював Христюка, як правник і досвідчений адміністратор (перед тим він був на посаді державного секретаря внутрішніх справ в Галичині). Була певна гарантія, що ці два відповідальні представники міністерства справляться з поставленим їм завданням краще, як хто інший. Та сталося інакше. Комісія з самого початку стала на бюрократичний шлях: до складу комісії було покликано «фахових» представників від всіх дотичних міністерств, а ці «фахівці» в свою чергу скликали при своїх міністерствах «фахові» підкомісії для вироблення поправок і т. д. Таким «революційним» темпом комісія працювала коло двох місяців. Коли я, нарешті, запитав про результати праці комісії, то дістав відповідь: на пропозицію д-ра Макуха комісія в кінці всього постановила вислати

до Західньої Європи спеціальну делегацію, щоб привезти для комісії різні «матеріяли». Це не анекдот: така делегація була дійсно зформована і не встигла від'їхати закордон лише через... листопадово катастрофу на фронті.

Ще до ухвали декларації 12 серпня, Одрина, на другий день після зазначеного ультиматуму соціально-демократів, заявив в розмові зі мною, а потім з Мартосом, що їх партія не так вже стоїть за трудовий принцип, як це думають інші. Мабуть есери та й самі незалежні с.-д. побачили, що при зміцненні правої опозиції, особливо в зв'язку з приходом галицького уряду, утворилася ситуація зовсім несприятлива здійсненню їх планів. Можливо також, що й під впливом Жуківського вони помітно змінили свою попередню прив'язаність до трудового принципу. Приблизно в цей час есери утворили в Кам'янці також союз з галицькими радикалами, що стояли на принципі парламентаризму. Згідно з умовами цього союзу, засідання ЦК-тів цих партій відбувалися з участю представників від обох партій. Пізніше (на початку вересня) на конференції, що відбулася у Вінниці, партія есерів («центральна» течія, що брала участь в уряді) розбилася у відношенні до трудового принципу на три майже рівні групи. Дві з них — група І. Лизанівського і О. Щадилова висловлювалися за парламентаризм з п'ятичленною виборною формулою. В результаті більшістю конференції було прийнято резолюцію, в якій між іншим говорилося: «з огляду на об'єктивні умови сучасного моменту, а також зовнішні умови, в яких перебуває УНР, конференція признає п'ятичленну формулу виборів до парламенту і до органів місцевого самоврядування». Отже самі есери нарешті визнали, що «об'єктивні умови» того часу вимагали проголошення принципу широкої демократії.

Але липнева урядова криза на цьому не кінчилася. Опозиція чекала перших уступок, щоб перейти в наступ. Через кілька днів (17 серпня) Петрушевич звернувся до Директорії з категоричною вимогою: на протязі 24 годин усунути Мартоса із уряду, скасувати міністерство для Галичини і налагодити справу фінансування галицької армії. В той же день у Директорії була делегація від наради земців, що йшли разом з правою опозицією. Делегація зробила заяву, направлену також проти Мартоса. Петрушевич з самого початку вимагав усунення Мартоса. С.-д. і с.-р., як я зазначив, були проти цього. Та на початку серпня між Директорією і Мартосом стався конфлікт на ґрунті втручання Директорії в управління міністерствами. Цей конфлікт передрішив демісію Мартоса: між ним та Директорією установилися такі відносини, які робили неможливою їх дальшу нормальну співпрацю. Про зміну Мартоса, як міністра фінансів, іншим кандидатом, с.-д. і с.-р. питання не ставили.

Кандидатом на нового голову уряду с.-д. запропонували М. Порша. Врешті, після переговорів з есерами, які були проти Порша, 27 серпня Директорія погодилася на кандидатуру автора цих рядків. Для примирення з правою опозицією в склад нового правительства

мало бути запрошено по діловому принципу кількох представників з числа несоціалістичних угруповань.

Після всього сказаного, зміна голови правительства мала більше формально-організаційний, ніж політичний характер. Основні підстави, на яких мала надалі провадитися урядова політика, були проголошені в декларації 12 серпня. Тому, крім деяких персональних змін по окремих міністерствах, як, наприклад, призначення міністром шляхів С. Тимошенка, міністром народного господарства М. Шадлуна, товаришем міністра закорд. справ В. Старосольського*) і т. д., головним завданням нового уряду було: закінчити справу порозуміння з правою опозицією, яку почав ще Мартос, а особливо — налагодити нормальні стосунки з галицьким урядом і при першій можливості скликати законодавчий орган.

Як виконав ці завдання новий уряд? І чи зміна уряду внесла взагалі якусь поліпшення в наше загальне положення?

На жаль, долю української боротьби в кінці р. 1919 вирішили не політики, а військові. Щож до політиків, то тут справа хоч і продовжувала виглядати досить зле, але не була безнадійною. Ліва опозиція, тобто есери, як і раніш, оставалася незадоволеною. Помимо всього іншого, вони ще з Рівного домагалися, щоб на посаду військового міністра було призначено Жуківського, про якого я згадував. Тепер вони знову поставили цю вимогу. Петлюра рішуче був проти цього. Він доводив, що Жуківський на ролю члена уряду не надається. Врешті есери погодилися, щоб військовим міністром лишився В. Петрів. Питання про зміну складу Директорії, згідно з Рівенською умовою, тепер знову було порушено обома партіями. Але, як і раніше, головною браку відповідних людей примусив зняти це питання з порядку денного. З тих же причин не було переведено належних змін серед наших місій за кордоном**).

Гірше стояли справи порозуміння з правою опозицією. Як за прем'єрства Мартоса, так і тепер, вона фактично осталася поза урядом, як що не рахувати того факту, що при всіх урядах Директорії більшість наших послів за кордоном належала до несоціалістичних угруповань. Порозуміння з правою опозицією, як потім виявилось, було майже нездійснене в умовах війни з Денікіним: соціалісти з застереженням ставилися до денікінофільських настроїв деякого з правих, а праві, навпаки, уникали співпраці з соціалістами, оскільки їх політика була направлена проти Денікіна. Ще в середині серпня, тобто до зміни уряду, Кам'янецький Національно-Державний Союз

*) Посаду міністра закорд. справ мав зайняти М. Славінський.

***) Відність українських активних сил в цю добу виявлялася не тільки в тому, що бракувало людей на відповідальні посади. Ще більш яскраво вона виступала у великому числі різних тайних і явних ворогів українського руху в наших державних установах як цивільних, так і військових. Злочинна розкладова робота денікінців та інших антиукраїнських елементів, як в тилу, так і на фронті, — це ціла окрема сторінка нашої визвольної боротьби 1919 р., яка дає багато для зрозуміння різних дефектів в організації наших органів управління і зокрема — постачання армії. Безумовно, тільки безлюддя не давало можливості як слід боротися з цим злом.

ухвалив дуже гостру резолюцію проти соціалістичного уряду. Коли тепер уряд через своїх представників розпочав переговори в справі введення до правительства представників несоціалістичних партій, то зпочатку опозиція не знала, як поступити і справу затягала. Коли ж почалася війна з Денікіним, то представники деяких опозиційних груп заявили: ви почали війну з Денікіним і ми не хочемо за це брати на себе відповідальности. Довелося цій «мирно» настроєній опозиції сказати: так, ми почали війну і будемо її продовжувати проти такого запеклого ворога українського народу як Денікін*).

По персональному принципу погодився зайняти посаду міністра ісповідань проф. І. Огієнко. Дві інші відповідальні посади, намічені для представників опозиції — міністра закордонних справ і міністра освіти — оставалися незаміщеними до кінця мого головування в уряді. З самого початку ці посади були запропоновані і залишалися за партією с.-ф. (радикал-демократів), бо принципово проти цієї пропозиції представники есефів не заперечували.

Після проголошення декларації 12 серпня та зміни уряду гострота міжпартійних відносин зменшилася. Але права опозиція продовжувала свою працю в контакті з Петрушевичем. Це було особливо небезпечно в зв'язку з тим, що починалася війна з Денікіним.

Щоби усунути одну з найбільш дразливих перешкод для налагодження співпраці з галицьким урядом, уряд в порозумінні з галицькими соціал-демократами скасував (14 вересня) міністерство для Галичини. В інтересах справи уряд пішов на найбільшу уступку, зійшовши зі свого попереднього становища щодо диктатури. Це мало деякі позитивні наслідки. На короткий час у відносинах з галицьким урядом ніби повіяло свіжим повітрям. Здавалося, що починаємо рушати з мертвої точки. Петрушевич почав регулярно бувати на спільних нарадах Директорії та представників уряду. Представники Січових Стрільців полковник Є. Коновалець і сотник Я. Чиж офіційно заявили (30. IX.) мені, як представникові уряду, що вони цілком солідаризуються з політикою уряду.

В такій трохи розріженій атмосфері урядові протягом вересня вдалося перевести цілий ряд відповідальних рішень: було оголошено війну Денікіну і з приводу цього було видано (24. IX) спеціальну декларацію до населення з підписом Директорії, Петрушевича та уряду; при участі Петрушевича було прийнято (22. IX) постанову про реорганізацію постачання армії і для цього була призначена окрема колегія з дуже широкими правами, на чолі з

*) Незадовго перед оголошенням війни Денікіну, а саме 9—12 вересня, у Відні відбулася конференція членів української с.-д. партії, що перебували в той час за кордоном, з участю Винниченка, Порша, Б. Матюшенка, В. Левинського, В. Мазуренка та ін. Конференція майже одногосно висловилася за вихід с.-д. із уряду, мотивуючи це тим, що при тодішніх обставинах с.-д. не могли відповідати за свою політику. ЦК партії висловився проти цієї пропозиції. Фактично конференція пропонувала знову вернутися на шлях тої пасивної тактики, яка з надзвичайно сумними наслідками була переведена українськими соціалістами у Вінниці під час переговорів з представниками Антанти.

кооператором М. Стасюком; за згодою Петрушевича була вислана (3. X) дипломатична місія до Польщі на чолі з А. Лівіцьким; в порозумінні з Петрушевичем почато (27. X) через швейцарського комуніста Пляттена переговори з урядом Леніна з метою заключення військової конвенції проти Денікіна*). Помимо цього, в кінці вересня була скликана державна нарада з участю Директорії, Петрушевича, членів уряду і представників всіх політичних партій з метою об'єднання громадських сил. Нарешті, провадилася підготовка праці для скликання передпарляменту: 19 вересня відбулася поширена нарада ЦК української соціально-демократичної партії, на якій було ухвалено основні принципи передпарляменту і т. д.

Але ці всі заходи щодо поліпшення нашого загального положення не усували основної болячки, яка затроювала все наше життя: дуалізм в уряді і в армії оставався в силі і продовжував перешкоджати нормальній праці, як уряду, так і армії. Наведу такий факт. 11-го жовтня закінчувався термін нашого військового перемир'я з Польщею. Згідно з умовою термін перемир'я через кожних 10 днів мав продовжуватися в порозумінні обох сторін. На цей раз продовження перемир'я затягувалося, і 11 жовтня ще не було відомо, чи воно продовжене. Ніхто з нас не сумнівався, що ця задержка — результат якогось непорозуміння (дійсно, на другий день перемир'я було продовжено). Петрушевич на це реагував інакше. Цілою низкою розпоряджень, зроблених сепаратно, навіть без відома нашого уряду і головного командування, він викликав переполох в армії і в заплілю: наказав галицькій залозі в Проскуріві вирушити на схід, негайно взяв з фронту 11-ту Галицьку бригаду і перевів її до Кам'яця задля зміцнення охорони галицького уряду і т. д. Наслідки: паніка на фронті, нове загострення відносин між урядами, Петрушевич знову перестає ходити на спільні засідання з Директорією, нові різкі виступи галицьких соціально-демократів в газеті «Боротьба» проти Петрушевича, демісія в зв'язку з цим начальника штабу об'єднаного командування генерала Курмановича і демонстративна заява командуючого галицькою армією генерала Тарнавського про його солідарність з генералом Курмановичем, панічний настрій в Кам'янці під впливом чуток нібито наддніпрянський уряд вирішив силою зліквідувати галицьку диктатуру (хоч ці чутки були рішуче безпідставні) і т. ін. В зв'язку з усім цим, в кінці жовтня довелося скликати ще одну державну нараду, аби хоч трохи провітрити напружену атмосферу і знову перейти до чергових справ.

Та наслідки дуалізму влади вже пустили дуже глибоке коріння як в заплілю, так і на фронті. Ніякі паліятиви вже не могли поліпшити положення: починаючи від жовтня, ми з дня на день

*) Думка про навіязання контакту з московським урядом для боротьби з Денікіним у декого з представників уряду існувала вже раніше. Але політика «порозуміння» з Денікіним, на якій весь час настоював Петрушевич, не давала можливості для переведення яких-будь реальних кроків в цьому напрямі, аж поки сам «диктатор» не побачив, що надії на Денікіна можуть завести.

швидко котилися до катастрофи. Ця катастрофа була тим небезпечніша, що галицька армія була відгороджена від нашого уряду і ми не в стані були знати, чим в дійсності живе командування й маси цієї армії.

Взаємовідносини між галицькою армією і нашим урядом з самого початку ховали в собі велику небезпеку для нашої боротьби. В оперативному відношенні галицька армія підлягала об'єднаному командуванню на чолі з генералом Юнаковим. Політично ж вона була цілком незалежна від наддніпрянського уряду. Це було більше ніж простою ненормальністю в умовах революційної боротьби. В наддніпрянській армії урядом ще в травні було введено військову інспектуру на чолі з В. Кедровським. За її допомогою уряд мав можливість ближче знати життя армії і впливати на армію в напрямі завдань та цілей, які уряд ставив в основу своєї боротьби. В разі потреби інспектура давала можливість урядові, як це показав випадок з Болбочаном, завчасно паралізувати різні злочинні плани всяких руйніницьких елементів*).

В умовах революційної боротьби військова політична інспектура має величезне значіння. Інститут військової інспектури виправдав себе на протязі багатьох революцій. Як відомо, т. зв. військові комісари відіграли визначну роль підчас французької революції. Також ніщо інше, як політичні комісари в армії рос. большевиків у великій мірі спричинилися до воєнних успіхів большевицької влади. На жаль, для доброї організації військової інспектури у нас і тут, в умовах Кам'янецьких, бракувало людей, але це не давало підстав для того, щоб взагалі цього інституту не вводити.

Про заведення військової інспектури в галицькій армії наш уряд не раз порушував питання. На погляд уряду, лише надійні політичні інспектори в галицькій армії могли би паралізувати денікінську агітацію в галицькому війську. Та Петрушевич про це слухати не хотів: сам нічого не робив в цьому напрямі і не дозволяв робити уряду наддніпрянському. Це особливо примушувало галицьких соціяль-демократів боротися за утворення єдиного уряду шляхом знищення диктатури. Галицькі с.-д. розуміли революційну ситуацію, яка панувала на Україні, розуміли завдання, які стояли перед соціялістичним урядом щодо галицької армії. Тому вони поборювали диктатуру насамперед в цілях переведення в галицькій армії реформи, без якої уряд йшов неминуче до втрати всякого впливу і навіть політичної контролі над цією армією.

Галицька армія і після переходу за Збруч жила своїм окремим життям. Ніякі інформатори, крім інформаторів Петрушевича та його правої руки — Назарука — в цю армію не допускалися. Тому вона жила під впливом думок і поглядів керовників галицького уряду, що черпали свій ентузіязм та захоплення Денікіним із ли-

*) Докладніші відомості про роль військової інспектури в нашій армії подає В. Кедровський в своїх споминах, надрукованих в американському щоденнику «Свобода» за 1928—1929 роки.

стів свого паризького «дипломата» В. Панейка, іншими словами: жили надією на порозуміння з Денікіним. Особливо це торкається вищого командного складу армії. В більшості це були старшини старого австрійського покрою, зовсім не пристосовані до революційних форм боротьби та ще в наших умовах — війни на кілька фронтів. В критичні моменти вони зовсім тратили голову. І тоді їм було однаково з ким іти: чи то за Денікіним, чи за Леніним, чи за Петлюрою. Так представники галицького командування підписали договір зпочатку з Денікіним (6. XI), через якийсь місяць (24. XII) — з нашою армією під час Зимового Походу і ще через тиждень (1. I. 1920) — з Подільським більшовицьким губревкомом*).

*) Текст цих двох останніх договорів був такий:

І. Умови між уповноваженими представниками Придніпрянської і Придністрянської армії.

1. Українська галицька армія годиться на спільне командування, підлягаєме уряду УНР, заховуючи при тім свою внутрішню організацію аж до відкликання її в Галичину в порозумінню з урядом УНР.

2. В склад правительства входять, крім військового міністра, ще по одному представнику від української придніпрянської і української галицької армії з правом рішачого голосу, як члени правительства.

3. Начальна команда української армії складається із членів тої і другої армії, при чім командант армії є придніпрянської армії от. Омелянович-Павленко; начальник штабу — галицької армії по вибору команданта армії в порозуманню з Н. К. Г. А.

4. Головна інтендантура складається аналогічно штабу Н. К. себто: Головний інтендант призначається від галицької армії в порозумінню з командантом армії, його помішник повинен бути наддніпрянської армії.

5. Спільне командування формально рахується зформоване з менту підписання протоколу. Щож торкається фактичного його зформування, то до цього командант і шеф штабу повинні приступити негайно.

6. Фактичний розрив галицької армії з Денікіним повинен наступити в мент, який прзнає Н. К. У. А. найліпшим.

7. В виду надзвичайних обставин, які випливають із теперішньої ситуації, представники обох армій висилають негайно місію, зложену з одного члена галицької армії і одного з придніпрянської армії до більшовиків з ціллю перемоворювання з ними в справах військової конвенції проти Денікіна і Поляків з тим, що представники мають порозумітися з українським правительством.

Лисняк, от.; Паліве, чет.; Никонів, полк.; Вишневецький, полк.; Макаренко, чет. Вінниця, 24. XII. 1919.

II. Угода, заключена між Ревкомом української галицької армії і Подільським Губревкомом в складі трьох партій, стоячих на соц.-радянській платформі.

1. Українська галицька армія здержує свій відворот на південь. Вона заявляє себе червоною армією Української Соціалістичної Радянської Республіки.

2. Червона армія Соціалістичної Радянської Республіки задержує свою повну автономію, організаційну окремішність і все воянне майно.

3. Червона армія Української Соціалістичної Радянської Республіки потребує довшого часу для реорганізації і піднесення своєї безздатности. Цю організацію переводить армія власними силами.

4. Червона армія Української Соціалістичної Радянської Республіки може бути ужитою тільки для боротьби в першій мірі з Польщею, а відтак з іншими буржуазними державами, послагаючими на українські землі, аж до звільнення цих земель від ворожого окупації і закріплення на них соціалістичного радянського устрою.

Через відсутність політичної контролю, галицьке командування в критичні моменти робило, що хотіло, на свою руку. Так, командуючий галицькою армією Тарнавський тайно навіть від Петрушевича 25 жовтня послав свою делегацію до денікінської армії, а 4 листопаду, маючи вже в руках проєкт договору, одержаний від командування Денікіна, посилав ультиматум до Петрушевича: коли він не дасть своєї згоди, то Начальна Команда поведе переговори на свою відповідальність. Тимчасом, не дожидаючи відповіді від Петрушевича, він посилав до денікінської армії своїх делегатів, які й підписують з нею договір з 6. листопаду 1919 року в Зятківцях.

Мені невідомі факти, які б свідчили, що Тарнавський переведив справу сепаратного договору з Денікіним з відома або за згодою Петрушевича. Розуміється, це не зменшує відповідальности Петрушевича за цей договір, оскільки він, як голова галицького уряду, весь час стояв за найтісніше порозуміння з Денікіним. Так, вже навіть після заключення цього договору, коли представники нашого

5. До хвилі зформування уряду самостійної Української Соціалістичної Радянської Республіки, якому в майбутньому галицька армія як частина червоної армії Української Соціалістичної Радянської Республіки буде виключно підлягати, виконує вона політичний мандат в повному контакті з групою українських партій, стоячих на соціалістичній радянській платформі з тим, що український центр. виконавчий комітет одинокий має право політичного заступництва її перед урядами інших соціалістичних республік.

6. Ревком української галицької армії, як частина червоної армії Української Соціалістичної Радянської Республіки, має право на заступництво у всіх колективних військових установах і в українським центральнім виконавчим комітеті з рішачим голосом.

7. Група українських соціалістичних радянських партій дбає про задоволення галицької армії з боку матеріального, а перш усього санітарного.

8. Всі галицькі, буковинські та угорські українці, перебуваючі на території радянських республік, мають при допомозі українського центрального виконавчого комітету влитися в ряди галицької армії, як частини червоної армії Української Соціалістичної Радянської Республіки і підлягають юрисдикції ревкома цієї армії.

9. Для усталення одноцілої праці ревкому української галицької армії з існуючим вже галицьким ревкомом — ревком української галицької армії входить з ними в тісну зв'язь і координацію.

10. Наскільки переговори, ведені під цю пору поміж представниками української армії і армії соціалістичної совітської Росії, доведуть до позитивних висновків, ревком української галицької армії застерігає собі зміни в душі цієї угоди.

11. З огляду на те, що українська галицька армія, як частина червоної армії УССР, не бажає бути оруддям міжпартійної боротьби, ревком української галицької армії вимагає, аби ця угода була санкціонована через центральні комітети всіх українських партій, стоячих на соціалістичній радянській платформі.

12. Ця угода стає дійсною з хвилию затвердження її по думці точки 11 цієї угоди.

Вінниця, 1. І. 1920 р.

За Ревком Української Галицької Армії:

Др. Давид, поручник;
Гачкевич, четар;

Председатель, укр. ком. партії (боротьбістів) і секретарь Подільської губ. Револ. Центр. Комітету *Ковтунович*;

В. Б. У. і голова Подільського ревкому *Кидринський*;

Представник укр. партії лівих ср. (боротьбістів) і член ревкома *Власов*.

уряду в складі Петлюри, Шрамченка і Мазепи підчас евакуації Кам'янця зустрілися з ним востаннє і указали на тяжкі наслідки існуючих взаємовідносин між двома урядами, то він і тепер самовпевнено повторив: є один лише вихід — новий уряд, який би подобався Антанті і з яким би говорив Денікін. А ось ще другий факт: військовий референт Петрушевича Осип Левицький в своїй книжці «Галицька армія на Великій Україні» (Відень 1921) пише: «Петрушевич опустив Кам'янець 16 листопада з наміром їхати до Одеси (згідно з сепаратним договором галицький уряд мусів негайно переїхати до Одеси. І. М.), але армія Денікіна... розвалилася. Думали, що Денікін розвалиться через п'ять-шість місяців, а він розлетівся через місяць»...

Запізнене признання наївної орієнтації на Денікіна!

До таких наслідків привела ізолюваність галицької армії від уряду. Галицька армія була забезпечена краще, ніж армія наддніпрянська*). Та наддніпрянська армія інакше розуміла обставини, в яких провадилася боротьба. Разом з своїм урядом вона була переконана в неминучій загибелі Денікіна. Вірила в остаточну перемогу своєї справи. Тому, не вважаючи на страшні умови, що утворилися з наступленням осені, вона не втратила свого завзяття і успішно продовжувала боротьбу.

А ці умови дійсно були жахливі. На фронті почався наш наступ проти Денікіна. Почалася рання гнила і холодна осінь. Постачання армії було в тяжкому стані: не було ні одягу ні набоїв. Тиф, що панував по цій Україні, тисячами косив в армії свої жертви. Через непогоду припинилася доставка на літаках наших гривень із закордону.

Все це сприяло тому, що галицьке командування, яке ще у серпні під час зайняття Києва вело себе непевно щодо армії Денікіна, з самого початку нашого наступу проти Денікіна почало відступати перед денікінцями, хоч добровольці були слабші і займали не вигідні стратегічні пункти. Як вияснилося потім, галицьке командування не виконувало навіть наказів вищого командування, ховаючи це в своїх донесеннях. В районі розташування галицької армії утворився глибокий прорив. Вже 18 жовтня були полишені Брацлав, Гайсин, Тульчин. Через кілька днів була здана Вапнярка. Запорізька група була відрізана від штабу командуючого армією Сальського**). 21-го жовтня військовий міністр Петрів заявив на засіданні правительства, що ситуація на фронті критична і пропонував, аби негайно намітити способи порятунку на випадок катастрофи.

*) Галицька армія в порівнянні з наддніпрянською мала більше старшин і взагалі краще організовані запільні частини. Це значно полегшувало їй провадити різні заготовки для себе власними силами. Напр., Ос. Левицький в своїх споминах свідчить, що галицька армія під час перебування на В. Україні «забрала безліч збіжжя, цукру» і т. ін.

**) Командуючим наддніпрянською армією до початку вересня був Вас. Тютюнник, після чого на цю посаду був призначений В. Сальський. Одночасово М. Омеляновича-Павленка було призначено командуючим Запорізької групи.

В цей час (25. X) із Москви повернувся комуніст Пляттен з докладом про згоду московського уряду на заключення з ним військової конвенції проти Денікіна. Київ був ще в руках Денікіна. Московська влада без сумніву була заінтересована в якнайшвидшому нав'язанні контакту з нашою армією для успішної боротьби з Денікіним*).

Зміст доповіді, який Пляттен зробив мені в той же день, в основному був такий: після приїзду від нас до Москви, він бачився в нашій справі з Леніним, далі говорив з Чічеріним, Караханом, Літвіновим, Раковським і Троцьким. Всі поставилися прихильно до наших пропозицій, крім Раковського і почасти Літвінова. Відбулося засідання ЦК комуністичної партії, на якому було ухвалено:

1. СРСР згоджується на військову конвенцію проти Денікіна, як перший крок порозуміння з нами.

2. СРСР готова очистити певні території для зайняття їх нашими військами з тим, що на цих територіях не буде переслідування більшовиків.

3. В разі нашої на це згоди треба вислати обосторонніх уповноважених: з нашого боку до 12-ої більшовицької армії, з їхнього — до нашої армії, яка розташована найближче до сРСР фронту.

*) Між іншим, це було видно із тих посвідчень від Троцького та Карахана, з якими приїхав Пляттен. Ці посвідки були такі:

РСФСР.

Председатель Революционного Военного Совета Республики и Народный Комиссар по военным и морским делам.

7. X. 1919.

№ 10078/м.

Удостоверение.

Пред'явитель сего т. Фриц Платтен совершает свою поездку по вышеуказанной степени важному делу. Все военные власти в тылу и на фронте обязуются оказывать т. Платтену содействие во всех отношениях, имея в виду, что он заслуживает полного доверия.

Т. Платтен путешествует в сопровождении двух помощников.

Председатель Революционного Военного Совета Республики

Л. Троцкий.

Наркоминдел.

15. X. 1919.

№ 6/2064.

В Штаб 12-ой армии

т. Муралову.

Пред'явитель сего т. Фриц Платтен и его два сопровождающих едут со специальным поручением от Народного Комиссариата по Иностранным Дела́м. Наркоминдел весьма заинтересован в их скорейшем и беспрепятственном проезде. Вещи их и документы уже просмотрены Наркоминделом и никакому просмотру и отобранию не подлежат.

Просьба оказать им полное содействие по пути их следования и при проезде через прифронтовую полосу. Сопровождающие: М. Балицкий и В. Омеляненко.

Заместитель Народного Комиссара по Иностранным Дела́м

Л. Карахан.

4. Після цього починаються політичні переговори.

Пляттен заявив, що резолюцію ЦК комуністичної партії він залишив у командуючого 12-ою армією Муралова, від якого привіз дозвіл на проїзд наших делегатів. До всього цього Пляттен додав, що в разі совітська Росія знайде у нас піддержку проти Денікіна, то безумовно стане на ґрунт визнання незалежності України. Ленін — оповідав він — в приватній розмові з ним сказав: нам врешті байдуже, чи буде на Україні форма правління радянська чи демократична, аби при власті стояли соціалісти. Краще добрий соціалістичний уряд, чим поганий радянський.

Про зміст докладу Пляттена було негайно поінформовано Директорію і Петрушевича. Запропоновані більшовиками умови були прийняті. В порозумінні з Петрушевичем, наш уряд негайно призначив делегацію до большевицького фронту в складі: Гладкий, О. Красовський і Неїло. Та ще делегація не відіхала, як Сальський прислав (29. X) повідомлення про катастрофічне положення на фронті. Разом з цим підійшли перші відомості про сепаратні кроки генерала Тарнавського. Наш уряд і Петрушевич вживають негайних заходів, щоб перешкодити самочинним планам галицького командування. Улаштовується (3-4. XI) нарада в Жмеринці з участю Петлюри, Петрушевича, представників уряду та армії. На нараді, точніше під час наради, вияснюється цілком недвозначна поведінка галицького командування щодо сепаратної згоди з Денікіним. Всякі розмови були зайві. Потрібні були негайні радикальні заходи для усунення злочинців. Одиноким реальним виходом був негайний арешт Тарнавського та його штабу і призначення на їх місце людей іншої орієнтації. Та не з таким «диктатором», як Петрушевич, було це перевести. Було вжито інших заходів, які, розуміється, справи не поправили: на другий день (5. XI) Петрушевич дав наказ про звільнення генерала Тарнавського і начальника його штабу — полковника Шаманека.

Та було пізно! 7 листопаду стало відомо в Кам'янці, що галицьке командування з доручення Тарнавського ще напередодні підписало сепаратний договір з армією Денікіна*). Катастрофа була доконана.

*) Як я вже зазначав раніше, наддніпрянський уряд, з причин стратегічних, уникав одночасової війни на два фронти: з більшовиками і з армією Денікіна. З цєю метою, ще до початку війни з Денікіним наші військові делегати двічі виїждили на переговори з командуванням Денікінської армії, але, як ми бачили, без позитивних наслідків. І тепер знову, коли під час Жмеринської наради вияснилось, що галицьке командування стає на шлях сепаратних переговорів з Денікіним, Петлюра з відома уряду 6 листопаду дав штабові армії дозвіл вислати спільну делегацію від обох армій до командування Денікіна. Розуміється, як раніше, так і тепер делегати наддніпрянської армії в своїх розмовах з представниками Денікінського командування не пішли б далі питань чисто військового характеру. Але делегований від нашої армії полк. Камінський вже не застав делегатів галичан, які вже відіхали до денікінців для підписання окремого договору з армією Денікіна. Як відомо, важніші уступки цього сепаратного договору були такі:

1) Галицька армія переходить у повнім складі з етапними установами,

Ніби передчуваючи свою загибель, денікінська реакція в цей час з однаковою послідовністю нищить все українське: майже одночасово з нашим фронтом вона покінчила з українською владою на Кубані.

Треба признати безперечну загально-національну заслугу галицької армії, що вона своїм приходом на Велику Україну урятувала наддніпрянську армію від катастрофи, яка загрожувала їй в липні 1919 року. Але сепаратний договір галицького командування з Денікіним мав фатальні наслідки для нашої дальшої боротьби. Колиб удержався фронт української армії, то напевне українська справа виглядала би незрівняно краще, ніж вона виглядає тепер.

Незалежно від наших переговорів з більшовиками та Поляками, обставини на більшовицько-денікінському фронті так склалися, що найдовше, як через якийсь місяць наша армія могла б вільно опанувати ціле Правобережжя. Кам'янець ми залишили 17 листопаду, а вже в середині грудня денікінська армія очистила Правобережжя, відступаючи до Чорного моря. Майже до самої весни весь цей терен був залишений на призволяще: панувало цілковите «безвластя».

Після катастрофи, під час подорожів по Київщині, Херсонщині та Поділлю, мені довелося все це бачити на власні очі. Жах брав при думці, який непростимий злочин перед українським народом поповнило галицьке командування і особливо галицький уряд, що своєю політикою «малих діл» призвели до листопадової руйни нашого фронту.

Керовники галицької армії та уряду в своє оправдання вказують на дуже тяжкі умови, в яких тоді знаходилася наша армія — без амуніції, без одягу, без ліків і т. д. — Ми несли відповідальність — кажуть вони — за долю тисяч людей, яких ми вивели з Галичини, і тому ми мусли шукати порятунку проти масового вимірання стрільців від тифу — і т. інш.

Дійсно, умови боротьби на Україні восени 1919 року були жахливі*). Але при всяких, навіть найтяжчих умовах, п р о в і д н и к и

складами і залізничним майном на сторону російської добровільчеської армії і віддається в повне розпорядження головного команданта зброєних сил Півдня Росії, в теперішній час через команданта війська Новоросійської області.

2) Галицьке правительство через нестачу території спинює тимчасово свою діяльність і переходить під опіку російської добровільчеської команди. До часу вказання місця осідку воно поселяється в Одесі, куди негайно переїздить.

*) В цей час по всій Україні і по всіх арміях смерть, як в легендах народніх, з «косою» ходила і нищила населення тифом та іншими недугами. Блоквана від Заходу Українська Народня Республіка, яку підозривала Антанта в «більшовизмі», не мала потрібних ліків. Пригадую, як щиро радів покійний президент Української Академії Наук відомий бактеріолог професор Заболотний, коли довідався, що зза кордону в жовтні 1919 року прилетів на аероплані др. Піснячевський і привіз пакуночок різних ліків. Заболотний в той час утік з під денікінської влади і був призначений нашим урядом в Кам'янці радником міністерства здоров'я.

Також пригадую ще такий факт. Ідучи пішки з Вінниці до Липовця в грудні 1919 року на нараду з представниками командування нашої армії в Зи-

боротьби не сміють тратити голови і пускатися берега з заплученими очима, куди хвиля понесе. Хіба число недужих і мертвих в галицькій армії від тифу та інших несприятливих умов зменшилося після переходу її під протекцію Денікіна? Мандруючи по Правобережжю під час Зимового походу армії УНР, я сам часто зустрічав ці знищені, розпорошені останки борців за волю та єдність України, що масами гинули в тяжкій біді, цілковито залишені своїми «диктаторами» на призволяще. Пам'ятаю як в січні 1920 року референт галицької армії чет. Василь Чайківський у Брацлаві питав у мене поради, що йому робити: він мав наказ від денікінського командування відступати на південь, а ось тут прийшов ще другий — від Вінницького галицького «ревкому» про пересунення галицьких частин на північ. Бракувало ще третього наказу, який міг йому дати М. Омелянович-Павленко на підставі договору начальної команди галицької армії з наддніпрянською армією з 24 грудня 1919 р.

В такому стані дезорієнтації, руїни й цілковитого самознищення опинилися вояки галицької армії в наслідок договору з Денікіним та дезерції своїх політичних провідників.

Можливо, що історія знайде якийсь оправдання для керівників галицького командування. Але безперечним фактом залишиться те, що до сепаратної згоди з Денікіним, тобто до листопадової руїни нашого фронту, призвела головню короткозора, безпомічна політика керівників галицького уряду (Петрушевича і інш.), які не уміли зорієнтуватися в обставинах того часу і тому своєю сепаратною діяльністю спричинилися до катастрофи, якої навіть в тих обставинах могло й не бути.

Зайняті боротьбою з відступаючою армією Денікіна на дуже широкому фронті, більшовики в цей час, колиб існував наш фронт, навряд чи рішилися б зразу ж почати проти нас наступ. В таких умовах не була виключена можливість навіть без порозуміння з Москвою закріпити українську владу на певній своїй території, що для перспектив української боротьби мало б величезне значіння. Але більшовикам було легко погодитися на договорі з нами, як цілком для них вигідним: фактично вони неутралізували б наш фронт проти себе і разом використали б його для закінчення боротьби з Денікіним, особливо на Правобережжі. Розуміється, після знищення Денікіна, більшовики відразу б змінили свій «ласкавий» тон і напевно почали б проти нас нову збройну боротьбу. Зачіпок для цього знайшлося б багато, хочби, напр., та їх вимога про легалізацію нами більшовиків на звільненій ними для нас території. Але за ці кілька місяців наша армія та уряд змогли б підготуватися до дальшої боротьби. В цих умовах і переговори з Польщею могли б закінчитися для нас інакше, ніж як це сталося в дійсності після листопадової катастрофи.

мовому поході, я і мій товариш подорожи Б. (один із козаків нашої армії) з великими труднощами могли найти хату для ночівлі. По всіх селах, майже в кожній хаті лежали хорі на тиф, головню в дорослому віці.

Чи були дійсно можливості і які саме для порозуміння з московською владою, хай читач сам зробить висновки на підставі звідомлення нашої військової делегації до Москви, про яку я говорив вище. Це звідомлення було представлено мені в травні р. 1920 членом делегації с.-д. О. Красовським. Текст його такий:

«Згідно наказу п. Головного Отамана і Голови Ради Народніх Міністрів, а також по уповноваженню Центральних Комітетів партій УСД та УСР, 2 листопаду 1919 р. виїхала делегація в складі пп. Гладкого, Красовського та Неїло до штабу 12 совітської армії з п. Гладким на чолі. Всі ті уповноваження, які були дані делегації, базувалися на тих відомостях, які були привезені Плятгеном з Москви і полягали в тому, що буцімто ЦК РКП виніс постанову про необхідність порозуміння з урядом УНР і дав доручення члену реввоенсовета 12 армії Муралову зав'язати перші зносини в цьому напрямі. Відповідно цим відомостям, делегації доручено було вступити в переговори зі штабом 12 армії про заключення військової конвенції проти Денікіна, а також про допомогу українській армії зброєю. Тому, що боротьба з Денікіним провадилася на території УНР, доручено було делегації домагатися, аби совітські війська, що вже стояли на території УНР і в разі потреби мали йти ще далі, звільняли б простори УНР по вимогах її уряду. Крім того, зважаючи на дуже тяжкий стан української армії, Головнокомандуючий п. Сальський дав нам вказівку, що бажано було би, аби совітські війська посунулися на південь в напрямку Бердичів, Козятин, Сквиря, щоби охопити Денікінців, які оперували проти української армії — з заплілля. Центральні Комітети партій винесли спільну постанову щодо тих пунктів, на підставі котрих вони вважали можливим розпочати переговори з совітською Росією і доручили делегації передати цю постанову тільки в разі, коли Комуністична Російська Партія винесла вже якісь певні постанови в справі розпочаття мирних переговорів з урядом УНР.

Завдяки ріжним труднощам в дорозі, делегація тільки 11 листопаду доїхала до Гомеля, де стрілася з п. Мураловим і негайно приступила до выясненя справи. В розмові з Мураловим з'ясувалося, що ніяких уповноважень не тільки на розпочаття якихось переговорів, але навіть на заключення військової конвенції він не одержував нізвідки. ЦК РКП доручив йому тільки увійти в зносини з військовим командуванням УНР щодо спільної акції проти Денікіна на ближчий час. На наше запитання, чи може він допомогти українській армії зброєю, п. Муралов відповів, що зброї у них єсть досить і, на його думку, таку допомогу совітська Росія дати може, але він на це не уповноважений і справа ця може бути поладжена тільки в Москві. Відносно постанови ЦК РКП про політичну згоду з Україною п. Муралов теж нічого певного не сказав. Доручення від ЦК РКП в цьому напрямі він не мав ніякого, але за таку постанову чув. Зважаючи на те, що ні одно з тих доручень, що були покладені на делегацію, не могло бути выяснено в штабі 12 армії, делегація вирішила виїхати до Москви, що також зі свого боку запропонував і п. Муралов.

14-го листопаду делегація прибула до Москви і на другий же день мала балачку з замісником Чічеріна п. Караханом, який зауважив, що справу з військовою конвенцією треба кінчити якнайшвидше, чого, по його словам, вимагають інтереси обох держав. Щож торкається політичних питань, то по словам п. Карахана, ця справа належить виключно до вирішення ЦК РКП. Отже сам п. Карахан жадної конкретної відповіді не дав, а направив делегацію до члена ЦК РКП наркома фінансів п. Крестинського, якому було доручено вести з нами всі переговори по політичних питаннях. Перша ж балачка з п. Крестинським з'ясувала, що ніяких конкретних постанов ЦК РКП не виносив і тільки наш приїзд поставив справу про відношення до України перед ЦК РКП в усій його ширині. Як в розмові з Мураловим, так і з Караханом та Крестинським, делегація цілком точно зазначала, що її завдання є виключно інформаційні і ні на які заключення договорів вона не уповноважена.

Після розмови з п. Крестинським пройшло більше, як два тижні, за які ми не могли одержати ніякої відповіді і тому стали вимагати від «Наркомін-

дела», аби нас відправили назад, бо не бачили жадної радії перебування в Москві в той час, коли совітська влада ухилилася від всякої відповіді. Але «Наркоміндел» весь час затримував наш від'їзд, посилаючися на те, що справа ще їм не вирішена остаточно. На протязі всього цього часу ми не раз зверталися до влади з проханням дати можливість виїхати одному з нас до уряду, аби поінформувати, як стоїть справа, але всі наші заходи не дали жадних наслідків.

В той момент, коли ми чекали в Москві на відповідь від совітської влади, удалося нам зав'язати зносини з боротьбістами, які в той час перебували у Москві, а також з т. Сіяком, котрий перебував у той час у Раковського. Від цих людей ми одержали інформації, що з часу нашого приїзду до Москви ЦК РКП був оголошений тиждень України, за який всі московські партійні організації мали висловити свою думку щодо України. Наслідок цих нарад був той, що в самому ЦК РКП піднеслася боротьба трьох течій при чому перша, але й найменша числено, вважала потрібним перевести повну окупацію України. Друга течія, на чолі з Раковським, стояла за більш помірковану політику, при чому були висунені такі пакти: 1) перетягнення інтелектуальних українських сил на свій бік і передача їм всієї культурної праці на Україні; 2) ніякого вивозу продуктів споживання з України до Росії; 3) реквізиції тільки в межах дійсної потреби для перебуваючого на Україні совітського війська, годування ж українських міст провадити сибірським збіжжям; 4) головні політичні сили для праці на Україні, принаймні, на перший час мала дати Росія; 5) блокаузи і залоги по всіх більш важних стратегічних та населених пунктах. Нарешті, третя течія вважала зовсім неможливим захоплювати Правобережжя, а на Лівобережжю вимогала політики, яка не дратувала би національні почуття і, навпаки, притягала б українські сили на їх бік, для чого вимагала творення цілком самостійної держави з можливо меншою кількістю робітників з Московщини.

Перевагу одержала остання течія і з нами знову почали говорити. Було вирішено, що від ЦК РКП має їхати з нами представник для більш конкретних переговорів з урядом УНР. На наше запитання — а як же стоїть справа з військовою конвенцією — мали відповідь, що до вирішення політичних питань ніякої допомоги зброєю чи чим іншим вони дати не можуть. В останні дні перед самим від'їздом, до Москви приїхав Пляттен, який привіз відомості, що уряд УНР залишив Кам'янець і невідомо де знаходиться. Одержавши такі відомості, п. Чічерін запропонував нам виїхати без їхнього делегата з тим, аби з Житомира чи Бердичева, розвідавшись на місці, делегата телеграфно повідомила би його про місце перебування уряду УНР, щоб міг делегат ЦК РКП негайно виїхати. Приїхавши до Житомира 9-го грудня, ні про місце перебування уряду, ні взагалі про становище української справи нічого не могли довідатися, через що, вкупі з військовою делегацією в складі Ярослава, Камінського та Петренка*) звернулися до місцевої совітської влади з проханням відправити нас до Всеукраїнського Ревкому, який до того часу вже був зформований і виїхав на Україну. Житомирський Ревком обіцяв це зробити, але через кілька днів житомирська чрезвычайка заарештувала в гостинниці мене, т. Неїло і т. Бензю, який разом з нами виїхав з Москви. Голова нашої делегації Гладкий і військова делегація після цього випадку ловтікали з Житомира, при чому Гладкий, з'явившись до київського ревкому, заявив йому, що, не знайшовши ані території, ані Уряду УНР, складає з себе уповноваження делегатські і виходить зі складу партії УСР. Ця його заява була оголошена в часописі «Боротьба». Через три тижні всі заарештовані делегати були визволені з чрезвычайки, що дало мені змогу зобачитися з т. Пентренком, членом другої делегації, який дав мені за свою делегацію такі відомості: совітська влада направила цю делегацію до міста Серпухів, де в той час перебував всеукраїнський ревком і ця делегація вела переговори з пп. Петровським та Мануїльським, при чому, зважаючи на те, що більшовиками вже була встановлена всеукраїнська влада, могла ця делегація говорити вже не від імені уряду УНР, а тільки від урядових партій і то в формі вияснення, чи можуть ці партії існувати легально і на яких умовах, але на-

*) Ця друга делегація була вислана 3. грудня із Нової Чорторії. І. М.

вті на ці запитання не одержали вони жадної відповіді. Ще гірші наслідки мала військова делегація (тобто таж делегація в складі Петренка та ін., але при переговорах в справах військових. І. М.), котрій зрештою запропоновано було говорити тільки в справі, чи погоджувється вона на передачу всього українського війська під більшовицьку керму, навіть без гарантії збереження єдності українських частин.

Взагалі можна сказати, що більшовики завжди говорили язиком відповідним їхнім бойовим успіхам. Так, коли ще не був взятий Київ, п. Крестинський ясно зазначав нашій делегації, що на питання про визнання самостійності У. Н. Р. і невтручання у внутрішні справи її, вони нічого не можуть заперечити і тільки відносно території вони не погоджуються з нашими вимогами, але з військовою делегацією вони зрештою зріклися навіть говорити. Маю цілком стале вражіння, що коли би уряд не виїхав з Кам'янця і зберіглося військовоє становиче, яке було хоча би перед самою зрадою Галичан — Москва б визнала Правобережжя самостійною державою, бо найбільше зацікавлені вони були Катеринославщиною і взагалі Лівобережжям».

3. ПІСЛЯ ЛИСТОПАДОВОЇ КАТАСТРОФИ.

Який план намітив уряд для продовження боротьби після листопадової катастрофи?

13 листопаду на засіданні уряду в Кам'янці було поставлено на обговорення дві пропозиції. Військовий міністр Сальський*), разом з генералом Юнаковим, обстоювали план ліквідації регулярного фронту. Виходячи з безнадійности положення на фронті, Сальський пропонував дозволити частині людей, що не пристосовані до умов партизанської боротьби, виїхати за кордон і там чекати кращих часів, а решту армії, як і цивільних, пропустити «струмочками» через фронт ворога і таким способом утворити на Україні осередки для повстанського руху. Я і більшість членів уряду з таким планом не годилися. Ми доводили необхідність продовження регулярної форми боротьби до останньої можливости. Армія Денікіна швидко розкладалася. Отже, кожний день міг принести радикальну зміну ситуації на Україні і зокрема в районі, де знаходилася наша армія. В таких умовах ми вважали необхідним зберегти армію, як цілість, і поки буде можливо, не йти на самоліквідацію. Цей другий план був прийнятий. Петлюра був присутній на засіданні, але в дискусіях участі не брав і взагалі не зайняв певної позиції.

Користуючися військовим перемир'ям з Польщею і почавши переговори з Москвою, правительство вирішило відступити в напрямі Проскурів—Старо-Костянтинів. Малося на увазі розташувати армію на якийсь час в районі Старо-Костянтинів—Шепетівка—Чуднів, звідки почати нову акцію проти Денікіна. Про наміри Поляків ми мали відомості, що вони, в разі евакуації Кам'янця, збираються обсадити своїм військом лінію Кам'янець—Проскурів. Це забезпечувало б наш правий фланг з боку денікінських армій. Крім

*) В. Сальський був призначений військовим міністром 5 листопаду, напередодні сепаратного договору галицької армії з Денікіним. На місце його командуючим наддніпрянської армії був знову призначений Вас. Тютюнник.

того, відступ в цьому напрямі гарантував би урядові найлегші зно-
сини зі своїми делегаціями у Варшаві і Москві.

Через невдалі операції нашої армії під Проскуровом, оборону
якого чомусь було доручено здеморалізованому отаманові Волохові,
стало неможливим переведення цього плану. Після здачі Проску-
рова Поляки не пішли на лінію Дунаївці—Проскурів і відвели своє
військо за Збруч. Через заворушення селян на ст. Климашівці (Паш-
ківська волость) уряд окружним шляхом, залізницею до ст. Вій-
тівці, а далі — на автах та кіньми, переїхав до Старо-Костянтинова.

В Старо-Костянтинові уряд, в порозумінні з головним отама-
ном Петлюрою і начальником штабу генералом Юнаковим, вирішив
прямувати в район Любару. Для поінформованості нашої делегації,
що виїхала з Кам'янця до большевицької армії в районі Гомеля,
а також для прискорення самих переговорів, було послано нову де-
легацію в складі: Ярослав (голова), Камінського і Петренка. Та
відступ в тяжких умовах, як і всі наші останні невдачі на фронті,
вплинули деморалізуюче на військо. Вже в Старо-Костянтинові на
спільній нараді представників уряду й армії, командир Гайдамаць-
кого полку Волох своїм виступом показав, що в війську не все га-
разд. З переїздом уряду до Любару, Волох скористувався загальним
тяжким положенням, захопив деякі кошти з державної скарбниці*)
і разом з невеликою групою своїх однодумців утік в напрямі на Жи-
томир до большевиків.

Авантура Волохова була сама по собі дуже дрібною подією. В
інших обставинах вона не мала б ніякого впливу на загальне поло-
ження. Але в тих умовах, які утворилися в наслідок подій в Про-
скурові і Старо-Костянтинові, ця авантура була останнім ударом,
що примусив уряд та армію перейти до інших способів боротьби.

*) Під час захоплення Проскурова денікінською армією 22. листопаду уряд
встиг вивезти з собою лише незначну кількість різних грошових знаків: гви-
нними і карбованцями — коло 6 мільйонів карб., різною російською паперовою ва-
лотою — коло 1½ міль. руб., золотом валютою в переводі на українську по то-
дішньому курсу приблизно 3½ міль. карбованців (190 тисяч франц. франків і
39 тисяч рос. рублів), коло 30 тисяч царських срібних рублів і 3 мільйона совіт-
ських карбованців.

Ці цінності, в запакованих скринях, вже майже під обстрілом ворога, було
на підставі мого розпорядження переложено до валки уряду з валки міністер-
ства фінансів, яким тоді керував покійний А. Маршгінський. Міністерство фі-
нансів з технічних причин (в той час як валка уряду находилась на лінії Про-
скурів—Гусятин, валка міністерства фінансів саме підїзжала до Проскурива по
лінії Проскурів—Кам'янець) не змогли виїхати разом з валкою уряду в напрямі
на Гусятин. Переложені цінності були евакуовані до станції Війтівці під догля-
дом директора евакуаційного відділу державного банку І. Шарого, І. Паливоди
і команданта потягу сотника Вербецького.

На другий день на засіданні ради міністрів під головуванням Петлюри
була обрана окрема комісія (в складі: державного секретаря Шрамченка, за-
ступника міністра народньої освіти Григорієва, керуючого міністерством пошт
і телеграфів Паливоди і товариша міністра народнього господарства Солодаря)
для встановлення суми державних цінностей, що було взято з валки мін-ва фі-
нансів. Значені числа подаю за актом цієї комісії.

З цих грошей Волох пограбував з державної скарбниці коло 2½ міль. кар-
бованців т. з. «канарейками» і до 30 тисяч срібних царських рублів.

Було оголошено окрему відозву до населення. Петлюра виїхав до Польщі. Армія в порозумінні з урядом направилася в запілля Денікіна: почався «Зимовий похід».

Про намір Петлюри виїхати за кордон я вперше довідався в Старо-Костянтинові (27. XI) від генерала Юнакова. В розмові зі мною Юнаків зазначив, крім того, що без згоди уряду Петлюра за кордон не поїде. В той самий день там же, в Старо-Костянтинові, я довідався про інше, важніше рішення Петлюри, яке очевидно стояло в зв'язку з першим. Пізно вночі перед від'їздом до Любара він несподівано закликав мене до себе. В кімнаті, де відбулася побачення, крім Петлюри, був полковник А. Мельник. В його присутності Петлюра подав мені проєкт свого листа до уряду, в якому заявляв, що при тих обставинах, які склалися, він вважає необхідним відійти від державних справ і тому передає свої уповноваження, як голова Директорії і головний отаман, раді міністрів під моїм головуванням. Я категорично відмовився прийняти цю пропозицію, сказавши, що вважаю таке рішення помилковим і шкідливим для української справи. Мельник відстоював пропозицію Петлюри. Після докладнішої розмови Петлюра взяв свою заяву назад.

В Любарі уряд ухвалив, щоби Петлюра в інтересах державних від'їхав за кордон разом з представниками від уряду: О. Безпалком і Л. Шрамченком. Але сталося інакше: 5 грудня Петлюра одержав дозвіл на проїзд до Варшави лише для себе, начальника свого штабу та двох своїх осаулів і того ж дня відіхав без представників уряду. Перед самим від'їздом він, на мою пропозицію, призначив М. Омеляновича-Павленка командуючим армією на місце тяжко хорого Вас. Тютюнника. Які плани мав Петлюра при від'їзді, мені осталося невідомим. Від'їхав спокійний, мовчазний.

Щодо планів уряду в справі порозуміння з Польщею, то перші тимчасові директиви для нашої місії в Варшаві було дано ще в Кам'янці на спільному засіданні Директорії і членів кабінету міністрів 26 вересня*), тобто ще в час повної цілості нашого фронту. Ці директиви були такі:

1. Місія повинна заявити, що договір, підписаний Курдиновським**), а також заяви Пилипчука***) недійсні.

*) На цьому засіданні були присутні: члени Директорії Петлюра, Швець і Макаренко, члени кабінету міністрів: Мазепа, Лівницький, Одрин, Шадлун і представники галицького уряду: Голубович і Витвицький.

**) Курдиновський — один із урядовців міністерства закордонних справ часів уряду Остапенка. В квітні 1919 р. цей пройдисвіт, не маючи на те ніякого уповноваження, підписав з польським урядом Палеревського договір, згідно з яким віддав Україну під державну зверхність Польщі.

***) Йде мова про самочинну заяву Пилипчука представникам польського уряду в серпні 1919 р., під час перебування його у Варшаві на чолі надзвичайної української місії, що ніби уряд УНР ставиться до справи Галичини цілком байдуже. Одночасово в газеті «Kurjer Polski» була вміщена не менш «смільва» розмова Пилипчука з співробітником цієї газети, якому Пилипчук мав заявити, що український народ нічого не має проти окупації Галичини Польщею.

2. Серйозні переговори почати з Поляками лише після їх заяви, що вони не будуть піддержувати Денікіна і підпиратимуть Україну.

3. Домагатися, щоб кордонів між Польщею та Україною не встановляти до звільнення всієї України, а заключити поки що військовий договір з тим, що Поляки охоронятимуть наше ліве крило.

4. В найтяжчій ситуації йти на уступки Холмщини та Підляшшя і то умовно до скликання Українського Парляменту, який остаточно має вирішити цю справу.

Під час евакуації Кам'янця на останньому засіданні Директорії (15 листопаду) з участю Петлюри, Шевця і Макаренка, а також членів кабінету міністрів: Мазепи, Черкаського, Шрамченка і Красного*) була ухвалена така таємна постанова в зв'язку з писаним докладом голови Варшавської місії А. Лівіцького в справі надання йому остаточної директив:

«Маючи на увазі всі умови і обставини, в яких перебуває УНР в сучасний момент, визнати необхідним дати згоду на встановлення кордонної лінії між УНР і Республікою Польською по лінії Бертелемі**) через територію Галичини і по річці Турії через територію Наддніпрянської України, а в випадку необхідности — по річці Стирі. Зазначений територіяльний кордон є той максимум, на який може піти уряд.

Щодо поставленої вимоги негайного принципового визнання урядом в справі аграрній — принципу власности, то визнати можливим лише заявити, що остаточно вирішення принципових і ін-

*) Одрина на цім засіданні вже не міг бути, бо саме в цей день помер від тифу. Мартос і Шадлун згідно з постановою уряду ще 31 жовтня виїхали до Румунії в справах військового постачання. Між іншим, на цьому засіданні були ухвалені відомі уповноваження членам Директорії Макаренкові і Шевцеві, які, здається, тогож дня виїхали за кордон.

**) Лінія Бертелемі була запропонована галицькому урядові 28. лютого 1919 року комісією держав Антанти, що складалася з представників Англії, Франції, Америки та Італії під головуванням французького генерала Бертелемі. Ця комісія з доручення Паризької Мирової Конференції була у Львові і старалась допомогти заключенню польсько-українського перемир'я. Для цього комісія запропонувала демаркаційну лінію, що приблизно відповідала тодішній лінії фронту між українською і польською арміями, Галицький державний секретаріят відмовився прийняти умови комісії Бертелемі, і тому перемир'я не було підписано.

З приводу цього відповідальний делегат з боку галицького уряду на цих переговорах з комісією Антанти М. Лозинський в своїй книзі «Галичина в рр. 1918—1920» (Відень 1922) пише: «Можливо, якими Петлюра (який тоді приїхав до Галичини і з яким галицький уряд 27. лютого мав нараду в цій справі І. М.) був поставив рішуче домагання, що в інтересі цілої Української Народної Республіки треба конче покінчити війну з Польщею і тому треба безумовно підчинитися рішенню комісії Антанти, то це було б поважним аргументом за прийняття проєкту перемир'я, бо Петлюра користувався тоді великим авторитетом».

Чи було так чи інакше, я не можу напевно сказати, але наш уряд в тій тяжкій ситуації, що утворилася для цілої української справи в наслідок листопадової катастрофи, одностайно пристав на лінію Бертелемі, як максимумальну умову щодо українських західних земель при переговорах з Польщею.

ших основ, на яких має бути переведена аграрна реформа, належить лише Парляменту УНР».

Цих директив уряд більше не міняв, і вони залишилися в силі до кінця існування кабінету під моїм головуванням.

Яку політику провадив уряд після від'їзду Петлюри за кордон?

Рішення про «Зимовий похід» було прийнято урядом з участю Петлюри 4 грудня в Новій Чорторії. На другий день там же відбулося засідання уряду з участю Петлюри, командуючого армією Вас. Тютюнника і всіх командуючих групами: М. Омеляновича-Павленка, Є. Коновальця, Ю. Тютюнника, О. Загородського, В. Трутенка.

Із докладів командуючих групами виявилось, що рішення уряду цілком відповідає настроям армії. Лише Коновалець заявив, що група Січових Стрільців демобілізується, бо Січові Стрільці не бачуть доцільности продовжувати збройну боротьбу в формах партизанських.

В кінці засідання я оголосив ухвалену урядом відозву до населення та війська. Розійшлися з тим, щоб зійтися знову на спільну нараду через два дні для остаточного вирішення плану військових операцій та способу зв'язку між урядом і військом.

Під час цієї останньої спільної наради уряду й представників армії (6. XII) в Новій Чорторії, на якій Петлюра вже не був присутній, було вирішено, щоб уряд не їздив з армією, аби тим не притягати уваги большевиків. До кожної дивізії урядом були делеговані політичні референти. Умовилися, що представники уряду і армії в міру потреби будуть з'їздитися для взаємного контакту.

Відважний крок, на який пішли український уряд і армія, був правильно розчислений. Зимовий похід, що провадився в найтяжчих умовах, показав, що ідея незалежної України, за яку провадилася боротьба в 1919 р., мала реальний ґрунт в широких масах на Україні, що між українським урядом і народніми масами існував тісний зв'язок.

З приводу цього один із учасників Зимового походу писав в 1921 році: «Період між 6 грудня 1919 р. і 6 травня 1920 р. був огненою пробою льозунтів Української Народньої Республіки. І коли армія, борючись за ідею визволення, за незалежну демократичну республіку, півроку змогла держатися в тилу у ворогів і не розпалася, а противно, зміцнилася, пронесла успішно свою ідею через всю Україну, то це показує на велику піддержку народу, який цю армію зодягав, годував і всякими способами їй допомагав. Недаром у всіх учасників цього українського «Анабазису», при згадці про похід 6-го грудня, молодим огнем сяють очі: то незабутні картини святочної зустрічі свого війська своїм народом встають в їх пам'яті.

«Армія побувала в багатьох городах і селах України, і це було реальним доказом живучости української визвольної ідеї. Вона була ферментом відродження і боротьби українського народу за визволення з-під окупації. І не дурно цей фермент «бродив» у розбур-

ханій стихії українських народніх мас. Він допоміг кристалізації державно-політичної думки серед них.

«В цьому полягає історичне значіння цього багатого на революційні події періоду» («Вільна Україна», Львів).

Протягом Зимового походу уряд (правда, в неповному складі) мав троє засідань. Перше засідання відбулося в м. Літині в кінці грудня. Воно цікаве для характеристики політичних настроїв есерів в той час. Із Нової Чорторії я виїхав до Липовця, де по умові відбулася моя перша зустріч з представниками армії. Повернувшись до Вінниці, яка доживала останні дні денікінської влади, я довідався, що в м. Хмельнику, Літинського повіту, есери, члени уряду, на чолі з Черкаським, Паливодою і галицьким радикалом Макухом утворили «Раду Республіки», як «верховну владу» замість Директорії. Щоб ліквідувати цю затію (інакше на цей крок есерів не можна було дивитися*), я призначив на 25 грудня в Літині засідання членів уряду, що в той час перебували в районі Вінниці. Для участі в засіданні було покликано всіх 12 членів «нової влади» на чолі з її головою І. Лизанівським**), а також представників надніпрянської й галицької армії, що за день перед тим підписали договір про нове з'єднання цих армії. Із членів уряду, крім мене, були присутні: Безпалко, Черкаський, Паливода і як товариш міністра — Макух. Після поданих мною інформацій про загальне положення та про діяльність армії й уряду, есери погодилися на негайну ліквідацію «Ради Республіки» з умовою, що в найближчому часі буде скликано передпарламент, перед яким Директорія мала скласти свої уповноваження. Умова була прийнята, бо на цьому стояли і соціаль-демократи. Негайно було скликано засідання уряду у Вінниці в тому самому складі. На цьому засіданні було утворено для вироблення статуту передпарламенту і переведення виборів спеціальну комісію в складі: Д. Сухенка (с.-р.), П. Феденка (с.-д.), Миколи Балицького (галицький радикал) і О. Шадилова (селянська спілка). Далі було затверджено акт злуки двох армій, який був підписаний 24 грудня у Вінниці, і з приводу цього видано відозву до населення і війська.

Більш важливий характер мали засідання уряду в Кам'янці, також з моєю участю, в лютому р. 1920, куди я приїхав з Гайсина для встановлення зв'язку з членами уряду, що перебували за кордоном. Між іншим під час цих засідань з учасниками їх трапилася «пригода», про яку слід згадати.

До Кам'янця, який був зайнятий поляками, я приїхав і жив там нелегально. Сталося так, що за кілька днів до мого від'їзду туди приїхав польський міністр в справах «східніх кресів» Мінкевич. В призначену годину він прийшов на помешкання уповноваженого на-

*) «Рада Республіки» в кількості 12 чоловік була обрана зібранням з 18 чоловік. Отже вибирали самих себе.

**) Склад «Ради Республіки» був такий: Макух, Сумневич, Паливода, Палашук, М. Балицький, Сухенко, Феденко (був обраний заочно, без його згоди) і від галицької армії — Гіряк. Окрім того: Шадилов, Черкаський, Лизанівський і О. Безпалко (також обраний заочно, без його згоди).

шого уряду І.Огієнка, щоб зробити мені візиту. Я не бачив ніякої потреби в такій зустрічі і тому попросив Огієнка передати Мінкевичу, що, з причин свого нелегального перебування в Кам'янці, прийняти його не можу. Мінкевич образився і вимагав від мене сатисфакції. Я ніякої сатисфакції не дав. В той же день майже всі члени уряду, що знаходилися в Кам'янці (Лівицький, Огієнко, Безпалко і я) були затримані польською владою під домашнім арештом. Ображена амбіція Мінкевича була задоволена. На другий день арешт було знято, але Мінкевич в пояснення «непорозуміння» заявив, що затримання було зроблено через запідозріння нас в зносінах з більшовиками.

Незадовго перед цим, в одній із українських газет в Кам'янці появилася була замітка, що до Кам'янця приїхав Винниченко для нарад з представниками українського правительства. Розуміється, Винниченко до Кам'янця не приїхав, але я справді одержав в цей час від нього такого листа (з 7. січня 1920 р.): «Шановний товаришу! В закордонних газетах є чутки, що Ви і т. Безпалко викликаєте мене. Такі самі чутки є, що мене викликають т. Ткаченко і С. Мазуренко. Коли я одержу точніші відомості про те, що дійсно моя присутність потрібна, я зараз же виїду, хоч надзвичайно важко пробратися. В кожному разі, коли б я мав певність, що я там необхідний, то пішов би на всі труднощі і навіть ризик для життя. А так..., не маючи нічого певного, мушу сидіти і ждати. Коли справді Ви мене викликаєте, то прошу мати на увазі, що я стою цілком на ґрунті комуністичної програми. І не тільки тактично, але й принципово. З партії соціал-демократів я виступив. Чи не можете Ви вислати до мене й цілої нашої групи якогось післанця, щоб він поінформував нас докладніше про стан річей. Можливо, що я незабаром дістану інформації про Київ і тоді, в залежності від них, рушу на Україну. Отже, можливо, до побачення хутко.

Сердечний привіт В. Винниченко».

Цей лист цікавий для характеристики Винниченка, як політика: з якою надзвичайною легкістю він міняє свої погляди і грається принципами й програмами!

Вертаючися до засідань уряду, треба сказати, що в цей час в Кам'янці не було ні одного члена уряду есера, крім відповідальних представників цієї партії В. Голубовича і А. Степаненка. В порозумінні з ними були ухвалені всі головніші постанови уряду. Найважливішою з них був «Тимчасовий закон про державний устрій та порядок законодавства УНР», прийнятий 14 лютого на засіданні з участю: І. Мазепи, А. Лівицького, М. Шадлуна, О. Безпалка*) і І. Огієнка.

Цей закон торкався головним чином унормування взаємовідносин між армією, Директорією та урядом. Факти постійного втру-

*) О. Безпалко в цей час перебував в Кам'янці проїздом за кордон, куди він був делегований урядом для виконання політичних доручень.

чання членів Директорії в справі управління окремими міністерствами, а також армією, як я зазначав, були відомі ще з Києва. Соціалістичний уряд увесь час, починаючи з Рівного, вживав заходів для поладження цієї справи. З різних причин, головню через відсутність законодавчого органу, цього не вдалося зробити. Під час безперервних зносин з представниками нашої армії та громадянства, які я мав після Любара, я особливо переконався, що причин наших неудач в р. 1919 треба шукати не тільки в загальних несприятливих умовах нашої боротьби в цю добу, але, до певної міри, також в дефектах нашого загального управління. В Кам'янці, коли я приїхав туди, такий погляд поділяли всі, хто брав активну участь в нашій останній боротьбі.

«Тимчасовий закон» мав у собі такі головні положення:

1. По відновленню урядового центру негайно скликається передпарламент («Державна Народня Рада»);

2. До того часу Директорія здійснює свою владу виключно через раду і кабінет міністрів;

3. Голові Директорії, як головному отаману, належить верховне представництво військ УНР. Для командування дієвою армією призначається головним отаманом по пропозиції голови ради міністрів і військового міністра головнокомандуючий дієвою армією з правами, які зазначені параграфами 90—100 положення про польове управління військ УНР.

4. Для координації діяльності фронту і тилу утворюється в місці перебування штабу головного командуючого військова рада на чолі з головнокомандуючим дієвою армією в складі членів: військового міністра або його заступника, начальника штабу головнокомандуючого дієвою армією, представника від головного отамана і одного від кабінету міністрів.

Есери домагалися знову скасування Директорії. Лише після спільних нарад вони в окремій резолюції заявили, що голова Директорії до скликання передпарламенту лишається для репрезентації верховної влади. Щож до членів Директорії Шевця та Макаренка, то вони пропонували визнати, що ці особи остаточно вибули з Директорії, в кожному разі вимагали негайного позбавлення їх уповноважень, що були дані їм 15 листопаду 1919 року в Кам'янці. Останнє есери мотивували інтересами «більш певного представництва» УНР за кордоном. Річ в тому, що А. Степаненко і В. Голубович незадовго перед тим приїхали з Варшави і оповідали, як Швець і Макаренко своїми хаотичними розпорядженнями вносять велике безладдя в діяльність наших місій за кордоном. Про це берлінський посол Порш в одному зі своїх офіційних докладів до Петлюри, наприклад, писав: «Не вважаючи на дуже обмежені повноважності, видані Директорією, Швець і Макаренко, особливо Макаренко, плянують дуже широку роботу поза межами своїх повноважень. Величезні грошові видатки, обіцянки направо і наліво, іменування людей на відповідальні посади, — все це в недовгому часі

повинно нас страшно скомпромітувати і загрожує створити ще більшу панаму, ніж та, яку ми мали від фінансової агентури. В цій справі треба взяти екстренно найрішучих ліквідаційних мір».

Міністр фінансів Мартос, що перебував тоді за кордоном, також вимагав негайного відкликання всіх уповноважень, виданих членам Директорії Шевцеві й Макаренкові. Як на доказ їх руйніницької діяльності, він в своєму докладі до Петлюри між іншим указував на такі розпорядження Макаренка, що виходили за межі його компетенції:

1. Призначення принца Гогенлоге консультантом при нашій міністерстві закордонних справ з гарантією йому в будучності посади українського посла в одній з великих держав Європи.

2. Видача Микиті Шаловалові з військового фонду 100.000 німецьких марок на культурно-просвітню роботу на Угорській Україні, при чому Мартос зазначав, що Шаловал «дивиться на це лише, як на початкову видачу, сподіваючися в будучому одержати кілька мільйонів».

3. Асиґнування 600.000 корон на видання книги Рудницького.

4. Асиґнування 500.000 корон товариству «Дзвін» і т. д.

Про зміст цих листів Порша і Мартоса я довідався пізніше, коли разом з армією повернувся із Зимового походу. Та вже під час мого перебування в Кам'янці було досить даних для обговорення урядом цієї справи. Тому, одночасно з «Тимчасовим законом» уряд ухвалив окрему постанову, в якій говорилося, що з оголошенням цього закону гаснуть уповноваження, дані членам Директорії Макаренкові і Шевцеві 15 листопада 1919 року.

«Тимчасовий закон» не касував Директорії, як такої, залишаючи в її складі Шевця і Макаренка, лише ставив певні обмеження щодо втручення членів Директорії в справи управління. Це останнє мало велике значіння, зокрема в справах управління армією. Для доказу наведу такий факт. Коли я в середині лютого виїхав із Кам'янця до армії, то в Могилеві здибався з пол. О. Удовиченком, був командиром 3-ої дивізії нашої армії. Під час листопадової катастрофи він залишився хорий на тиф у Проскурові, звідки денікінці вивезли його до Одеси. Тепер він пробирався із Одеси за кордон. В районі Могилів—Ямпіль в цей час було безвладдя. Панував протибольшовицький настрій. Я запропонував Удовиченкові організувати в цім районі окрему нашу бригаду і вступити в контакт з полковником Шандруком, що в цей час переводив аналогічне формування в районі Кам'янця. Удовиченко рішуче відмовився. Він заявив, що на підставі попереднього досвіду втратив всяку віру в можливість більш успішного ведення боротьби нашими силами. Зауваження Удовиченка щодо дефектів в організації попередньої боротьби торкалися головно взаємовідносин між армією та урядом. Я сказав Удовиченкові, що цілком поділяю його думки. Далі поінформував його, що уряд тількищо ухвалив в Кам'янці закон, який власне має на меті усунути ці дефекти. Після докладніших інформацій він погодився мою пропозицію прийняти.

Ще в Кам'янці, після ухвали «Тимчасового закону», я написав Петлюрі докладного листа, в якому, між іншим, зазначав: «Нема вояка в армії і нема українського громадянина, приймавшого участь в нашій державній роботі, які б з тоном зневір'я в саму справу не критикували і не ганьбили тої системи загального управління і особливо організації армії та її заосмотрення, які практикувалися у нас досі. Загальна вимога — негайне усунення дефектів щодо армії і притягнення до фактичного керування армією відповідних фахових сил. Директорія, як верховна влада, серед населення втратила свою популярність, ніхто її не знає, популярне лише Ваше ім'я. Всюди висловлюються за негайне скликання хочби тимчасового законодавчого тіла для тіснішого зв'язку уряду з народом.

«Приймаючи на увагу все це, кабінет міністрів ухвалив «Тимчасовий закон про форми державного устрою», який передається Вам на затвердження. Цей закон прийнятий в порозумінні майже з усіма українськими та жидівськими соціалістичними партіями, більшість яких досить рішуче домагалася скасування Директорії взагалі. Лише мотивами міжнародного характеру доводилося аргументувати шкідливість такої позиції для даного моменту.

«Зазначений закон є мінімум, на якому зійшлися згадані політичні партії і на якому лише можливо співділання їх в державній роботі. Я особисто разом з моїми товаришами по партії і по кабінету переконаний, що без негайного переведення в життя цього закону ми своїх старих помилок не виправимо і українську справу вперед не посунемо».

Після повернення із Зимового походу я взнав, що Петлюра «Тимчасового закону» не затвердив. Починаючи від кінця лютого і до 6 травня я перебував на Україні, головним чином, на Херсонщині та Київщині, в цілях зв'язку з армією УНР і не мав жадних зносин ні з Кам'янцем, де мене заступав Шадлун, ні з Петлюрою. Всі листи, датовані за цей час на моє ім'я від Петлюри і ін., я одержав лише на початку травня в Могилеві. Тоді ж я вперше довідався про договір з Польщею. Зміст договору виходив далеко за межі директив, які мала наша варшавська місія від уряду і про які я згадував вище. Помимо територіяльних уступок, сама ідея закликання на Україну польського війська суперечила поглядам правительства на цю справу. Між іншим, також в згаданому листі до Петлюри із Кам'янця я виразно зазначив, що в згоді зі своєю партією, рішуче висловлююся проти запрошення чужоземних військ на територію України в яких би то не було цілях.

По приїзді до Вінниці, я, в імені всього уряду, 19 травня подав демісію. На одному з останніх засідань уряду, який відходив, між іншим, було ухвалено: скасувати згадувані уповноваження членам Директорії Макаренкові та Шевцеві і викликати їх для праці на Україну.

Серед умов, на яких с.-д. дали згоду на вступ до нового уряду В. Прокоповича, між іншим, були такі:

1. негайне скликання передпарляменту і
2. негайне унормування законодатним шляхом взаємовідносин між Директорією і урядом.

Передпарлямент, з огляду на обставини, так і не був скликаний: 8-го червня була евакуована Вінниця, а на початку липня уряд і армія відступили на територію Польщі. Взаємовідносини між урядом і Директорією були нарешті урегульовані вже в кінці 1920 р. (після виходу с.-д. із уряду) окремим законом, але з значними змінами в порівнянні з «Тимчасовим законом» 14 лютого. Наприклад, уступи, що торкалися армії, зокрема прав головного отамана і головнокомандуючого армією і ін., про які я говорив вище, було викинуто цілком і т. д. Правда, з переходом за кордон все це втратило своє актуальне значіння.

Підводячи підсумки всьому сказаному, треба зауважити слідуюче: в ту добу, за масового виїзду активних українських сил за кордон та переходу інших до большевиків, а також при відсутності постійного законодатного органу, Петлюра був єдиним широко популярним в масах українського народу національним провідником, що твердо йшов шляхом боротьби за незалежну українську державу. Соціалістичний уряд, без сумніву, мав на нього досить сильний вплив, але цей вплив не був абсолютний: там, де Петлюра був переконаний в іншому, він ішов своїм самостійним шляхом, робив політику на власну відповідальність. Це було головне джерело розходжень між ним та соціалістичним урядом, особливо в питаннях загального управління республікою та міжнародньої політики.

Не вважаючи на все це, Петлюра бачив і цінив працю соціалістичного уряду. Між іншим, це він висловив також в своєму останньому офіційному листі до мене, який я одержав в кінці травня 1920 р. перед передачею справ новому урядові В. Прокоповича. В цім листі він від імени республіки висловлював подяку соціалістичному урядові за переведену ним «велику історичну державну працю».

Можна різно ставитися до українських соціалістичних партій та до їх ідеології. Але фактом є, що соціалістична урядова коаліція року 1919-го, при всій своїй внутрішній неміцності та перебоях в праці, що є характерне для багатьох політичних коаліцій навіть у високорозвинених країнах, всеж дійсно зробила не мало для зміцнення нашої визвольної боротьби.

В політиці внутрішній було покінчено з анархією, що повстала в результаті розкладу сил, які взяли участь в повстанні проти Скоропадського. Реорганізацією армії й заведенням військової інспектури було приборкано отаманщину і припинено погромні ексцеси. Притягненням українських революційних елементів до співпраці з урядом було досягнуто встановлення певного контакту з повстанськими масами по той бік фронту і т. д. Найголовніше ж: послідовною демократичною політикою вдалося зберегти прапор Української

Народної Республіки незаплямованим навіть в найтяжчу добу приходу на Україну чорних реакційних сил — армії Денікіна. В обставинах великого революційного руху на Україні цим було утворено міцний ґрунт для швидкого оформлення та кристалізації національно-політичної свідомості українського народу.

Протягом цілого року точилася безперестанна вперта боротьба за незалежну українську республіку. Величезних жертв коштувала ця боротьба. Тисячі й тисячі родин українських оплакують своїх синів і батьків, що саме в цей історичний дев'ятнадцятий рік полягли в боротьбі за велику ідею Вільної України. Спомин про ці тяжкі криваві жертви не зітреться, поки живе український народ. Ця боротьба пробудила і зміцнила свідомість українського народу як нації, а її відгуки дійшли далеко за межі України, звернувши увагу широкого світу на українську проблему.

Поза всякими неуспіхами і навіть помилками (кожному трапляються невдачі і ніхто не гарантований від помилок) С. Петлюра, якому доля судила стати на чолі великого визвольного руху молоді української нації в р. 1919, лишитья історичною постаттю, бо своєю вірою в перемогу, своїм завзяттям, непохитністю щодо основної мети — здобути незалежність Україні — він безперечно цього заслужив.

П. Феденко.

Повстання нації.

Ще не прийшов час писати всебічну «об'єктивну» історію революційних подій на Україні. Але ми, учасники й свідки тих подій, можемо дати матеріал для майбутнього історика. У цьому полягає відповідальне завдання кожної людини, в будь-якій мірі причетної до того великого дійства, що відбулося на Україні тому десять років*).

Року 1918 і 1919 були рішачими для долі багатьох народів Центральної й Східної Європи. На місці розвалених монархій — Росії та Австро-Угорщини — повстали нові національні держави, як Югославія, Чехословаччина, Польща, Литва, Латвія, Естонія, Фінляндія, Грузія та інші. Ці народи використали вигідні для них міжнародні обставини. Український народ теж, згідно з «духом часу», взявся до будівництва незалежної держави. Але труднощі, з якими зустрілися будівничі української держави, були непорівняно більші, завдання ширші, ніж у інших народів, а українські організовані політичні сили незмірно менші, ніж того потребував момент.

Український народ вступив до революції 1917 року, як «неісторична нація». Протягом своєї історії український народ загубив вищі верстви, які в минулому творили історію. Шляхта (дворянство), потомки козацької старшини на Лівобережній Україні, була зрусифікована, а на Правобережжі та в Галичині зпольщена. В значній мірі те саме сталося з міщанством.

Недорозвинена економічно, Україна й політично являла образ «землі неустроєної», бо майже не мала масових політичних організацій аж до революції 1917 року. Тому й революція на Україні не набрала організованих форм, а терпіла катаклізми. Можемо говорити про загальну невідготованість України до тих великих подій, які почалися 1917 року. Український народ — «народ селян, робітни-

*) Хоч я й був членом Центральної Ради, але мені довелося тільки один раз протягом 1917—1918 років бути присутнім на її засіданнях. Обставини так склалися, що я мусів перебувати в Катеринославі, редагуючи органи української соціально-демократичної партії — «Наше Слово», «Голос Робітника», а потім «Наша справа». З січня 1919 року мені прийшлося стати ближче до загальноукраїнських подій, і тому я, головним чином, сприяю свою увагу на історії 1919 року.

ків, трудящого люду» (вираз першого універсалу Центральної Ради) — був ще до певної міри етнографічною масою, яка за-була, «хто ми, що ми, чийх батьків»... Серед цієї несвідомої маси, як тонесенька плівка, плавала невеличка числом і не найвищої кваліфікації інтелігенція українська. Аж чудно тепер читати брошуру проф. Михайла Грушевського, голови Центральної Ради, звернену до українських селян і робітників, під таким заголовком: «Хто такі українці і чого вони хочуть». Уявити собі, наприклад, що будівничі нових держав — Чехословаччини та Польщі — Масарик чи Пілсудський — писали б подібні брошури «для народу» — «хто такі чехи (чи поляки) і чого вони хочуть»... Але на Україні в 1917 році ця усвідомительна, «будительська» робота була чи не найголовнішим завданням першого українського парламенту — Центральної Ради.

Під впливом революційних подій зростала національна свідомість в українським народі, збільшувалася також політична активність українських партій. Але величезні завдання, які стояли перед Україною, переросли силу українських політичних організацій*).

Особливу роль тут відіграв конфлікт демократичної України з російським більшовизмом. В боротьбі Центральної Ради з більшовицькою Росією перемогу одержав більшовизм.

Прихід австро-німецької збройної сили і фактична окупація України в 1918 р. відбилися від'ємно на дальшому розвитку українського визвольного руху. Силою монархічної Німеччини на Україні було скасовано республіканський устрій і введено диктатуру російсько-польського поміщицтва. «Плебейська» українська нація не мала в собі поміщицтва, співзвучного з пруським юнкерством, і тому після розгону Центральної Ради на Україні запанував протинаціональний режим П. Скоропадського.

Період з 29 квітня до 15 листопада 1918 року зробив українському рухові незмірну шкоду. Іменем «Української Держави» чужонаціональне поміщицтво керувало нещасною країною, як хотіло, задовольняючи свою клясову й національну ненависть до «народу селян і робітників» і жаждою помсти за розділену між селянством землю. Різні «карні відділи» бродили по українських селах,

*) До невдач української визвольної боротьби рр. 1917—1920 спричинилися ще надзвичайно несприятливі міжнародні обставини. Україна, яка відіграла в XVII—XVIII століттях помітну роль в європейському «концерті держав», протягом XIX віку була призабута в політичному світі. Доводилося та ще, на жаль, і тепер доводиться світові «відкривати» факт існування українського народу. Під впливом постійної протиукраїнської пропаганди сильніших сусідів складалися погляди на українську проблему, як на щось штучне, викликане закордонними інтригами (пруська, австрійська, польська, навіть турецька «інтриги»). Розуміється, ця неясність української справи в очах закордонних чинників ніяк не сприяла успіхові української визвольної боротьби. Безперечно, повстання перелічених уторі нових держав було наслідком перемоги Антанти, без чого ці нові держави не могли б утворитися. Щож до проблеми самостійної України, то її ні Центральні держави, ані держави Антанти поважно не ставили; навпаки, і та й друга коаліція помагала Росії або Польщі в боротьбі проти українців.

грабували, убивали, арештовували все, що було активне й політично свідоме. На довершення лиха ці агенти гетьманської влади проголошували катованим селянам, що то їх «Україна б'є»... Цей період знущання й провокації збив з пантелику багатьох українських селян і робітників, які ще недавно перед тим боролися з зброєю в руках проти російського більшовизму. «Як така Україна, то не хочемо України», — ці голоси почули з українського села пп. Раковський і Мануїльський, що були делегатами совітської Росії на «російсько-українській мирній конференції» в Києві року 1918.

Панування Скоропадського привело до величезного зросту більшовицьких настроїв на Україні. Зокрема селяне почали дуже прислухатися до підшептів комуністичних агентів; та й без цього режим реакції на Україні був фактично найдужчою пропагандою більшовизму. Не вважаючи на сильні німецькі й австрійські окупаційні армії, українські маси хвилювалися, й це хвилювання часто виявлялося у формі кривавих повстань: на Правобічній Україні вибухло повстання в Звенигородських та в Таращанських повітах, на Лівобережжі — на Катеринославщині — селянство йшло за анархістом Махном.

Все це не віщувало нічого доброго для режиму Скоропадського. В значній мірі зі страху перед масовим революційним рухом на Україні Скоропадський завершив своє гетьманування актом 14 листопада 1918 року, яким було проголошено федерацію України з Росією Денікіна—Краснова.

Вже на західнім фронті між Німеччиною та державами Антанти війна скінчилася. На місці Австро-Угорщини повстали нові держави. В Східній Галичині проголошено було Західньо-Українську Республіку. В цих обставинах революційний переворот Директорії був актом неминучим: це була єдина можлива тоді спроба для того, щоб вибороти Україні волю національну та землю для селянських мас, про яку ті мріяли цілі століття.

Національний Український Союз, іменем якого Директорія почала революцію проти Скоропадського й російських добровольців, що засіли в Києві, був сам по собі нашвидку створеною організацією. Вибравши Директорію, Національний Союз зник з обрію, перестав грати будь-яку роль в політиці того органу, що з Національного Союзу вийшов, — Директорії. Самий склад Директорії був у значній мірі випадковий. Петлюра та Винниченко були й раніше відомі, як політичні діячі, але Андрієвський, Макаренко, Швець — це були нові люде, що перед тим в політиці ніякої ролі не грали.

Повстання Директорії не могло похвалитися доброю організацією й викінченням політичним планом. Українські політичні партії за сім з половиною місяців панування Скоропадського потерпіли велику шкоду і людьми й морально.

Треба тут зазначити, що Центральні держави напевне захопили б Україну і без Берестейського договору, бо на Україну вони дивилися, як на потрібну їм «хлібну комору»: до певної міри Берестейський мир уявлявся діячам Центральної Ради лише необ-

хідним злом, — нехай краще йдуть на Україну на підставі договору, ніж просто, без усяких умов; але реакція, заведена військом Центральних держав на Україні була прийнята народними масами, як наслідок політики Центральної Ради, бо вона, мовляв, «привела німців». Тим то підчас повстання Директорії й перед ним ніхто в українських політичних кругах не хотів і слухати про відновлення Центральної Ради. Клич «Центральна Рада» не зустрів би сприятливого відгуку в народніх масах України. Особа голови Центральної Ради Михайла Грушевського втратила свою колишню популярність. Довелося творити нову організацію, зовсім з іншою назвою та з іншим складом — Директорію. Традиція Центральної Ради була перервана.

Наспих створений провідний орган революції не мав певного політичного плану. Що було ясно всім учасникам того руху, — це конечність скинути режим Скоропадського й російських добровольців. А що робити далі, — «буде видно». Тому то перші кроки Директорії, її накази й розпорядження не мали систематичного характеру. Навіть на конкретні вимоги революційного дня Директорія не встигала вчасно відповідати. Поставлена силою революційних мас на чолі величезного руху, в своїй більшості селянського, Директорія ніби не зважалась виявити бажань цих мас, зформулувати їх у законах чи декретах, щоб кожний учасник боротьби знав, за що він бореться. Найшкучішу справу — земельну — Директорія відкладала до остаточної перемоги над Скоропадським. Справді, закон Директорії про землю був виданий у Києві аж у січні 1919 року, через два місяці після початку повстання. За цей час більшовики встигли провести агітацію на Україні проти Директорії, яка ніби «не хоче» дати землі селянам. Але на початках повстання захоплення революційних мас було дуже велике, і до кожного слова Директорії маси уважно прислухалися. Не було у Директорії єдиного плану і щодо організації центральної влади. Про скликання розігнаної німецькою військовою силою Центральної Ради ніхто з українських політичних діячів, окрім М. Грушевського, не ставив і питання. Директорія бажала скликати народне представництво, але й тут були великі хитання, на яких підставах це народне представництво вибирати.

Особливо тяжко було надати революції організованих форм у такий момент ще й тому, що повстання було почато не в центрі, а на периферії, — з Білої Церкви. Боротьба за Київ, що тривала цілий місяць, не давала часу для адміністративної й організаційно-політичної роботи. Центри політичних партій залишалися в Києві. Так само в Києві перебували й значні кадри української інтелігенції, які могли активно працювати в адміністративному апараті.

Вступивши до Києва, Директорія вже мала готовий план — скликати Трудовий Конгрес на основі спрощеного виборного права, так званої «урізаної демократії». Власне й Центральна Рада не була вибрана загальним голусованням — отже в ідеї Трудового Конгресу не було нічого нового.

Але кинувши в маси гасло Трудового Конгресу, до якого мали право вибирати лише селяне, робітники та «трудова інтелігенція», з винятком поміщиків і капіталістів, Директорія сама не була певна, яких форм і характеру набере той Трудовий Конгрес. Бо все одно більшовицькі агітатори всюди проповідували, що треба завести совітську владу, а що Трудовий Конгрес — це «вигадка буржуазії». Тому, з огляду на неперевірені настрої мас, дехто побоювався, що обраний на основі «щербатої демократії» Трудовий Конгрес просто проголосить радянську владу, скасує Директорію і передасть управління комуністичним комісарам.

В українських політичних партіях у той момент помітно було велику дезорієнтованість. Найбільша українська партія, соціалісти-революціонери, розбилися на кілька течій, і кожна течія «текла» самостійно. Соціально-демократія теж мала у себе ліве крило з нахилом до радянства. Політична одноднівка, соціалісти-самостійники, не мали виразного обличчя, їм бракувало будь-якої політичної школи й досвіду. До цієї партії признавалися всякі отамани. Ці три партії взяли участь у повстанні проти Скоропадського і мали своїх членів у Директорії. Партії соціально-федералістів та хліборобів-демократів не мали впливу на політику Директорії; с.-ф. брали участь у правительстві, яке склав с.-д. Чехівський у Києві після перемоги Директорії.

Російські політичні партії на Україні аж тепер, після успіху революції проти Скоропадського, зробленої українськими силами, побачили реальну вагу українського політичного руху. Щодо російських с.-р., то вони самі готували повстання проти Скоропадського, але відмовилися від цього плану з тих причин, що Скоропадський сам приєднався до «єдиної невідомої Росії».

Успіх революційного українського руху в боротьбі з Скоропадським був великою несподіванкою для російських політичних партій. Безперечно прихильність і співчуття зустрів переворот Директорії між жидівськими соціалістичними партіями. Але й тут так само, як і в рядах українських соціалістичних партій, загальну увагу притягали тодішні події в Німеччині та в Центральній Європі взагалі.

В Німеччині в той саме час відбувалися повстання комуністів проти соціально-демократичного правительства. Багатьом здавалося, що в Німеччині запанує диктатура комуністів. Примара всеєвропейської перемоги більшовизму суґестивно впливала на всі політичні партії на Україні й паралізувала волю до боротьби з більшовизмом московським. Переоцінка можливостей революції в Німеччині та в Австро-Угорщині рішучо вплинула на погляди навіть тих соціалістів, які розуміли цілком добре, що на відсталому аграрному Сході Європи соціалізм нездійснимий. Але надії на те, що високо-індустріялізовані країни Західної Європи візьмуть ініціативу соціалістичної перебудови, дадуть приклад і допоможуть відсталім країнам прискорити економічний розвій, зробили цілу революцію в головах,

особливо після такого грандіозного перевороту, як повстання Директорії. Почалося полівиння певних груп до більшовизму.

В січні 1919 року відбувся в Києві шостий конгрес української соціально-демократичної партії. Про перебіг цього конгресу ширше українське громадянство майже нічого не знає. Цей конгрес в історії української визвольної боротьби 1919 р. відіграв визначну роль. Українська соціально-демократія була одною з найстарших між українськими партіями. З її рядів вийшли провідники листопадового повстання проти Скоропадського — Петлюра й Винниченко. Визначну роль в цій революції відіграли й інші члени с.-д. партії. Напр., революційний комітет, що в грудні 1918 р. підготував повстання проти влади Скоропадського в самому Києві, складався з самих соціально-демократів — В. Чехівського, Г. Горобця, М. Галагана, А. Драгомирецького, А. Пісоцького, Н. Завгороднього та М. Марченка.

Зрозуміла річ, що до голосу цієї партії прислухалися, бо, окрім Директорії, українська соціально-демократія мала велику вагу також у раді міністрів УНР.

На Володимирській вулиці відкрито було конгрес партії вранці 9. січня. За голову було обрано Д. Антоновича. Ще перед з'їздом вияснилось, що частина тодішнього центрального комітету партії схиляється до совітської платформи. Настрої з'їзду поділилися з першого дня конгресу. Фактично головна боротьба пройшла між «Киянами» та «Катеринославцями». «Кияне» — з М. Ткаченком, А. Пісоцьким, М. Авдієнком та А. Драгомирецьким на чолі — доводили, що єдиний вихід для партії в ту хвилину був перехід на радянську платформу. Навіть найбільше освічений між цими «радянцями» Пісоцький не дав у своєму рефераті аналізу політичного положення України. Чудно згадувати тепер, але тоді це була ціла трагедія чути від ідеологів радянства на конгресі партії, що треба стати на совітську платформу, бо, мовляв, «в Трипіллі козаки Зеленого хочуть радянської влади й заявляють: «ми більшовики». «Катеринославці» — І. Мазепа, І. Романченко, та автор цієї статі — доказували інше. Фактами вони збивали цю дивну аргументацію «від Зеленого», доводили, що соціально-демократія повинна бачити об'єктивний хід подій, а не плентатись слідом за скороминучими настроями «козаків Зеленого», які самі не знають, чого їм треба. Для характеристики конгресу партії треба особливо відзначити той факт, що власне тодішні лідери партії не мали певного погляду на політичну ситуацію й замість того, щоб сказати свою думку з'їздові, ждали, що їм з'їзд скаже. Винниченко прийшов на партійний конгрес тільки наприкінці, коли вже вияснилося, що більшість твердо стоїть на платформі демократії і за совітськими кличами не піде.

У своїй промові, проголошеній з великим піднесенням, Винниченко гостро напав на «ліву» частину з'їзду, докоряв за утопізм. Він глузував із совітської системи, цитуючи слова якогось більшовицького діяча, котрий прирівнював політичну правосильність громадян у Росії так: «голос одного робітника металіста рівний голосам чотирнадцятьох куховарок». На з'їзді ця промова Винниченка зробила

велике вражіння. Після промови до нього підбіг М. Авдієнко, Винниченків «джура»: «Володимире Кириловичу, що ви наговорили? Та це ж зовсім не те, що я від вас чув ще зовсім недавно!» — «Ага, так і ти, Михайле, проти мене? — гукнув Винниченко — це й ти за совіти?». — «Та ви ж самі мене так інформували, а я вас слухав», — була Авдієнкова відповідь.

Рішуча позиція більшості конгресу вплинула на Винниченка так, що він загрожував карами всім тим елементам, які вестимуть більшовицьку пропаганду. Другий тодішній лідер партії М. Порш теж хитався, не вірив у більшовизм, але не ставив рішучо й проблеми демократії. Та на нього, як і на Винниченка, вплинула рішуча позиція «катеринославців», і він у своїй промові на з'їзді мотивував необхідність для партії держатися й надалі демократії та парламентаризму.

Голова ради міністрів Чехівський говорив на конгресі цілком протилежне тому, що заявив голова Директорії Винниченко. У гарячій промові він доводив, що соціаль-демократія повинна стати на радянську плятформу і, звертаючись до конгресу, залитував: «Невже ви проголосите загальне виборне право і у вільній Українській Республіці дасте політичні права протофісівцям*), — цим катам і гнобителям трудящих мас?».

При обговоренню проблеми влади на Україні оборонці загального виборного права висувували такі аргументи проти радянства: український народ складається в своїй переважаючій більшості з трудящих мас. Отже загальне виборне право не може спричинитися до переходу влади в руки поміщиків і капіталістів, бо колосальна більшість нації голосуватиме проти них. Влада УНР повинна погасити огонь міжгромадянської війни, який запалювали на Україні більшовики. Але касуючи політичні права хочби й невеликої меншости людности, ми тим самим санкціонували б міжгромадянську війну. Окрім того, саме розуміння «трудоий принцип» давало б ґрунт для зловживання, бо межу між «трудоим елементом» і «нетрудоим» провести дуже важко. Очевидно, що позбавлення політичних прав певних елементів, шкідливих для Української Республіки, можна було перевести. Але таке позбавлення треба було робити за політичні чи інші провини персонально, а не загально, за соціальним походженням.

Противники більшовизму виступали на конгресі партії проти ілюзії, що відстала економічно Україна може раптом перейти до вищої форми суспільного господарства — до соціалізму. Конгрес уважав, що капіталізм на Україні ще не скінчив своєї ролі. Ці погляди й лягли в основу резолюції 6 конгресу с.-д. партії.

Суперечні заяви й погляди керівників молодой Української Республіки робили тяжке вражіння, бо це свідчило про велику кризу

*) «Протофіс» (Промисловість, торгівля, фінанси і сільське господарство) — союз капіталістів і поміщиків на Україні, на який спиралася влада Скоропадського.

в тому органі, який стояв на чолі революційної України — Директорії й Раді Міністрів.

Частина членів 6 конгресу с.-д. партії, числом десять, одкололась од неї, проголосила себе окремою деклярацією за «фракцію незалежних соціал-демократів», признаючись до радянської плятформи; пізніше вони злилися з комуністами.

Резолюції 6 з'їзду с.-д. партії намітили тактичну програму партії, й тому на Конгресі Трудового Народу України соціал-демократична фракція виступила з виразними, ясними пропозиціями, за якими пішла переважна більшість Трудового Конгресу.

Вся Соборна Україна взяла участь в Трудовім Конгресі, від мальовничих гуцулів — делегатів українського Закарпаття — й до кременезних «дядьків» із запорозьких степів. В опернім театрі на вулиці Фундуклія з ранку до вечера гуло, як у вулику.

В тривожній атмосфері збирався цей революційний парламент Української Республіки. Почами в ріжних кварталах Києва чути було стрілянину, — то большевицькі боївки пробували наводити панику й сіяти неспокій. Недалеко за Києвом уже були частини російської червоної армії, — казали, що десь за Семипілкою.

Трудовий Конгрес почав свої засідання 23 січня 1919 р. Найчисленніша фракція була Селянської Спілки, з якою разом ішли соціалісти-революціонери. Але с.-р. на Конгресі Трудового Народу розпаліся на кілька груп, які самі між собою вели завзяту боротьбу. Грушевський стояв за совітську лінію і цим зразив проти себе уміркованих село-спільчан та с.-рів. Через політичну розбіжність в с.-р. фракції, весь час відбувалися наради цієї фракції, на яких ішла боротьба ріжних напрямів та орієнтацій. Одного дня прийшли делегати від фракції с.-р. та селянської спілки до с.-д. фракції з проханням послати на їхнє засідання соціал-демократів, які б висловили їм погляд своєї партії на політичну ситуацію. Розуміється, це запрошення ми прийняли, й двоє з нас — І. Романченко та автор цих рядків — пішли на те засідання. Фракція уважно вислухала наші промови, хоч розгніваний Грушевський намагався не допустити нас до слова. Ця нарада нам показала, що треба подати погляди соціал-демократичної партії всім членам Трудового Конгресу, а через те 23 січня була видрукована відозва «До товаришів членів Конгресу Трудового Народу України» підписана центральним комітетом партії. У цій відозві партія кликала членів Трудового Конгресу твердо держатися демократії і не слухати спокусливих обіцянок большевиків та їхніх прихильників. Там було сказано:

«Нічим іншим ця «влада рад» не може бути на Україні, як перенесенням большевицького падування на Україну з усіма наслідками його: голодом, зростаючим безробіттям і невпинною громадянською війною в середині самих тих класів, які зробили українську революцію. А що так станеться, колиб у нас було введено режим рад, видно з того, що сила військова знаходиться в руках большевиків, які прийдуть із своєю «червоною армією» з Москви і встановлять не таку владу, якої хочуть деякі наші товариші, а якої забажається московським большевикам. Почнуться реквізиції хліба і всього, чого треба большеви-

кам, бо всі стремляться на Україну для того, щоб на дурницю пожитися її багатствами»...

«Революційна демократія України повинна встановити на Україні владу усього народу, організувати народоправство. Тільки при повній рівності в правах громадян Української Республіки можна припинити громадянську війну... Єдиний порятунок у переживаемий час Українська Соціально-демократична Робітничая Партія бачить не в диктатурі одного класу над другим, а в повній демократії, в народоправстві»...

Коли настав останній день Конгресу, й прийшло голосування над законом Конгресу про форму влади на Україні, то Конгрес висловився за демократію. Універсал Трудового Конгресу, якого текст я виробив по директивам соціал-дем. фракції, проголосив скликати вближчому часі «всенародній парламент України»*).

Найбільша фракція Трудового Конгресу с.-р. розбилася при голосуванні. Частина голосувала за внесенням соціально-демократів, частина удержалася від голосування, а Грушевський з своєю «підфракцією» з 13 членів голосував за радянську владу. Також делегати жидівського Бунду з М. Рафесом на чолі стояли на радянській платформі. Російські соціально-демократи піддержували лінію укр. с.-дем. партії. Член рос. с.-д. партії Біск був членом президії Трудового Конгресу.

Конгрес Трудового Народу доручив Директорії та урядові надалі вести державні справи, а сам Конгрес постановив припинити свої засідання, з огляду на небезпеку для Києва. Конгрес вибрав свої комісії, що мали вести підготовку до дальшої сесії Конгресу. Але війна так уже й не дала йому зійтися вдруге.

В кінці січня 1919 р. українська влада залишила Київ. Сила майна всякого роду зосталася в українській столиці. Переїзд державного апарату до Вінниці ще збільшив політичну кризу й розбіжність думок між відповідальними діячами УНР.

Винниченко, як звичайно, хитався, жив настроями. Інші члени Директорії почали покладати надії на переговори з представниками армії Антанти, що були в Одесі. Десант французів і греків в Одесі був «ножем у спину» української революції. Страх перед окупацією України військом Антанти збільшив пасивність українських мас супроти наступу большевиків, і це приводило до дальшого розкладу української армії. Можна рішучо сказати, що без того десанту українська армія могла б з подвійною енергією боротися проти наступу російських червоних, порівнюючи невеликих частин.

Приклад недавньої «допомоги» з боку Центральних Держав, що завели реакцію на Україні, лякав революційну Україну. І зрозуміло: грецько-французький десант ішов у тісному контакті з монархічним «командуванням півдня Росії», проти якого українське

*) В окремій постанові, яку ухвалив Трудовий Конгрес 28 січня, зазначено, що Конгрес — «висловлюється за демократичний лад на Україні. В цілях закріплення демократичного ладу правительством УНР разом з комісіями має підготувати закон для виборів всенароднього парламенту Великої Соборної Української Республіки. На основі всенароднього голосування мають бути скликані нові органи влади на місцях»...

Республіканське військо недавно боролось в Києві. Цілі українські частини (як напр., отаман Григоріїв і др.) почали просто переходити до більшовиків. Більшовицька пропаганда зручно використала для себе цю ситуацію: ще на Трудовім Конгресі були поширені всякі фантастичні тексти «договорів», які ніби складала Директорія з державами Антанти, — що начебто Директорія відає Україну на ласку Антанти, не допустить земельної реформи і т. ін.

У Вінниці сталася зміна в уряді УНР. Причиною того були, з одного боку, вимоги військових представників Антанти, які вважали Директорію й уряд УНР за «більшовиків». Вони заявляли, що ніякого визнання з боку держав Антанти Україна не дістане, поки до складу українського уряду будуть належати Винниченко, Чехівський та Петлюра. Несоціалістичні українські групи теж настоювали на тім, щоб соціалісти відійшли від влади, бо, мовляв, інакше з Україною «Антанта не говоритиме». Голова Директорії Винниченко і прем'єр-міністр Чехівський дуже хотіли відійти від влади. Винниченко просто заявляв у Вінниці, на засіданні центр. комітету с.-д. партії: «Пустіть мене товариші, бо я вже більше не можу видержати»*)... Після демісії Винниченка, на голову Директорії було обрано Петлюру. З-за кордону приходили звістки про те, що держави Антанти вороже ставляться до соціалістичних правительств: тоді саме у значній мірі під натиском зовнішніх сил було усунуто в Польщі правительтво соціаліста Морачевського. Не без великих вагань 9 лютого 1919 р. постановив ЦК УСДРП відкликати членів партії з Директорії та з уряду; У. С.-Р. та жидівські с.д. (Поалей Ціон) теж відкликали своїх представників з уряду УНР. Після постанови центр. комітету УСДРП про відкликання членів партії з правительства та з Директорії, С. Петлюра подав заяву про свій вихід із с.-д. партії. До влади прийшов уряд С. Остапенка. Остапенко покладав великі надії на допомогу Антанти і все їздив із Вінниці до Одеси для переговорів.

А тимчасом ішов остаточний розклад армії. Навіть Січові Стрільці, які почали революцію проти Скоропадського, були в дуже дезорганізованім стані. Відступивши на захід, українське військо опинилося в районі старої «черти оседлости». В павперизованих жидівських містечках знайшлися досить численні прихильники більшовизму, по українських селах теж нишпорили совітські агенти, які намагалися підняти людиність проти «сікачів» (так називали тоді в простолюдді Січових Стрільців і взагалі українських військових). На Волині, Поділлі й Київщині ще за царського режиму особливо ширилась офіційно підтримувана російською владою антисемітська погромна агітація; — тут на весні 1919 р. в задушливій атмосфері загальної анархії й повного безладдя пройшла хвиля погромів над жидівською людиністю. Ці сумні й трагічні події (нехай більше ніколи не повторяться в будучності!) дуже пошкодили українській виз-

*) Винниченко рішив їхати за кордон. Він не мотивував свого бажання виїхати з України ніякими політичними причинами, а казав просто, що «втомився». Так само «втомую» пояснює свій від'їзд із України тодішній міністр земельних справ М. Шаповал.

вольній боротьбі, бо відіпхнули масу жидівської людности від українців і дали знаряддя в руки прихильників большевизму та російської окупації.

По переїзді державних установ до Кам'янця загальна дезорганізація ще збільшилася. Війна йшла головним чином по лініях залізниць. Большевикам удалось захопити Жмеринку і, таким чином, відірвати південну групу української армії від північної. Частина уряду з Остапенком перебувала в Одесі, частина була десь над Збручем у Гусятині. Члени Директорії теж не були разом. Це був період повної анархії, коли кожна військова частина і майже кожне міністерство робило свою «політику».

Надії прем'єра Остапенка на визнання й допомогу Україні з боку держав Антанти не справдилися. Навпаки, ці переговори дуже підірвали в українських масах довір'я до Директорії. Мета військових представників держав Антанти поставити Україну на послуги єдиної неділимій Росії Денікіна—Колчака відштовхнула від цих переговорів усіх українців, які розуміли, чим така політика загрожувала Україні. Єдина думка, єдина надія на власні сили свого народу опанувала всіх активніших учасників тодішньої боротьби. Комітет Охорони Республіки, що утворився в Кам'янці в березні 1919 р., з огляду на цілковитий розпад уряду С. Остапенка, мав своїм завданням, окрім безпосередньої охорони центральних державних установ від остаточної руйни, звернути увагу рішального державного органу — Директорії на всю небезпечність і згубність взятого урядом Остапенка курсу.

Події на фронті та в заплілі показали Директорії, що конче потрібно притягти до керуючої державної праці соціалістів. Над Дніпром уже почалися масові повстання проти російських большевиків. Треба було установити контакт з тими повстанцями, які вели боротьбу проти російської окупації: єдино соціалістичне правительство могло це зробити, бо керували повстанським рухом ліві елементи. Треба було внести духа революційної боротьби в частини української армії, зневірені й дезорганізовані. Треба було політичною агітацією впливати на людність тої території, яка ще була під владою УНР.

24 березня 1919 р. головний отаман Петлюра прислав членові Директорії Ф. Шевцеві телеграму, в якій категорично зазначав: «Треба організувати другий кабінет, який би не мав нічого спільного з теперішнім». Петлюра був захоплений думкою спертися як на єдину надійну підпору, — на силу української армії, яку малося на увазі реорганізувати, та на повстанський рух. 23 березня 1919 р. в телеграфній розмові з І. Мазепою він із фронту повідомляв про великі народні рухи над Дніпром проти російських большевиків.

В кінці березня 1919 р. почалися переговори між Директорією та партіями с.-д. і с.-р. в справі утворення правительства, бо кабінет Остапенка фактично майже перестав існувати, або існував у такому вигляді, що напр., ролю міністра внутрішніх справ виконували аж чотири особи разом. Члени Директорії теж не були вкупі й кожний на свою руч шукав виходу з цього прикрого положення.

Очевидно цим пояснюється ось яке дивовижне призначення членом Директорії А. Макаренком А. Лівницького на міністра внутрішніх справ. Наведу цей оригінальний документ:

«1 квітня 1919 р. № 626. Рівне. А. М. Лівницькому.

З одержанням цього наказу негайно вступить до виконання обов'язків міністра внутрішніх справ під страхом карної відповідальності за невиконання розпорядження верховної влади.

За Директорію УНР, член Директорії А. Макаренко».

Колиб цей наказ не був фактом, то можна б його було уважати за жарг 1 квітня...

З-над Дніпра приходили звістки про грізний зріст невдоволення в українських масах на большевицьку владу. По Україні вибухали повстання проти північних окупантів. Большевицька влада виявила себе на Україні насамперед грабіжництвом по містах і селах. Прикриваючись голосними «визвольними» фразами, російський большевизм ішов на Україну, щоб використати в інтересах Московщини ті матеріальні засоби, що їх приробили своїми руками українські робітники й селяне. Про це відкрито в той час говорили большевицькі комісари, які одержали від Леніна ріпучий наказ на 8 з'їзді компартії в Москві (березень 1919 р.) привезти з України на Московщину 50 міль. пудів хліба до 1 травня або найдалше до 1 червня: «Як не привезете, писав Ленін тоді Шліхтерові, то ми всі дамо дуба» («околем»). Цей комісар Шліхтер у своєму рефераті в московській раді депутатів 25 березня 1919 року подав інформації про свою роботу на Україні, як спеціаліста й керівника всієї грабіжницької діяльності російської влади, і між іншим зазначив: «Всі ви пам'ятаєте, що коли Україна почала робитися совітською, то з кожним днем руху червоної армії вперед у вас і в нас легшало на душі: здавалося, — ось уже кінець усім бідуванням! Багата Україна, хлібна Україна — н а ш а. За найобережнішими розрахунками Україна має тепер лишків 278 мільйонів пудів... У нас є 4 центральні харчові відділи (із Росії. З самої Москви було прислано 2.700 чоловік. П. Ф.). На ці відділи ми покладаємо всі наші надії. У нас є сила присланих робітників, які умітимуть затопити всі українські села».

Москва українським робітникам не довіряла. Забираючи з України харчові продукти та збільшуючи дорожнечу, окупаційна влада не менший апетит мала на індустриальні продукти України. Шліхтер у той самий час повідомляв, що «Главпродукт закупив (!) у Києві кондиторських виробів, виробів металевих, сільсько-господарських машин, паперу, мила на 20 мільйонів рублів. На обрахунку маємо в Кременчуці 400 вагонів махорки, на Чернігівщині 30 мільйонів коробок сірників, в Клинцях 270.000 арш. сукна».

На таку політику безоглядного грабування, селянська й робітничка Україна відповіла повстанням. Комісар Шліхтер у своїх споминах про 1919 рік зазначає, що тоді «відділи армії комісаріату харчових справ, армії московських і петербурзьких робітників, були

часто-густо єдиною дисциплінованою збройною силою», на яку спиралася російська окупаційна влада на Україні. «Висловлюючись образowo, зазначає Шліхтер, можна сказати, що кожний пуд заготовленого хліба був облитий каплями крові»... (Літопис революції. Харків 1928 р.).

Орган незалежних с.-д. «Червоний Прапор», що виходив у Києві при більшовиках, почав нарікати й протестувати проти цього московського грабування. Незалежники на початку російської окупації наївно уявляли собі, що вони власне господарюватимуть на Україні. Тому, наприклад, Авдієнко з Києва переказував у лютому місяці 1919 р. Чехівському, Мартосові та ще декому до Вінниці, щоб вони верталися до Києва, мовляв, твориться уряд незалежної радянської України, а у них, незалежників, не вистачає фахових сил для деяких «комісаріятів». Але незалежники побачили скоро реальну дійсність «єдиної неділимної Росії», яка прийшла з більшовицьким військом. Вони стали в гостру опозицію до більшовиків, яких почали на мітингах і в пресі називати окупантами. У березні місяці до Проскурова з Києва приїздив один із незалежницьких лідерів, який в розмові з членами ЦК УСДРП признавався, що з ними, незалежниками, більшовики числяться лише остійки, оскільки існує військова сила УНР. Він заявив, що найважливіше завдання — це організувати регулярну сильну українську армію. Той ж думки був і незалежний с.-д. М. Ткаченко, який весь 1919 рік перебував при уряді УНР.

На півдні України фронт армії УНР був розбитий, Запорізький Корпус мусів рятуватися на Бесарабській території. Румунська влада забрала собі майже все майно цього корпусу і пропустила козаків «з душею» до Галичини на з'єднання з головними силами української армії.

Це був час найбільшого поширення «отаманщини» на Україні. Кожний отаман казав гордо — «я сам собі Петлюра», коли команда армії намагалася приборкати самоволю, і робив, що хотів.

Поки йшла ліквідація південного українського фронту, на півночі відбулися події, які давали надію борцям за Українську Республіку, що день визволення України від російської окупації вже недалеко. Повстання над Дніпром підривали силу російської червоної армії. Тому збільшилася активність українського війська. Панцирний потяг «Стрілець» вів перед у цьому наступі. Було взято Коростень. Українські частини були недалеко від Києва.

Але цим успіхам українського війська на перешкоді стала отаманщина. Осідком нового уряду УНР стало з квітня 1919 року місто Рівне на Волині. Тут уряд під головуванням Б. Мартоса видав свою декларацію 12 квітня. Утворення цього соціалістичного уряду викликало невдоволення серед несоціалістичних українських угруповань. Підчас евакуації Києва й Вінниці деякі міністерства переїхали були просто до Станиславова. Тому, коли в Рівному організувалася нова рада міністрів, то міністер фінансів в уряді Остапенка Кривецький не хотів визнавати цієї зміни й «урядував» у Станиславові

далі. «Чи ви хочете служити в Рівенському уряді, чи у нас у Станиславові?» — запитував він урядовців міністерства. «Отаманські настрої», як бачимо, заражали навіть високих урядовців УНР.

Цими обставинами спробував скористатися Оскілко, який командував північним фронтом. Малоосвічений, але через те може надміру шанобливий, цей отаман утворив новий «уряд» і 29 квітня заарештував раду міністрів.

Хоч ще перед кількома днями представники партій самостійників та народніх республіканців устами Олександра Ковалевського заявили, що вони нове правительство визнають, що «опозиція наша буде цілком лояльна», що «внутрішнього фронту ми не будемо робити», але заяви не перешкодили цим людям взяти участь в «уряді» Оскілка. Авантюру Оскілка ліквідували самі такі урядовці міністерств без пролиття крові, і сам Оскілко надвечір того дня мусів тікати в Польщу. Але шкоду фронтові було зроблено величезну, бо чутками про повстання й розпорядженнями нового «головного отамана» Оскілка фронт було дезорганізовано.

В перших днях травня мусів уряд залишити Рівне. Армія відступала в Галичину. Щодня приходили до уряду делегації від селян і робітників, що повставали проти влади російських комуністів, із Чернігівщини, Полтавщини, Київщини, Херсонщини. Перебуваючи під подвійною загрозою з боку більшовиків зі Сходу та з боку поляків, які захопили частину Волині і починали рішучий наступ на Галичину, уряд УНР все ж не тратив надії. Друкував у похідних друкарнях відозви й передавав їх на Схід, в ті райони, де виявлялася активність мас проти російської окупації.

Україна в цей час палала в огні повстань. Незалежні с.-д. бажали повести маси під своїми кличами й утворили «Всеукраїнський революційний комітет» для керування повстанським рухом. До цього комітету вони притягли також соц.-революціонерів. Головою комітету став Антін Драгомирецький (квітень—травень). Головною силою, на яку вони спиралися, були повстанці отамана Зеленого в Трипіллі. Плятформа цього ревкому була радянська.

Також отамани Григоріїв і Махно почали боротьбу проти більшовицької влади. Ревком незалежних спробував давати директиви Григорієву, але одержав від нього клясичну відповідь.

«У мене двадцять три тисячі баґнетів, п'ятдесят дві гармати, дванадцять панцирних потягів, мільйони набоїв. За мене маси, за мною Херсон, Миколаїв, Одеса. Скажіть, що маєте ви, й що стоїть за вами? Нічого! А раз нічого, то я дозволяю вам прийти до мене й одержати в мене ту роботу, яку я вам дам».

Отже в повстанськiм русі запанувало безголов'я, бо кожний ревком, кожний отаман хотів бути «сам собі пан». Народні маси в боротьбі проти чужоземного насильства шукали авторитетного центру, бажали спертися на організований фронт української армії. Та індивідуалізм ріжних отаманів, самоволя і нахил до взаємної бо-

ротьби, «аще і з своїм власним поврежденієм»*), — все це перешкоджало концентрації сил. Але всеж поряд з усякими ефемерними «всеукраїнськими» ревкомами й повстанськими штабами різних відтінків, які аж кишили тоді на Україні, в масах зростала популярність уряду УНР і особливо голови Директорії Петлюри.

Для прикладу, який перелом стався тоді в масах над Дніпром, наведу витяги із протоколу засідання ЦК УСДРП з 8 травня 1919 р. (Радивилів на Волині). Інформація члена партії Мусія Федьченка**) з Чернігівщини, який прийшов на Волинь з дорученням від соц.-дем. організації:

«Большовики вивозять із підприємств машини, знаряддя, метали в Росію. Це викликає велике незадоволення серед пролетаріату. Селянство рішуче стоїть за владу Директорії: «Якби він (Петлюра) тепер вертався, то ми б його, як бога зустріли. Ми б самі большевиків передушили».

Інформація Павла Ковжуна, який прибув із Києва в середині травня до уряду УНР від «комітету об'єднаних українських організацій». Селяне в тих районах України, де йому довелося побувати, заявляють: «Де отаман Петлюра? Чом він нам раніш не об'яснив, хто такі большевики?».

Звістка про всеукраїнський ревком «незалежників» прийшла до державного центру УНР. Зокрема його діяльність старався популяризувати по цей бік фронту М. Ткаченко. Він прийшов на засідання ЦК УСДРП 6 травня 1919 р. і запитував офіційно, з доручення незалежних: «Чи стане українська соціально-демократія на піддержку радянської влади, бо ревком незалежних об'являє себе владою?».

Повстанські частини в боротьбі з російською окупацією, незалежно від ідеології, шукали собі підпори в організованім фронті української армії. Сам отаман Григорієв, який пішов був з большевиками против Антанти, почав тепер шукати зв'язку з соціалістичним урядом УНР.

В травні 1919 р. в Золочеві в Галичині, де якийсь час стояли міністерські валки, одержано було його «універсал». Поруч з кличами: «хай живе диктатура трудящого народу», в універсалі була розвита програма демократичної волі: «Хай живе воля слова, друку, сумління, зборів, спілок, страйків, праці й професій, незайманість особи, думок, помешкання, переконань і віри». Поряд з цим в універсалі помітно було виразно антисемітські ноти.

Треба сказати загально про повстанський рух на Україні, що він був ідеологічно невиразний і неоднотайний. Рух цей мав в своїй основі селянську масу, яка повставала насамперед проти чужоземного економічного визиску. Спільним гаслом, яке усіх об'єднувало,

*) Вираз з літопису Самійла Величка про діячів Української Руїни XVII століття.

**) Федьченко був пізніше в літку 1919 р. розстріляний большевиками на Чернігівщині.

була Самостійна Україна, але устрій цієї України не всі однаково собі уявляли.

Уряд УНР поставив собі завдання об'єднати цей масовий рух під кличами народоправства, демократії.

Центральний Комітет УСДРП на засіданні своєму 6 травня 1919 р. обговорював справу відношення до тих повстань, які мали радянську ідеологію, і прийшов до такого рішення: ті шари українського суспільства, які тимчасом ідуть з с.-д. незалежними, не є незалежні. Вони йдуть із своїми отаманами, і незалежні з ними не впораються. Там, по той бік фронту, не один ревком незалежних, а багато ревкомів. Хоч незалежницький ревком не хоче стати на платформу демократії, ми не будемо проти нього боротися. Навпаки, оскільки незалежні с.-д. борються з російською окупацією, ми можемо запропонувати їм оперативний контакт і матеріальну допомогу. Зокрема не може дозволити собі УНР перетворення в республіку радянську ще й тому, що це ще збільшило б число закордонних ворогів України, а на Україні, в разі такого перетворення, могла б виникнути третя сила, яка йшла б проти нас і проти незалежницького ревкома.

В травні 1919 р. видано було спільно від партій с.-д. та с.-р. відозву «До населення місцевостей України, зайнятих більшовиками-комуністами». В цій відозві зазначено, що «Правительство й Директорія твердо додержуються тих постанов, які зробив Трудовий Конгрес у Києві... Ціль народного правительства та ж сама, яка була під час повстання проти гетьмана: дати народові землю, мир і демократичний порядок».

20 травня звернулися теж спільно представники тих самих партій до революційних організацій на Україні з листом, в якому представили свій погляд на внутрішнє й міжнародне положення.

Обидві партії зазначили в цім листі, що «всякій партії, яка стане у нас на Україні на ґрунті совітської влади, загрожує судьба більшовиків». «Ми, — сказано в листі далі, — пропонуємо всім повстанцям проти більшовиків не роз'єднувати сил, а об'єднати їх круг одної ідеї — демократії і Народньої Української Республіки. Ми згодні реформувати Директорію й прийняти нових членів у соціалістичне правительство. Але це соціалістичне правительство має бути признане всіма повстанцями на Україні. В іншому разі нам, — всій українській демократії, — загрожує повний розпад, а Українській Республіці — реакція і розділ поміж імперіалістичними сусідами... Реакція насуває, грозить нам, і горе буде, коли вона в останню тяжку минуту застане нас роз'єднаних і розпорошених».

Деклярації й відозви уряду УНР та соціалістичних партій знайшли широкий відгук в організованих елементах українського суспільства на території, захопленій більшовиками. В архіві ЦК УСДРП переховується ряд листів від ріжних політичних організацій, написаних на полотні (для легшої передачі через фронт), що їх прислано було з ріжних міст України.

Ось, наприклад, травневий лист із Києва 1919 р.: «Ревком залізничників, що об'єднує робітників та служачих, зачитавши умови ЦК УСДРП та емісарів ЦК С.-Р. (ц. т.) від 18/IV 1919 р. та декларацію соціалістичного уряду УНР

від 12/IV 1919 р., стверджену Директорією, принципово погодився з усіма пактами цих історичних документів... Тому в порозумінні з колами, котрих об'єднує, в засіданні своєму 20 травня 1919 року постановив: Директорію УНР та її соціалістичний (підчеркнено в оригіналі П. Ф.) уряд визнати і підтримувати... Залізничники також підтримують гасла всіх тих партій, які стоять на ґрунті дійсного самовизначення України та визволення пригнічених надій, утворення дійсно демократичної народньої влади, повного забезпечення соціалістичних завойовань революції і із цього виникаючих прав працюючих мас».

Не мавши певних інформацій про зміни в правительстві УНР, об'єднаний повстанський комітет незалежників та есерів по той бік фронту мав намір повести весь повстанський рух під кличами української радянської влади.

В квітні 1919 р. незалежницький Всеукраєвком видав був наказ ч. 48, в якому кликав до боротьби з прихильниками «зрадницької Директорії, яка веде переговори з французькими й іншими імперіялістами». Цій агітації ідеологів кволого українського більшовизму було завдано удар після того, як маси дізналися про утворення соціалістичного уряду УНР і прочитали деклярацію з 12 квітня 1919 р., в якій заявлялося: «Народне правительство Української Республіки простягає руку всім українським соціялістам та селянам і робітникам, повставшим по той бік фронту, які, не стерпівши чужинецької неволі російських комуністів, піднялися на боротьбу за вільну й незалежну Україну. Правительство торжественно заявляє, що не буде кликати собі на допомогу чужої військової сили, з якої б то не було держави».

Орієнтацію на власні сили було зустрінuto на цілій Україні з великим співчуттям. Селянство почало відвертатися від радянських гасел, які йому накидали деякі ідеологи, й шукало контакту з урядом Директорії. Про крах своїх планів пізніше писав орган незалежників «Червоний Прапор» 25 грудня 1919 р.: Незалежницькі організації, не маючи сили опанувати стихію, були самі вибиті з неї петлюрівською контрреволюцією». Незалежницький орган обвинувачував за свої неуспіхи «есеро-есдеківську агітацію» (27. XII. 1919). Це цінне признание українських комуністів, яке свідчить про те, що навіть в уміркованій «українізованій» формі більшовизм не мав ґрунту в масах українського повстанства.

Що ж до обвинувачення за свої неуспіхи «есеро-есдеківської агітації», то тут незалежницький орган має рацію не тільки в відношенні до соціал-демократії, але в значній мірі й супроти с.-р-ів. Партія с.-р. в той час була конгломератом найрізномірніших елементів. Такий склад партії приводив до того, що одні с.-р. брали участь в уряді разом із соц.-демократами і вели пропаганду демократії, інші увійшли в повстанський комітет разом із незалежниками і проголошували гасла радянської України, а були й такі с.-р., як, напр., С. Бачинський і др., що до кінця піддержували кабінет Остапенка.

В кінці травня прийшли до уряду УНР діячі повстанського руху — с.-р. Т. Черкаський, Д. Одрина, І. Часник, а з ними також А. Пісоцький — незалежний с.-д. Мали вони ціль офіційно вияснити

сили й перспективи боротьби УНР, щоб потім вернутися до повстанців. Але друга їхня мета була — вплинути на зміну внутрішнього устрою УНР, зокрема перетворити її на радянську республіку. Вони стверджували, що радянські гасла мали велику популярність у масах, а тому для успіху боротьби вони вважали потрібним, щоб уряд УНР відступив від програми парламентарної демократії і проголосив радянську владу. До цих заяв всі прислухалися уважно. Звичайно, с.-д. не думали переходити на радянську плятформу, але визнали, що місцеві органи влади (комісаріяти, земства) треба реорганізувати, бо земства, обрані за влади Керенського, перестаріли і не відбивали волі й настроїв мас. Подекуди вимоги незалежників та с.-р., що прийшли «з того боку» були запозичені з арсеналу большевицького, подекуди зовсім фантастичні. Наприклад, — негайно завести новий адміністративний поділ на землі, замість старого — на губернії й повіти, — реформа, що потребувала б пильної праці цілими місяцями в той час, коли всю увагу треба було скупчити на воєнній обороні країни.

Вважаючи за необхідне використати всі українські революційні сили для боротьби з російським окупаційним большевизмом, соціал-демократи погодилися на трудові ради, як органи влади на місцях. Зокрема на цьому настоювали українські військові: начальник штабу армії А. Мельник та інші. Між соц.-демократами панувало переконання, що хвиля большевицьких чи напівбольшевицьких настроїв незабаром спаде і тому, приймаючи «трудоий принцип», соц.-демократи застерігали собі право в пресі вести пропаганду широкої демократії, що й робилося в органах партії «Визволення» та «Робітнича Газета» в Кам'янці. Соціал-демократія вважала, що треба терпеливо ждати, поки ці люди перехворіють на всі «радянські» ілюзії і самі звернуться до єдино реальної плятформи — широкої демократії.

Після цих переговорів із усіх делегатів центрального повстанського комітету тільки Пісоцький вернувся «на той бік»: с.-р. лишилися на цім боці, і незабаром Д. Одрину було зроблено міністром здоров'я, а Т. Черкаського міністром народнього господарства.

За місяці травень—червень ситуація на фронті проти большевиків значно покращала. Перебування на території Галичини українські військові чинники використали для реорганізації армії. Було покасовано всякі «окремі загони» та «окремі курені». Поведено рішучу боротьбу з самочинними бандитськими формуваннями в роді загонів «Не журись» та «Гуляй душа», які бродили в запіллї армії і тероризували мирну людність.

Боездатність армії зросла, активність збільшилась. Наступ армії проти большевиків очистив невелику частину Поділля для УНР, так що в червні уряд з центральними установами вже мав змогу отаборитися в Кам'янці.

Большовики послали нові сили на те, щоб ліквідувати центр УНР у Кам'янці. На початку липня положення було надзвичайно критичне. Сподівалися, що Кам'янець буде захоплено, і все загине,

бо нікуди було їй відступати. Большевики озброїли цілу дивізію мадярів — полонених з часу світової війни — і послали їх на український фронт пробиватися силою в рідний край. Вони переконували мадярських полонених, що українці не пустять їх через свій фронт, і доводили їм, що треба йти разом з большевиками проти української армії.

Перед тим, у червні трапилася нова авантюра: полковник Болбочан, підучений прихильниками Оскілка, зробив спробу нового державного перевороту. На суді Болбочан признався, що він був знаряддям політичного блоку самостійників та хліборобів, якому співчували також так звані народні республіканці. Разуміється, цей виступ пошкодив армії в її боротьбі, бо викликав у частинах непевність і безладдя.

На початку липня становище армії та всього державного апарату було майже безвихідне. Але саме в цей час почала відступати на Велику Україну під ударами поляків українська армія з Галичини. Цілі дні й ночі через Кам'янець з гуркотом переїздили обози галицької армії. Відступали з гірким жалем, пригноблені військовою поразкою. Відступала галицька армія головню через недостачу зброї. Галицьке правительство вело свою окрему від Великої України внутрішню й закордонну політику. Галицький селянин хотів мати в самостійній Україні землю. А галицькі секретарі не поспішали з земельною реформою, все лишали по-старому. Вони виявляли вузький місцевий патріотизм (партикуляризм) і не хотіли й слухати про дійсне об'єднання з Великою Україною.

Збруч був кордоном між двома «Українами», не вважаючи на проголошення соборности 22 січня 1919 р. в Києві. Їдучи разом з І. Романченком з Кам'янця до Галичини через Гусятин в березні 1919 р., я сам переконався, як тяжко ту малу річку Збруч було переступити: колиб не громовий голос Романченка та не його «отаманська» зовнішність й військова уніформа, то довелось би нам почувати на східньому боці Збруча, хоч ми мали в кишенях депутатські мандати того самого Трудового Конгресу, який у Києві проголосив соборність.

Мені довелося разом із тодішнім членом ЦК УСДРП С. Вікулом мати розмову в Проскуріві в березні 1919 р. з Є. Петрушевичем, Є. Бурачинським та М. Лозинським. Вони заявляли, що Галичина «гарантована від внутрішнього большевизму», і всі надії покладали на ласку держав Антанті.

Галицька «мужва» була прекрасним дисциплінованим бойовим матеріалом («Тирольці Сходу»), але галицький «хлоп» так само потрібує їсти, хоче мати землю. Бачивши, що державні секретарі земельної реформи не переводять, стрільці галицької армії почали падати духом: «Шляк нехай трафить тоту войну, мене ляхи з хлопа не скинуть», — такі голоси почулися в галицькій армії. Для подавлення цих «большовицьких» настроїв було зроблено Є. Петрушевича «диктатором». І ото в Кам'янці в липні зустрілися сили всієї

України, різнородні світоглядом і напрямом, вже перед цим неприхильні одні до одних. Неприязнь Петрушевича до уряду УНР була така велика, що він звелів був заарештувати в Галичині експедицію державних паперів, яку міністерство фінансів перевозило з Станиславова до Кам'янця. Нитки від змов Оскілка й Болбочана виразно вели до Станиславова, де гуртувалися хлібороби-демократи й самостійники, на чолі з членом Директорії Андрієвським, постійним покровителем військової й цивільної отаманщини. Андрієвський та його прихильники перебували в контакті з галицьким секретаріатом і настроювали його проти наддніпрянського уряду та проти Петлюри, як проти «большовиків». Після авантюри Оскілка та Болбочана, Андрієвський не міг далі лишатися в Директорії і виїхав за кордон.

Стомлена галицька армія відпочила трохи, щоб знову рушити на боротьбу. «Через Київ на Львів» — це був клич галицької армії у війні проти російських окупантів. Але й зі Сходу до Кам'янця приходили нові українські сили: це були повстанці на чолі з Юрком Тютюнником, який з Херсонщини через Київщину прийшов на з'єднання з армією УНР, ще до відступу галицької армії за Збруч.

Повстанці Ю. Тютюнника належали раніше до військ Григорієва, а потім Тютюнник відділився від нього і зустрівся з центральним повстанським комітетом на Київщині, але не погодився з ним і рушив до організованого фронту УНР.

Український повстанський рух, який шарпав большевиків з усіх боків, в середині літа 1919 року опинився між двома силами — червоною армією та військом Денікіна. Повстанець селянин не охоче кидає свою місцевість, де йому кожний кущик і скіпець знайомі. Але свідоміші елементи між повстанцями, опинившись між двома російськими арміями, звернулися до української регулярної сили на Заході. Незабаром за Тютюнником прийшов повстанський незалежницько-есерівський штаб. З ним разом аж із Запоріжжя прийшов повстанський Верходніпровський полк.

Коли приїхали до Кам'янця члени центрального повстанського комітету й повстанського штабу, с.-д. незалежники — Ю. Мазуренко, А. Пісоцький, А. Драгомирецький, с.-р.: Н. Петренко, О. Щадилів, З. Малолітко (отаман Сатана), то уряд і соціалістичні партії улаштували їм теплу зустріч. Окрім діячів повстанського комітету приїхали майже одночасно до Кам'янця й інші представники повстанців, зокрема від найміцнішої частини — Верходніпровського полку — Б. і М. В розмові з тодішнім міністром внутрішніх справ І. Мазепою, при якій і я був присутній, вони висловлювались дуже неприхильно про повстанський штаб з Мазуренком на чолі: «Це штаб без армії. Ми їх привезли сюди в обозі, а вони тепер у Кам'янці себе героями виставляють». Зокрема дуже нарікали ці делегати повстанців на те, що в повстанському комітеті, який вони зустріли по дорозі, йдучи на з'єднання з Директорією аж із Запоріжжя, панували «большовицькі погляди», ось наприклад: — «Нехай живе III Інтер-

націонал! А ми повстанці якраз боремось з владою цього Комуністичного Інтернаціоналу».

Б. та М. оповідали, що дехто з центрального повстанського комітету агітував за похід на Київ в надії взяти його раніше, ніж прийде армія УНР. Але повстанці загрожували постріляти тих, що за це агітували, і йшли далі на Захід, на з'єднання з українською армією. Ці й інші факти свідчили, що між повстанцями відбувалася дедалі більша політична диференціація й що радянське крило повстанського руху значно ослабло*).

Повстанські отамани різних течій і напрямків зводили свої порахунки не тільки на території, окупованій більшовиками (Григоріїв—Махно), але свої методи розправи з противниками особистими або політичними принесли й до армії УНР. Так, у липні 1919 року було невідомим злочинцем убито повстанця с.-р. Дяченка, як казали тоді, кимсь із групи Юрка Тютюнника.

В серпні настали судні дні для більшовицької влади на Україні. Ослаблена з середини українськими повстанцями, під ударами зі Сходу (Денікін) та з Заходу, з боку об'єднаних українських армій, російська совітська влада відступала з України. Треба зазначити, що й Денікінці пробували використати для своїх цілей українське повстанство і тому влазили в українські організації, ніби прихильники УНР (на Херсонщині, Катеринославщині).

Реакційний режим Денікіна на окупованих російською «білою» армією українських землях зразу ж підняв проти себе селянські й робітничі маси. З моменту захоплення Києва військом УНР 31 серпня 1919 р., коли українська армія зустрілась віч-на-віч з новими «білими» претендентами на Україну, почався найтрагічніший період української визвольної боротьби. Було ясно, що боротьба з Денікіним неминуча, що цю боротьбу треба починати негайно, бо в революційній боротьбі наступ рішає справу. Але соціалістичний уряд УНР зустрів рішучий опір своїм планам з боку диктатури Є. Петрушевича, який усі надії покладав на Антанту і думав, що з Денікіним удасться «порозумітися».

Революційні елементи галицького суспільства ясно бачили всю абсурдність цих надій на порозуміння з російськими реакціонерами, що захопили були половину української території. Усім в очі була ненормальність такого становища, що єдиний народ на тій самій території має два уряди, дві армії і дві закордонні політики. З Києва, Полтави, Харкова, Кременчука, Катеринослава та других місць приходила сила української інтелігенції, робітників, селян до

*) С.-р., які раніше уперто стояли на трудовім принципі, в серпні 1919 р. підписали декларацію уряду про парламентарний лад на Україні. На своїй конференції у Вінниці 7—9 вересня вони прийняли загальне виборне право, вернувшись таким чином до своєї програми 1917 р. В резолюції це мотивовано «об'єктивними умовами сучасного моменту». Конференція с.-р. визнала, що внутрішні відносини на Україні змінилися, бо колишня популярність радянства упала в масах української людности.

Кам'яниця з вимогами: «визвольте нас од нових російських напасників, золотопогонних реакціонерів!».

В тих районах України, які захопив Денікін, ішла остаточна кристалізація української політичної думки в напрямі боротьби за повну національну незалежність*).

*) Тут можна навести характеристичний документ того часу — відозву губерніяльного комітету УСДРП в Катеринославі з місяця вересня 1919 р. проти Денікіна. Це вираз поглядів і настроїв українського організованого робітництва того часу:

«До селянства й українського робітництва Катеринославщини. Ще так недавно, лише вісім місяців тому, в наслідок найвищого напруження революційних сил українського народу, повалено було гетьманство генерала російської служби Скоропадського, — Україна була цілком вільною, скрізь по Україні збирались з'їзди селян і робітників, провадились вибори до тимчасового парламенту — Трудового Конгресу України. І разом — дикий наскок північної орди голодних азіятів, московських большевиків з їх латишами, китаїцями та мадярами, — і Україну полонено, зруйновано, добро українського трудового народу знищено, вивезено на північ.

Ослаблені повсемісними повстаннями українського селянства, большевики не витримали, мусіли податись і вже остаточо виходять із України. Але на зміну московської большевицької неволі для українського народу прийшла неволя московських панів-поміщиків: добровольча офіцерська армія, що взяла до своїх рук політичну та військову кормигу на землях Кубанських, Терських та Донських козаків, старається знову «возсоздать єдину і неділиму» тюрму народів — Росію.

Україна, Кубань, Дон, Терек, Грузія, Дагестан, Білорусь Азербайджан, Латвія, Литва, Естонія, Крим і інші народи, що змагають жити незалежно (самостійно) «повергаються» зараз під ноги двухголового руського орла, чужоїдної тварюки, що вже ціле півтисячоліття годується трупом задушених ним сусідніх народів.

В жертву «єдиній неділимій» віддається зараз все на Україні. Земля переходить знов до поміщиків, настановляється стара поліція для видавлювання соків з нашого народу, закриваються українські школи, просвіти, руйнуються українські селянські кооперативи, забирається майно селян, насилуються їх жінки, дочки й сестри, забороняється українська мова (язик), якою говорили наші прадіди ще за тисячу літ до того, коли примушені були вчаться руського язика, мови наших порабителів. Ганебні часи нашого рабства, нашої вікової неволі, часи єдності й могутності Росії зараз підносяться й вихваляються народом на глум нам, а все святе й дороге для нашого народу на наших очах розтоптане варварським лаптем нашого переможця.

Одним загальним табуном суне на нас і наш край попеременно то руська демократія часів Керенського, то азіятсько-московський большевизм (комунізм), то реакція й чорна сотня в особі добровольців-офіцерів. І кожен раз ті ж самі наслідки: спустошення нашого краю, грабування та поневолення нашого народу.

І так буде доти, доки зусиллями українського народу не буде встановлено межі, за які б не змогла, не посміла пересуватись на Україну ця хижа орда північних дикунів, грабіжників, однаково чи звуться вони соціалістами, большевиками, революціонерами, а то просто кадетами і чорносотенцями.

До боротьби ж, до захисту рідного краю, нашого народу й самих себе та свого добра від північного ворога кличемо вас, селяне й українські робітники Катеринославщини, ми ваші організовані брати — українські соціаль-демократи!...

Хай живе Українська Самостійна (незалежна) Народня Республіка!

Катеринославський Губерніяльний Комітет Української Соціально-Демократичної Робітничої Партії. 1. вересня 1919 року».

Відозву цю видруковано було в Катеринославі в органі Укр. с.-д. партії, що видавався в числі 30.000 примірників нелегально, під денікінською владою.

Цілі делегації приходили з-за фронту до Петрушевича, оповідали йому, як палять денікінські влади українські книги по вулицях Києва, як переслідують все, що є політично свідомого на Україні. Але Петрушевич і його оточення прислухалися до голосу відомого москвофіла Василя Панейка з Парижу, який радив не вступати з Денікіним у боротьбу, щоб не гнівити Антанти. Так минав дорогий час, вселялося зневір'я в серця українських вояків. Українська армія стояла перед ворогом і не подавала помічної руки повстанцям за денікінським фронтом. Повстанські маси використовували проти Денікіна руйнік Махно*).

В пресі диктатора галицької армії (газета «Стрілець») О. Назарук**) вів шалену агітацію проти уряду Наддніпрянської України і силкувався довести, що Україні Росія не страшна, бо в спілці з Росією Україна здобуде великі території на Сході для своєї колонізації...

Соц.-демократи та соц.-революціонери для боротьби з окупацією Денікіна зорганізували Центральний Український Повстанський Комітет (вересень 1919 р.), який мав своєю ціллю координувати діяльність повстанських мас під кличками УНР.

Місяць стояння української армії на однім місці наробив великої шкоди всій українській визвольній боротьбі. Сподіваючись приходу української армії, селянські й робітничі маси починали повстання проти Денікіна, але, не мавши допомоги, терпіли поразки від російської армії і впадали в зневір'я. Взагалі в революційній боротьбі момент грає величезну роль: повстання, яке шириться й має успіх, кінчиться повною перемогою, коли воно безупинно буде розвиватися, запалювати завзяттям нових людей, вести їх у наступ. Але те повстання, яке відмовляється від наступу на ворога, засуджене на розбиття й загибель.

Ось як з'ясовують положення повстанського руху на Лівобережжі (Полтавщина) у своєму листі до ЦК УСДРП соц.-демократи, учасники цього руху проти Денікіна у вересні 1919 року:

*) До якої міри в той час — серпень—вересень 1919 року — уряд УНР, що перебував у Кам'янці дійсно набирив ваги всеукраїнського національного центру, видно з такого факту: в вересні прийшло Махнове військо (оповідали, що мав він до 60.000 козаків) аж до Умані, відбиваючись від денікінців. Умань була тоді в українських руках. Махно, побачивши, що військо УНР, в зв'язку з відомою позицією Петрушевича—Панейка, «жде у моря погоди» і не б'ється з російською добровільною армією, покинув нам своїх недужих та ранених, а сам рушив від Умані знов на Схід проти «золотопогонників», «ходя легко яко пардус», на своїх тачанках, з чорним прапором анархії. До Кам'янця тоді прибули між іншим для зв'язку і члени «уряду батька Махна». З них я собі добре пригадую такого «міністра»-парубка Шпота з Запоріжжя. Шпота оповідав мені, що Махно визнає авторитет правительства УНР і зокрема шанує Петлюру, але хоче, щоб Петлюра, як «старший», був отаманом на Правобережжі, а він, Нестір Махно, задовольниться «малим»: буде правити на Лівобережжі... Чим не погляд XVII-го століття!

**) Назарук у Вінниці в лютому 1919 року доказував нам, що треба стати на совітську плятформу, а через 3 місяці зробився ідеологом диктатури Петрушевича!

«Дорогі товариші! Шість місяців, як ми в незвичайно тяжких умовах ведемо роботу організації повстанської армії. Роботу провадимо спільно з с.-р. і з незалежними (незалежники є окремі особи дуже цінні, але без впливу на маси). Фактично справою керуємо ми («офіційльні» с.-д.*). Маємо понад 20 тисяч дуже міцно зорганізованих селян і робітників на Полтавщині та Катеринославщині. На чолі стоїть ревком Лівобережжя в складі шести. Сими днями відбудеться конференція губревкомів для остаточної конструкції центра. Од Вас не маємо потрібних інформацій, наказів. Дев'ятий посилаєць од Вас не вернувся. Ситуація ускладнюється, настрої падає... Немає вже того ентузіазму й енергії, з якою провадилася робота раніш... В результаті можливий розпад центра і спільної роботи, а це матиме сумні наслідки. Діло в тім, що на Лівобережжі є три ревкоми: наш, анархістів і комуністів з «боротьбістами». При розкладі нашого центру сили наші можуть шукати технічного контакту з комуністами. Тим більше, що українські комуністи (зброд усякий) не визнають диктатури, а в своїх проклямаціях російською мовою заявляють себе прихильниками і навіть спільниками Петлюри. Вони мають у двох лісах до 600 чоловік прекрасно озброєних і головне — силу грошей. Настрій досі був дуже твердий в масах: Петлюра й квит. Але робота добровольців (агітація, газети) підтинають надії й бадьорість, каткування й грабіжництво заставляють селян сумувати навіть за більшовиками... Учителство потроху здає свої позиції, і все це разом творить атмосферу безнадійності і утворює вдячний ґрунт для пропаганди комуністів. Боротися з ними успішно ми могли би, колиб мали гроші. Настрій наших військ цілком відповідає напрямку кабінету т. Мазепи... Маємо зв'язки з Грузією і ведемо переговори з росіянами, жидами, грузинами й кубанцями в справі творення демократично-соціалістичного бльоку для спільної армії... Маємо 4 гармати і в двох лише повітах Полтавщини 29 кулеметів. Щоб не стався розпад нашого центру і не розפורшилися сили, щоб активний елемент не пішов до комуністів, треба швидче починати акцію. В тилу добармій нема абсолютно нічого. Чекаємо Ваших твердих вказівок і наказу про акцію».

Але цей великий революційний рух українських мас було змарновано, зведено на нівець через короткозорість провідників галицької армії, що боялися зачепити Денікіна на Україні, бо бачили в ньому непереможну силу.

Вигідний для наступу сухий місяць вересень було марно згаяно. Українське військо було в тяжкій становищі перед осінню, що наступала: не було одяжі, не було зброї, не було ліків. Українську Народню Республіку бльоковано, як державу «більшовицьку», і тому навіть ліки доводилося з закордону переправляти на літаках.

З кінцем вересня денікінці самі почали наступ проти українців. В галицькій армії йшов розлам: велася агітація за Денікіна й проти Денікіна. Наддніпрянське військо терпіло великі матеріальні нестачі, але дух армії не падав. «Хоч ми й босі, але Денікіна розіб'ємо», — такі розмови було чути в війську. Тоді саме відомий повстанець Василюк, родом з Галичини, збирав у Кам'янці охочих людей, щоб піти в денікінське запілля для революційної роботи.

З Денікіним ішла війна, але чулося, що в галицькій армії не все гаразд. Реакційні елементи, які раніше таїли свої думки й наміри, тепер підняли голову в тій надії, що переможе Денікін і настане «кінець Україні». Соціалістичні партії українські й жидівські, ба-

*) Після відламу незалежних від с.-д., з січня 1919 року почали українську соціально-демократію називати «офіційною» УСДРП, в протилежність до незалежних с.-д., які відійшли від офіційної програми партії загального виборного права та парламентаризму.

жаючи спільно повести боротьбу проти всяких денікінофільських елементів на території УНР, рішили утворити соціалістичний союз (в початку жовтня 1919 року). В цьому союзі брали участь: УСДРП, УПСР, жидівські с.-д. — Об'єднаний Бунд та Поалей Ціон. Успіхи Денікіна на протибольшовицькому фронті піддали відваги тим реакційним російським і «малоросійським» елементам, що в ролі «фахівців» повлаштувалися на службі Української Республіки, іноді під чужим прізвиськом, з вовчою думкою якнебудь перебути революційну бурю до перемоги єдиної неділимої Росії.

25 жовтня 1919 р. ввечері вернувся з Москви до Кам'янця Фріц Пляттен, швайцарський комуніст, член виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу, і привіз пропозиції російського комуністичного уряду щодо порозуміння з Україною в боротьбі з Денікіним.

Тим часом на фронті проти Денікіна становище ставало гірше. Команданти української галицької армії вели переговори з денікінцями про перехід армії під керування Денікіна. Начальна команда галицької армії не виконувала наказів головного українського командування і таким чином руйнувала всі стратегічні плани.

Між вищим офіцерством галицької армії панувало переконання, що Денікін переможе комуністів, а тому Начальна команда була проти порозуміння з російськими більшовиками навіть на тих умовах, що вони визнають самостійність УНР.

В зв'язку з інформаціями Пляттена 2-го листопада з Кам'янця від'їхала делегація від армії УНР до 12 російської совітської армії для переговорів про військове порозуміння в боротьбі з Денікіним. Проїздом через розташування частин галицької армії вони чули від начальників дивізій, що «більшовикам уже капут», а тому не варто з ними вести переговори.

7. XI. 1919 став відомий договір генерала Тарнавського з командою «Юга Росії». Наддніпрянську армію полишено було її власній долі. Галицьку армію віддано Денікіну.

Евакуація Кам'янця 16 листопада, відступ стомленої в боях, здесьякованої тифозними пошестями армії, по невилазному болоту Поділля й Волині, — це була спроба вийти з-під безпосереднього удару Денікіна, щоб на Волині реорганізуватися, спочити і з новими силами продовжувати боротьбу. Вже денікінська армія розпадалася й розкладалася під тягарем своїх власних гріхів, під ударами українських повстанців і терпіла поразки на фронті проти більшовиків.

План перенесення державного центру на Волинь, в район Старокостянтинова, був цілком реальний, бо денікінські сили, які гналися слідом за армією УНР, були зовсім невеликі. Щоб їх відбити, треба було, як казав командуючий армією Василь Тютюнник, «дати нашим козакам виспатись та вмитися». Але якраз для цього й не було часу. Після порозуміння Тарнавського з денікінцями дух упав і в наддніпрянській армії. В кінці листопада українська армія залишила Проскурів.

Валки з державним майном не поїхали до Старокостянтинова, а рушили на Гусятин та на Чорний Острів, відкіль виходу не було.

Пішки й на підводах військові й політичні керівники УНР рушили до Старокостянтинова. Там 26-го листопаду відбулася політична нарада, в якій взяли участь члени уряду, представники політичних партій та військових частин. Для характеристики поглядів на тодішню ситуацію наведу головні думки промов голови ради міністрів Мазепи та голови Директорії Петлюри, на цій нараді:

«Наші невдачі, заявив у початку промови І. Мазепа, на жаль, совпали з моментом, коли почало значно поліпшуватись міжнародне положення України. Держави Антанти, бажаючи відновити єдину неділиму Росію, не хотіли й не могли нам допомагати, бо ми боремося за незалежну Україну. Тепер, як видно з усього, плани відбудови єдиної Росії розбилися. Справа Денікіна програна. Ліквідація білої армії вже тільки справа часу.

Які ж перспективи стоять перед буйшою Російською імперією? Єдиний план, на мою думку, реально вириває на політичній поверхні: визнання національних республік, що повстали на території колишньої Російської імперії і визнання державами Європи совітської Росії. Радіотелеграф приніс нам промову Ллойд Джорджа, в якій він каже, що більшовики переможуть Денікіна. Але з другого боку російські більшовики за цей рік переконалися, що втретє їм на Україну йти небезпечно. Маємо відомості, як самі більшовицькі авторитети Ленін і Троцький тої думки, що треба знайти шлях до порозуміння з демократичною Україною. Можна думати, що незабаром Західня Європа вирішить Східньо-Європейську справу визнанням совітської Росії та тих держав, що склалися на території кол. царської імперії. І коли б ми в цей момент перестали існувати, як державна організація, то тоді про Україну немає чого говорити: міжнародна політика, як і політика взагалі, оперує лише з реальними силами: Наше завдання в цей момент за всяку ціну удержатись військово й політично на поверхні життя. Покинувши Кам'янець, ми втратили зв'язок з Західньою Європою, ми загубили наші фінанси. Здача Проскурова і, як наслідок цього, від'їзд головного отамана й правительства на Чорний Острів відіграли катастрофічну роль. Нам потрібна в цих обставинах «передшківа», спочинок. Ми не можемо йти на чужу територію, ми повинні удержати хоч малу частину власної землі, щоб дати нашій армії відпочити. Армія потрібна реорганізації, постачання й санітарії. Наші козаки босі й неодягнені. А тим часом у Проскуріві та в Вітківцях залишено теплу одежу! Ми кинули Проскурів перед ворогом, якого майже немає. Ми відступаємо по інерції.

Треба прогнати ці настрої безнадійності й одчаю! Мусимо знати, що в цій боротьбі переможе той, хто має міцніші нерви. Я переконаний, що армія Денікіна почуває себе багатю гірше, чим наша, бо добровільці терплять удари і з боку більшовицького фронту і від українських повстанців, які борються під прапором Української Народньої Республіки».

Петлюра почав свою промову такими словами:

«Панове старшини й козаки! Дивлячись на всіх вас тут, пригадую й пізнаю не одне ім'я й обличчя тих людей, з якими мені пощастило почати роботу й боротьбу за волю України. В тому тяжкому стані, в якому перебуває українська армія в цю хвилину, може декому в серце закрадається думка, — чи не пора, мовляв, нам сказати: «Не тратьте, куме, сили, пускайтеся на дно».

Немає більшої помилки, коли б хто з нас так думав. Чи ми своєю боротьбою здобули для України щонебудь? Так, наша боротьба в історії українського народу буде записана золотими буквами. Ми виступили на арену історії тоді, коли весь світ не знав, що таке Україна. Ніхто не хотів її визнати, як самостійну державу, ніхто не вважав нашого народу за окрему націю. Єдино боротьбою, улуптою й безкомпромісовою ми показали світові, що Україна є, що її народ живе й борється за своє право, за свою свободу й державну незалежність. Ті, що легковажили наш рух, тепер побачили, що ми така сила, якої не можна не брати на увагу. Самі російські більшовики словами Леніна заявляють, що тільки через боротьбу з Україною більшовизм не дійшов до Західньої Європи. Признаємось без гордоців і без зайвої скромности, що за

час двохлітньої нашої боротьби ми створили українську націю, яка й надалі активно боротиметься за свої права, за право самостійно й ні від кого незалежно порядкувати на своїй землі.

«Знаю я, що в наслідок наших неудах багато слабших духом піддаються настроям безнадійности, про які передо мною говорив голова ради міністрів. «Фахівці» від нас одсіялись. Будемо робити наше військове діло тими силами, які ми маємо. Я знаю втому й злидні, які підточують армію, її дух і віру. Ми перейдемо на спільний котел, а таки буде наше зверху! Тільки не треба одчаю. Коли ми тут дамо собі присягу, що й далі непохитно будемо боротися, то ми переможемо. Денікіну приходить кінець, бо вже взяли большевики Курськ і Бахмач. Проти добровольців ідуть народи Кавказу й Кубані. Нам треба вирватись із цього тісного кутка, виспатись і відпочити, а тоді ми підемо вперед. Дехто думає, що ми повинні розійтись по Україні й нищити Денікіна з сільських закутків. Це неправильно. Бо, розпустивши військову організацію, ви все знищите. Я попереджаю, щоб ніхто не йшов на той бік фронту без наказу. Сепаратні вчинки в армії недопустимі. За порушення наказів винні будуть відповідати по закону аж до розстрілу. Я дав вказівки командуючому армією звести частини до купи. Не треба зайвих посад і зайвих людей! Военний план ми можемо виконати, тільки тоді, коли будемо виконувати накази.

Не повинно бути хаоса в політичній думанні. Наша політика оправдала себе. Самостійна Україна коли буде, то буде тільки, як демократична республіка. Дурень буде той, хто подумає, що переговори з большевиками роблять нас самих большевиками. Ми будемо завжди самі собою. Наше становище не безвихідне. Ми на короткий час відходимо на північ, щоб відтіть рушити на південь проти денікінських частин, які самі вже розпадаються. Не думайте, що нам можна базуватись тільки на повстанцях. В нашій боротьбі рішаччу роль грало й гратиме регулярне військо. Отже, панове старшини й козаки, візьмось до праці в цей тяжкий момент, щоб зберегти єдину надію України, регулярну армію, бо тільки наша боротьба й перемога може визволити Україну від чужого панування!»*).

Після цих промов говорив начальник штабу головної команди армії Юнаків та командуючий армією Василь Тютюнник. На нараді виступив також отаман Волох, який в своїй промові почав агітувати за большевиків і за радянську владу. Він нарікав на фахівців української армії, які не дали в свій час козакам теплої одежі. Промову Волоха перервав Петлюра, ударивши кулаком об стіл: «Пане отамане, треба говорити всю правду!» Волох: «Так то інтенданти покрали... Петлюра: «Не треба демагогії! Я певен, що колиби повісити на дві гіляки казнокрадів «фахівців» та українських «патріотів»-зłodіїв, то хто знає, яка б більше переважила».

Виступ Волоха віщував нову авантюру.

Дійсно, в Любарі відбувся новий акт отаманського безголов'я: Волох, Божко й Данченко, підмовлені боротьбистами, проголосили «радянську владу» і пограбували решту державної скарбниці. З другого боку насували поляки, які почали захоплювати останки українського державного майна, що стояло в вагонах на станції Миропілля. З Любара переїхав штаб армії та рада міністрів до Чорторії. Темного осіннього вечера довелось мені з міністром праці О. Безпалком складати відоzву від уряду до українського народу. Цю відоzву було підписано в Чорторії, але навмисне датовано 2. грудня в Любарі, щоб уникнути немилозвучної назви «Чорторія».

*) Ці промови я позалисував під час самої наради.

Через руїну української армії російські більшовики перемінили відношення до УНР. Замість того, щоб вести переговори, вони призначили свій ревком для України з трьох осіб — Затонського, Мануїльського й Петровського — і посувалися слідом за армією Денікіна, яка стрімголов летіла до Чорного моря.

Денікінське командування хотіло використати галицьку армію в боротьбі проти більшовиків і посилало деякі частини її з Вінниці до Бердичева на фронт проти «червоних». Таким чином, наслідком сепаратної політики галицьких провідників, українське військо мусіло боротися за інтереси єдиної неділимої Росії білої проти такої самої Росії червоної...

В початку грудня 1919 р. з району Любара на Волині рушили рештки армії УНР в свій Зимовий похід у тил Денікіна. По містах і селах Волині й Поділля зустрічались частини братніх армій — галицької й наддніпрянської. По військовому вітались в Хмельнику, в Пикові, в Літині, розмовляли й розходились: одні в Зимовий похід, на нову боротьбу, на нові подвиги, а другі лишалися на місці, без волі до боротьби й без надії, з гірким жалем у душі. Перебуваючи в цій нестерпимій ситуації, старшини галицької армії почали шукати виходу. Ще коли уряд УНР був в Любарі, телефонував 28 листопаду з Хмельника сотник др. Давид, який заявляв іменем частин галицької армії, що вони хочуть з'єднатися з наддніпрянською армією для боротьби проти Денікіна. Але посланці уряду не знайшли Давида, він десь зник.

Пізніше, в грудні, коли члени уряду тайно перебували у Вінниці, де була начальна команда галицької армії, то тут одержано було від неї такі заяви:

«Галицька українська армія переходить із днем зформування уряду УНР в його розпорядження і виконує його накази до того часу, доки вона не буде відкликана до Галичини в порозумінні з урядом УНР. Фактичний розрив ГУА з Добармією має наступити можливо в найкоротшому часі, в моменті, в якому уряд УНР і Начальна команда ГУА з практичних і стратегічних обставин уважатимуть се за відповідне. Галицька українська армія входить у склад об'єднаної армії УНР під спільним командуванням, задержуючи при цьому свою організаційну окремішність. НК ГУА. домагається від уряду УНР реабілітації армії і її теперішнього вождя генерала Тарнавського перед українським народом. Вінниця, 23-го грудня 1919 р. За Начального Вождя ГУА Лисняк».

Треба зазначити, що правительство УНР, після того, як армія рушила в Зимовий похід, перебувало на Україні, в порозумінні з командуванням армії, incognito. Члени уряду кілька днів пробули в Вінниці під денікінською владою. Одного кивка начальної команди ГУА вистачало б, щоб скинути будь-які ознаки союзу з російською Добармією. До цього «підземного» правительства, не знаючи де воно перебуває, зверталася тепер начальна команда галицької армії по реабілітацію перед українським народом...

Того ж дня була підписана така заява Начальної команди Галицької армії до правительства УНР:

«Начальна Команда ГУА зобов'язується отсєм в міру можливості задержати в своїм віданню район: Вінниця, Жмеринка, Вапнярка з метою забезпечення

адміністративної праці уряду УНР та удержання публічного ладу й порядку в згаданім районі.

Вінниця, 23 грудня 1919 р.

Начальний вождь ГУА Тарнавський,
генерал-четар».

Отже, здавалося, що в цей відповідальний момент, коли важилася на терезах історії дальша доля України, українська галицька армія піде єдино можливою дорогою — боротьби за незалежну Україну. Вже пошесть тифу, яка так нещадно охопила була українську армію, опадала. Але дух галицької армії, після страшного експерименту з денікінською протекцією, не відродився. Не дав нічого й договір галицької армії з армією наддніпрянською, яким галицька армія входила в склад об'єднаної української армії і визнавала головнокомандуючого М. Омеляновича-Павленка. Дух занепаду повів командантів галицької армії до залежності від російських більшовиків, що й довело врешті цю бойову українську силу до певної руїни.

Денікінці в цей сумний для України час шукали «порозуміння» з українськими повстанцями. 25-го грудня українські повстанці з району Літина—Хмельника зайняли Вінницю. Ще 12-го грудня представник Добрармії звертався телеграфно до I галицького корпусу з таким проханням:

«Первый галицкий корпус. Винница. Прошу не отказать сообщить в штаб центрального революционного республиканского комитета, что я уполномочен командующим войсками Новороссии для ведения переговоров с повстанцами по военным вопросам для совместной борьбы с большевиками и снабжения повстанцев боевыми материалами. Делегат с полномочиями должен прибыть в Гнивань, куда я приеду на паровозе по получении ответа. Жмеринка, 12 декабря. Представитель Добрармии полковник Перевалов».

Повстанці відмовилися вступати в будь-яке порозуміння з денікінцями: «Нехай швидко забираються з України!» Така була їх відповідь I. корпусові галицької армії. Невідомо, в якій формі цю відповідь було передано Перевалову.

Також армія УНР, яка рушила в тил Денікіну, одержала подібні пропозиції від добровільної російської армії, але так само не схотіла вступати ні в яке порозуміння з чужою реакційною владою*). До командування армії УНР, коли вона проходила коло Голти, було прислано нижче наведені листи:

«Начальник Ольгопольского отряда Добрармии. 7 января 1920 г. № 0341, ст. Голта. Господин Командир! Согласно приказанія моего начальства, прошу Вас не отказать отвѣтить на слѣдующіе вопросы: 1. Согласно ли украинское командование вступить в переговоры с командованием Юга России, возглавляемым генералом Деникиным, о прекращеніи между этими арміями враждебных дѣйствій для совместной боевой работы с нашим общим врагом — коммунистами. 2. Мнѣ приказано передать просьбу, чтобы переговоры, в случаѣ благоприятнаго их исхода, и будущій союз наш не обусловливался пока никакими политиче-

*) В обставинах, коли вся Україна Наддніпрянська активно боролася з добровільною російською армією, всяке порозуміння нашого війська з денікінським командуванням підірвало б довіря мас до української армії. Тимто команда армії УНР відкинула пропозицію денікінських посланців, вважаючи, що відношення до російських окупантів усякої масти має бути непримиренне.

скими обіццями той или другої сторони, так как политика требует времени, а враг сейчас близок. 3. Если Вы на эти переговоры согласитесь, то будьте добры для ускорения дѣла прислать кого либо уполномоченнаго на переговоры на станцію Голованевск, Юзефполь или иную, какую Вам будет удобнѣе станцію. Какую станцію Вы выберете, благоволиите сообщить, дабы я мог установить с Вами связь. Прошу принять увѣреніе в моем к Вам уваженіи. Полковник Попов».

Другий лист, українською мовою, з ліричними місцями, від того ж Попова був такий:

«Пане Отамане! Додаючи до цього офіційний до Вас лист, надіюсь, що те, що мало було статись ще в Києві, але волею судьби, а головно завдяки хижацьким вчинкам людської натури, не вийшло, буде мати місце зараз. Не будемо згадувати старе, не будемо розбиратися хто винен, хто ні, бо це буде діло історії. Далеко краще, хоч і пізно, дійти до згоди. Чи не дивно, що як ті, так і другі б'ються з комуністами одночасно, але не можуть дійти до згоди між собою. У вас є те, чого немає у нас, — прихильність людности. У нас є те, чого бракує у Вас — військове знаряддя. Від нашої згоди ми тільки виграємо. Сам я вірю в те, що колиб ми раніше йшли в згоді, то Україна не бідувала б зараз від комуністів, а добармія у Москві прикінчила б комуністичну гідру. З пошаною полковник Попов».

Ці листи до командування армії УНР передав на просьбу Попова учитель Х., до якого Попов написав 8 січня 1920 р. такого характеристичного листа:

«В случаї моего отступленія из Голты (на войнѣ все возможно), записка с моим новым адресом будет доставлена Вам на квартиру. В случаї моего наступленія на Сѣвер, завѣряю Вас честным словом, что это наступленіе будет направлено не против Петлюровцев, а лишь для поддержки войск добарміи, находящихся в районѣ Адабаш—Елизаветград. Полковник Попов».

Не тільки з боку денікінців, але й з боку комуністів-боротьбістів приходили до української армії пропозиції — покинути бойовий прапор Української Народньої Республіки й перейти до них, до боротьбістів, щоб разом будувати радянську Україну. Але тут контакт з урядом і знання народніх настроїв дали змогу українській армії знайти правильну стежку. Ввесь час при армії для зв'язку з урядом, для інформації людности й війська перебували призначені урядом політичні референти, які теж відіграли певну ролю в тому, що військо УНР не пішло ні на які спокусливі пропозиції зправа та зліва. (Цікаво зазначити, що всі референти, окрім одного, були члени соціально-демократичної партії).

Українські боротьбісти-комуністи, які хотіли довести, що український народ стоїть за радянську владу, не знайшли співчуття в масах. Вони спробували в Умані формувати своє військо — червону українську армію, — і основним ядром цієї армії стали вчорашні «петлюрівці» — гайдамаки Волоха, що понадягали червоні шлики. Армія УНР, вірна бойовому наказу, непохитно держалася принципів демократії, потверджених у декларації уряду 2-го грудня 1919 р.

Піврічний Зимовий похід української армії 1919—1922 рр., єднання з народом, боротьба з білими та з червоними окупантами — це все складає величну епопею сучасности. Український народ, вигнавши білих російських напасників, вороже зустрівач окупантів червоних, заявляючи їм: «Ми самі без вас прогнали Денікіна, вас

до себе не просили». Але для нового масового повстання, для нової революції вже не вистачало сил... За рік боротьби з кінця 1918 року Україна фізично була знищена війною, червоним та білим терором, знесилена пошестями, які виривали з життя здебільшого дорослих людей і особливо мужчин. Україна не мала зброї, а головне, українське військо не мало бази постачання.

Ще раз доля поставила була перед обома українськими арміями — надніпрянською й галицькою — спільне завдання — боротьбу проти російських більшовиків — на весні 1920 року; тоді саме частини галицької армії почали приставати до повстанців та до армії УНР, яка вела партизанську війну. Але ця боротьба вже не мала виглядів на успіх, бо за півроку перебування на Україні, російська комуністична влада зміцніла, обплутала своїм шпіонажем галицьку українську армію і повела в середині її розкладову роботу.

У місяці квітні 1920 року в боротьбу з більшовицькою Росією вступила Польща. Період української боротьби й орієнтації на власні сили скінчився.

**

Оглядаючись на ті події, що відбулися на Україні десять років тому, я згадую трохи поетичне, але в суті правильне означення нації, яке дав французький філософ Ернест Ренан: «Нація — це спомин про великі діла, спільно зроблені» (*le souvenir de grandes choses faites ensemble*).

Національну вдачу, симпатії й антипатії, нахили — все це, поза певними расовими елементами, утворюють обставини, в яких народ розвивається й бореться за своє «місце під сонцем». Тому то в характері та в емоціях народніх мас таку велику ролю грає минувшина, національна історія.

З цього погляду «великі діла, спільно зроблені» в році 1919, на довгий час позначаться на думках і вчинках прийдучих поколінь, вони ввійдуть, як головна складова частина нової української історичної традиції. Український народ, який був до революції 1917 р. ще майже етнографічною масою, прокинувся до свідомого історичного життя в умовах світової війни, революції й міжгромадянської війни. Невеликі кадри української політичної інтелігенції були вихром війни, революції та реакції розпорошені. Політичне безлюддя — ось характеристична риса української боротьби цього всього періоду й особливо так званого Кам'янецького. Не кождий міг переносити безконечні евакуації, «урядування на колесах», яке доводилось часто провадити державному апаратові УНР після виїзду з Києва (з лютого 1919 р.). Частина українських провідних політичних сил пасивно лишилася в Києві «охороняти культурні цінності», інші повиїздили за кордон і жили там п р и в а т н о, як, напр. Винниченко, Грушевський та інші.

А в цей час на Україні кипіла боротьба, в якій кожна хоч трохи політично грамотна людина була дорожча за золото...

Через хронічне безлюддя не було змоги організувати доброго

державного апарату, налагодити військову організацію й постачання.

Через недостачу своїх військово-технічних сил доводилося брати на службу й такі елементи, які були в душі ворожі українській визвольній боротьбі і йшли в українську армію тільки через те, що ненавиділи большевиків. Це так звані «фахівці», які з наближенням Денікіна провадили саботаж в українській армії, особливо ж у відділі постачання.

Безперечно, від'ємною рисою цього відповідального періоду української визвольної боротьби була відсутність постійного законодавчого органу. Комісії Трудового Конгресу були підірвані тим, що представники найчисленнішої фракції Трудового Конгресу — с.-р. походили з комісій. Так само поїхали до Галичини й не вернулися представники галицької частини членів Трудового Конгресу. Комісії опинилися без кворума, мали дуже невелику кількість ділових людей і через це не могли вести ніякої ширшої роботи. Уряд не міг скликати нового народного представництва, бо УНР не мала закріпленої території, фронт безперестанку пересувався, не раз протягом 1919 р. ввесь державний центр стояв на порозі катастрофи й фізичного знищення.

До цих хиб і недостач прилучився ще партикуляризм, патріотизм свого села, повіту чи області. Селяне, вигнавши ворога з свого району чи повіту розходились по своїх хатах. Місцеві отамани задля своїх амбіцій (кожний хотів бути найстаршим!) не могли порозумітися, щодо боротьби з ворогом, виступали нарізно й цим давали змогу окупаційній владі розбивати відділи поодинцю. Недостачею провідних політичних сил пояснюється ідеологічна безпомічність повстанства, яке часто навіть не вміло висловити своїх вимог в політично грамотній формі.

Окрему сумну сторінку в українській визвольній боротьбі 1919 року займає сепаратна політика тодішніх провідників галицького уряду. У керівників цього уряду не було соборницької психології, цієї передумови політичної єдності нації: далі Збруча вони не бачили. За Збручем на Схід жили «Закордонці», що були організовані в «армії Петлюри» (вираз в наказах Петрушевича по галицькій армії). Попавши на Велику Україну, ці провідники остаточно дезорієнтувалися; тому з таким поспіхом тікали вони з цього «дикого краю» до Відня, віддавши наперед в чужі ворожі руки, російським реакціонерам, тисячі українських козаків і старшин, які їм так щиро вірили. Вони лишили на Великій Україні військо без політичного проводу: наслідком цього галицька армія, не мавши плану й мети, перестала грати ту роль, яка їй мала належати в боротьбі за самостійну Україну. Коли пригадати, що саме в цей час кілька тисяч латишів та естонців спромоглися відбити напади російської червоної армії, то які можливості відкривалися перед галицькою армією, колиб вона мала в своєму проводі політиків — державників, а не «рутенців», для яких велика революція на Сході Європи, розпад Австрії, національне відродження України —

все це було несподіванкою, що перемішала в їх головах усі поняття і до краю їх дезорієнтувала.

Ці всі сумні й болючі факти свідчать про те, що в революції 1917—1920 рр. український народ переживав дитячий період свого розвитку. Емпірично шукали народні маси «найліпшої програми», переживали ілюзії й розчарування.

В цих обставинах українським політичним провідникам у боротьбі 1919 р. доводилося озброїтись великим терпінням, бути скоріше педагогами розбурханих мас, ніж владою, яка може вжити всіх, навіть найгостріших засобів, для підтримування свого авторитету. Ця тактика була продиктована тодішніми відносинами на Україні, і вона врешті себе виправдала. Опікшись на большевицьких експериментах, на реакції Денікіна, розчарувавшись у хаотичному повстанстві, українські маси всі надії почали покладати на організований фронт української регулярної армії. Поступово зміцнявся центр УНР політично й організаційно, і вже з'являлася можливість завершити цей «педагогічний» період української визвольної боротьби. В масах зростала свідомість і орієнтація на єдиний національний і демократичний центр УНР, який провадив боротьбу послідовно проти окупаційних чужих сил, не опускаючи свого прапора додолу.

Народ без зброї, армія без набоїв, без одяжі, без медикаментів жили вірою, великою, непохитною вірою в свою справу визволення, наперекір усяким перешкодам і труднощам. Будучі покоління не забудуть героїчних зусиль України в 1919—1920 рр. і шануватимуть пам'ять усіх тих, що «без надії таки сподівались», просто й чесно йшли на страждання і смерть, аби забезпечити вільний розвиток своїй країні.

В цій боротьбі, в безконечних масових повстаннях, що поглинули стільки жертв, гартувалася воля нації до незалежного життя, кристалізувалася політична індивідуальність України.

Як мандрівні птахи до світлоносного маяка, лінуло все, що було активне в українським народі, до ідей Української Народньої Республіки — самостійности й демократії.

В цьому полягає політичне й національне значіння української визвольної боротьби тої доби.

І саме в час найбільшого напруження цієї боротьби, при кінці 1919 р., популярність вождя української армії Петлюри виросла на Україні до надзвичайних, просто легендарних розмірів.

В. Прохода.

Вождь та військо.

На зміну «Мазепинству» прийшла «Петлюрівщина». Прийшла вона через 210 років після того, як на Україні проревіла остання українська гармата, й через 55 літ після остаточного, категоричного й рішучого оголошення, що не тільки народу українського, але, навіть, мови його «не було, нема й бути не може».

Прийшла вона «во время люте», коли живуча істота (український нарід) була позбавлена своєї голови. Тіло було українське, а голова (інтелігенція) російська, або в кращому випадкові малоросійська, а на селах до того ще й православна, що іменем всемогутнього бога проклинала Мазепу та зв'язану з його іменем ідею української незалежності.

Прийшла Петлюрівщина тоді, коли основи величезної Російської імперії згнили, але віковичний гіпноз російської величі ще відчувався. Початок цій величі жорстоко й уміло дав московський царь Петро. Він почав перетворювати пасивні рештки тогочасної української інтелігенції у вірний малоросійський «служилий стан», а активних десятками тисяч винищував «з насінням», щоб і духу їх не залишалось в межах великої Російської імперії.

З того часу протягом 200 років нищилось жорстоко й послідовно все українське, все, що лише виявляло якісь ознаки прадідівської пошани до свого «я» — до своєї нації. Витворились покоління, що почали вважати себе за якусь нижчу расу, що без дозволу не сміє сама творити своє життя...

Революція 1917 р. різко змінила відносини між Україною та Росією. Дуже скоро минали ілюзії федеративного співжиття між народом-паном та «іногородцями». Загострення відносин між Києвом та Петроградом дійшло до найвищого ступеня з моменту переходу державної влади в Росії до комуністичної партії. Большевики поставили собі ту саму ціль, що 200 років тому ставив цар Петро I: всякими, хочби й найжорстокішими засобами, «Малую Русь к рукам прибрать». Але й на Україні почала творитися сила, яка виступила проти зазіхань російського імперіялізму. Почала творитися без жадного наказу нова збройна сила й перетворилась у новітню українську армію. В дуже тяжких обставинах організувалась українська армія. Бракувало нам, насамперед, знавців військо-

все це було несподіванкою, що перемішала в їх головах усі поняття і до краю їх дезорієнтувала.

Ці всі сумні й болючі факти свідчать про те, що в революції 1917—1920 рр. український народ переживав дитячий період свого розвитку. Емпірично шукали народні маси «найліпшої програми», переживали ілюзії й розчарування.

В цих обставинах українським політичним провідникам у боротьбі 1919 р. доводилося озброїтись великим терпінням, бути скоріше педагогами розбурханих мас, ніж владою, яка може вжити всіх, навіть найгостріших засобів, для піддержування свого авторитету. Ця тактика була продиктована тодішніми відносинами на Україні, і вона врешті себе виправдала. Опікшись на більшовицьких експериментах, на реакції Денікіна, розчарувавшись у хаотичному повстанстві, українські маси всі надії почали покладати на організований фронт української регулярної армії. Поступово зміцнявся центр УНР політично й організаційно, і вже з'являлася можливість завершити цей «педагогічний» період української визвольної боротьби. В масах зростала свідомість і орієнтація на єдиний національний і демократичний центр УНР, який провадив боротьбу послідовно проти окупаційних чужих сил, не спускаючи свого прапора додолу.

Народ без зброї, армія без набоїв, без одяжі, без медикаментів жили вірою, великою, непохитною вірою в свою справу визволення, наперекір усяким перешкодам і труднощам. Будучі покоління не забудуть героїчних зусиль України в 1919—1920 рр. і шануватимуть пам'ять усіх тих, що «без надії таки сподівались», просто й чесно йшли на страждання і смерть, аби забезпечити вільний розвиток своїй країні.

В цій боротьбі, в безкінечних масових повстаннях, що поглинули стільки жертв, гартувалася воля нації до незалежного життя, кристалізувалася політична індивідуальність України.

Як мандрівні птахи до світлоносного маяка, линуло все, що було активне в українському народі, до ідей Української Народньої Республіки — самостійности й демократії.

В цьому полягає політичне й національне значіння української визвольної боротьби тої доби.

І саме в час найбільшого напруження цієї боротьби, при кінці 1919 р., популярність вождя української армії Петлюри виросла на Україні до надзвичайних, просто легендарних розмірів.

В. Прохода.

Вождь та військо.

На зміну «Мазепинству» прийшла «Петлюрівщина». Прийшла вона через 210 років після того, як на Україні проревіла остання українська гармата, й через 55 літ після остаточного, категоричного й рішучого оголошення, що не тільки народу українського, але, навіть, мови його «не було, нема й бути не може».

Прийшла вона «во врем'я люте», коли живуча істота (український нарід) була позбавлена своєї голови. Тіло було українське, а голова (інтелігенція) російська, або в кращому випадкові малоросійська, а на селах до того ще й православна, що іменем всемогутнього бога проклинала Мазепу та зв'язану з його іменем ідею української незалежності.

Прийшла Петлюрівщина тоді, коли основи величезної Російської імперії згнили, але віковичний гіпноз російської величчї ще відчувався. Початок цій величчї жорстоко й уміло дав московський царь Петро. Він почав перетворювати пасивні рештки тогочасної української інтелігенції у вірний малоросійський «служилий стан», а активних десятками тисяч винищував «з насінням», щоб і духу їх не залишалось в межах великої Російської імперії.

З того часу протягом 200 років нищилось жорстоко й послідовно все українське, все, що лише виявляло якісь ознаки прадідівської пошани до свого «я» — до своєї нації. Витворились покоління, що почали вважати себе за якусь нижчу расу, що без дозволу не сміє сама творити своє життя...

Революція 1917 р. різко змінила відносини між Україною та Росією. Дуже скоро минали ілюзії федеративного співжиття між народом-паном та «інородцями». Загострення відносин між Києвом та Петроградом дійшло до найвищого ступеня з моменту переходу державної влади в Росії до комуністичної партії. Большевики поставили собі ту саму ціль, що 200 років тому ставив цар Петро I: всякими, хочби й найжорстокішими засобами, «Малую Русь к рукам прибрать». Але й на Україні почала творитися сила, яка виступила проти зазіхань російського імперіялізму. Почала творитися без жадного наказу нова збройна сила й перетворилась у новітню українську армію. В дуже тяжких обставинах організувалась українська армія. Бракувало нам, насамперед, знавців військо-

вої справи. Інерція «єдиної невідомої Росії» поставила на службу більшовизму видатних військових діячів старої імперії, всіх отих Гуторів, Клембовських, Брусилівих, Кареневих. Чимало було між цими фахівцями родовитих українців, але вони не вернулися до рідного ґрунту, бо у них, як колись у спольщеної української шляхти часів Хмельницького, занадто «кости московським м'ясом обросли». Старшин генерального штабу та старших старшин-знавців військової справи, що самі з власної ініціативи почали творити новітню Українську армію, було так мало, що імена їх мусять бути записані золотими літерами на сторінках української військової історії. Більшість офіцерів була аполітичною, або чекала, поки їх «народ» покличе, яко «фаховців» для праці по фаху. Але тому, що визвольна збройна боротьба не в жадним фахом, а обов'язком того, хто не хоче бути рабом, то вони так і не дочекались запрошення. Їх потім «запросила» до себе червона Москва. Такої удостоїлись чести наші землячки. Але зате їхні фахові голови були вільні від політики. Багато було й таких, що спромогалися виявити власну ініціативу й пішли в добровольчу армію білої Москви та зайнялися там «фаховою аполітичною» працею визволення України від українців.

Історія судила так, що на чолі молодого української армії став Симон Петлюра. Петлюра був нашим військовим національно-політичним ідеологом. Зміст цієї ідеології — в значній мірі ті традиції, які установила й залишила нам наша минула визвольна боротьба. Ці традиції творилися на тернистому шляху української армії до незалежності Батьківщини й освячені кров'ю крапих синів нації. Тому жадні міркування «з великого розуму» не можуть їх ані знищити, ані змінити. Міняти можна лише форму, а не ество, бо це останнє — основа душі війська та його сили. Українська армія мусить одповідати українській національній вдачі її вояків. Не можна будувати національну армію на чужий копил. Російська імператорська армія була прекрасною армією, але лише для імператорської Росії. Навіть для російських добровольчих армій офіцери б. російської армії виявили себе непридатними. Це й було причиною скорого розпорошення тих армій, не дивлячись на цілковите матеріальне забезпечення при всебічній підтримці держав Антанти.

Військо уявляє собою величезну силу. Зміна напрямку діяння всякої сили, чим вона більша, тим тяжча. Тому той, хто вважає, що армію можна дуже легко змусити служити сьогодні одному, а завтра другому — дуже помиляється. Часи наємної військової сили минули. Військо є носієм і оборонцем певної ідеї, за яку віддає життя своє. Як уже зазначалось, основою кожної військової ідеології мусить бути певна традиція, а традиції раптово не творяться. Силою традицій теж не можна створити. Оформлювати традиції, особливо традиції національно-державного характеру, можуть лише люди з широким національно-політичним світоглядом. Тому так звані «аполітичні люди» до цього не надаються.

Спроба українізувати російські військові частини, як відомо,

скраховала, бо для такого «українізованого війська» не було ані традицій, ані певного державно-політичного напрямку та мети. Лише тоді, коли, з появою Петлюри, почало творитись військо для цілей української незалежності, лише тоді українська армія стала спадкоємцем наших історичних традицій. Відновлялися старі й кувалися нові національно-державні традиції. Політичний зміст цих традицій такий:

Українське військо є національною армією незалежної Української Держави, що стоїть на сторожі правди держави й нації та оберігає вільний розвиток усіх суспільних верств своєї батьківщини, а тому воно демократичне і жадному абсолютизму чи диктатурі особи, партії чи суспільної верстви служити не може.

**
*

Все життя й діяльність української армії можна поділити на VIII періодів.

I. Період, що характеризується найбільшим національним піднесенням українських військово-козацьких мас та спробами українізувати частини Російської армії без виразної національно-державної мети.

II. Період революційного творення українських військових частин та активної збройної боротьби за державну незалежність з початком її в Крутах.

III. Період «дружньої» Німецько-Австрійської окупації в часи гетьманщини.

IV. Період масового збройного повстання народніх мас проти російсько-федералістичної гетьманської влади, боротьби з червоною Москвою та Польщею та різних загроз з боку держав Антанти.

V. Період реорганізації української армії від червня 1919 р. до Зимового походу та боротьби з червоною та білою Москвою.

VI. Період Зимового походу.

VII. Період спільної з Польщею боротьби проти червоної Москви.

VIII. Період інтернування української армії й останні акти збройної боротьби з Москвою з кінцем їх у Базарі.

Пройдемо ж по цих етапах української визвольної боротьби й простежимо, як майже інтуїтивно, без належного політичного керівництва, відновлювалися забуті традиції збройної боротьби з зажерливими сусідами за незалежність України та творилась на підставі тих традицій військово-козацька ідеологія, що мала в основі потребу й konieczність в існуванні національної армії.

**
*

Перший період — це трагедія української дійсності після 200-літнього культурного рабства у Москви. За цей час «спільний казанок» настільки сильно прив'язав наших земляків до старшого брата в Петрограді—Москві, що останньому якось дивно було, як то «хахол» сміє свій власний присуд мати. Лише якийсь виродок-

мазепинець міг на щось відважитись, але то ж був зрадник, преданий анатемі.

Та багато знайшлося цих мазепинців-зрадників. Вся біда була лише в тім, що вони уявляли з себе істоту без голови. Це були здебільшого «прапорщики» та «підпрапорщики», як про це говорить в своїх споминах один з генералів генерального штабу. Це були звичайні смертні, що ставали пасивними перед політичним розумом тогочасних провідників російської революції. А ті з них, що по своїй натурі не могли бути пасивними, сами самочинно, так, як лише вони розуміли, почали творити кадри українського війська. В числі цих прапорщиків був і військовий урядовець Симон Петлюра. Правда, Петлюра був не тільки військовим. Він належав до провідників української революційної демократії, але вся його діяльність була тісно й нерозривно зв'язана з військом. З тогочасних соціалістів Петлюра був одним із небагатьох, що розуміли величезне значіння сильної національної армії. Він з'єднав свій соціалістичний світогляд з свідомістю потреби збройної боротьби за своє право, не дивлячись на те, що початок її був лояльний до провідників російської революції.

Для характеристики тієї великої лояльності тогочасного українства до російської демократії та віри їй треба вказати на той факт, що протягом трьох періодів розвитку й життя української армії не повстало жадної частини імені гетьмана Івана Мазепи. Створення такої частини було б рівнозначним формальному оголошенню війни цілій Росії. Але все таки, не дивлячись на відхрепцування від Мазепи, кожне слово, кожний маленький рух для того, щоб виявити своє національне обличчя, розглядався, як «мазепинство» й «ніж в спину великій російській революції».

Найсвітлішими моментами I. періоду є 1-ий і 2-ий Всеукраїнські військові з'їзди, в яких виявився стихійний рух народніх мас до власних форм українського державного життя. На цих з'їздах прокинувся ніби цілком знищений дух військово-козацької вдачі української нації. На них вітав дух Мазепи, якого всіма силами намагались прогнати провідники російської революції.

Перше «мазепинське кубло» повстало в українському військовому клубі ім. гетьмана Полуботка, незабаром після російської революції, в березні 1917 р. — в Києві. На чолі його був поручик Міхновський. Пізніше, 5 травня 1917 р., цей клуб створив Товариство ім. гетьмана Полуботка. Під його проводом організувався в квітні того ж року I-й український козацький ім. гетьмана Богдана Хмельницького полк. Полк був зформований з метою від'їзду на фронт, але російська преса піднесла великий галас, чим розпропагувала між всіма вояками-українцями в російській армії ідею творення українського війська.

З ініціативи Товариства ім. гетьмана Полуботка в Києві відбувся 22 травня 1917 р. I-й Всеукраїнський військовий з'їзд, на який прибуло біля тисячі делегатів од мільйона фронтового вояцтва. Ініціатори з'їзду — поруч. Міхновський, сотн. Па-

Симон Петлюра . Січень 1918.

Симон Пелюра на фронті р. 1919

велко та інші представники Полуботківського товариства — вважали єдиним і певним шляхом до відбудови української державности — шлях негайного утворення могутньої власної армії. Співчуття у тогочасних політичних діячів вони не мали, а тому сподівались найти його на військовому з'їзді. Але їх сподівання не здійснились. В той час значна частина вояцтва ще була під впливом щедрих обіцянок російської революції та вірила російській демократії.

Середню лінію на цьому з'їзді зайняв Симон Петлюра. Він був представником вояків-українців з західного російського фронту. На цьому з'їзді Петлюра вперше після російської революції став до української національно-державної праці в ширшому мірилі, а тому його мало знали, тоді як імена проф. М. Грушевського та В. Винниченка були відомі. Але вояцтво якось інтуїтивно відчуло велику силу Петлюри, навіть не чувши його промов, і обрало його до президії з'їзду. І лише потім, після кількох виступів, Петлюра цілком опанував з'їздом і, так мовити, став його душею. В своїх талановитих промовах Петлюра відкинув демагогію про шкідливість творення українських військових частин, але разом з тим заспокоїв і палких на той час прихильників негайного творення свого війська без жадного порозуміння з росіянами. На з'їзді були ухвалені резолюції загального характеру про організацію українського війська шляхом українізації російських частин. Для виконання цього був обраний на I-му Військовому з'їзді Генеральний Комітет, на чолі якого був Симон Петлюра. Але Комітет майже нічого не зробив та й зробити щось при тій ситуації не міг. Для росіян думка про українізацію війська була дикою. Та й багато наших вважали її не особливо мудрою. Політичною програмою наших діячів була тоді автономія в межах великої Росії, а для цього військо не було потрібне. Крім того, і в самому Генеральному Комітеті не було спільного погляду щодо рішучості домагань перед тимчасовим російським урядом. Єдиний революційний фронт відвертав увагу від української плятформи, на якій мусіла базуватись діяльність Комітету. Тому останній займався в більшості діяльністю культу р н о - о р г а н і з а ц і й н о ю.

Отже, I-й Військовий з'їзд треба розглядати, як могутню демонстрацію пробудження українського козацтва, що за рожевим серпанком російської революції ще не бачило реальної тогочасної дійсности. Але наслідки цієї демонстрації виявилися на фронті, де остаточно була скріплена національна позиція вояків-українців. Думка про відокремлення українців в окремі сотні, курні, полки, дивізії й навіть корпуси вже набрала виразних форм.

I-й Військовий з'їзд трохи налякав російський уряд і він погодився на часткову українізацію трьох корпусів, але далі обіцянок нічого не робилось. Значна більшість дисциплінованого українського вояцтва в російській армії чекала на наказ. Але його не було ні з Петрограду, ні з Києва. Були випадки й самочинної українізації російських частин та творення українських частин. В Києві

в цей час Товариство ім. гетьмана Полуботка вело підготовчу працю щодо формування 2-го полку ім. гетьмана Полуботка, а в Чернігові самочинно організувався полк ім. гетьмана П. Дорошенка, в Москві — Український Запорізький полк, в Симферополі — І-й Симферопольський ім. гетьмана П. Дорошенка полк*), в Хмільнику — курінь ім. Тараса Шевченка**), а в багатьох інших містах інші українські частини, що, не дочекавшись ані підтримки, ані рішучого наказу від своєї влади, пізніше стали об'єктом більшовицького розкладу. Загинули ці частини, не передавши наступному поколінню навіть своїх назв.

Цікаво, що назви частин були дуже характерним показником тогочасних національних настроїв. Богданівці остерігали перед федерацією з Москвою, Дорошенківці говорили, що краще турок, німець, ніж москаль чи лях, Полуботківці нагадували про «честь», якої удостоївся український гетьман од московського уряду. Не повстало ані тоді, ані пізніше полків ім. гетьмана Скоропадського, Брюховецького чи якогось іншого прихильника Москви.

Як не скромні щодо змісту були постанови І-го Військового з'їзду, як не намагались тоді зберегти єдність фронту з російською революцією, але визнання потреби українізації війська треба розглядати, як бажання широких мас України мати власну державу, інтереси якої обороняло б власне військо, бо для автономної України окреме військо не було потрібне. Цікавим є той факт, що на Все-російському селянському з'їзді, що відбувся в Петрограді після І-го Всеукраїнського військового з'їзду, селяни-українці склали окрему фракцію (до 170 чолов.) і добились того, що до лозунгу «Російська демократична республіка» було вставлено і «федеративна». Російські демократи глузували, що, мовляв, хахли-селяни не розуміють, що то значить федеративна, а для тогочасної української інтелігенції слово «федеративна» означало порушення єдиного революційного фронту. Тому вони ужили відповідних заходів, щоби селяни у військовій уніформі домагались лише автономії. Дуже цікавим є, як український козак уявляв собі цю автономію. «Україна повинна мати автономію, таку автономію, щоби ніхто до нас не ліз. Наперед усього-поміщикам геть од землі! Бо то ж наше українське, народне. Друге — чужинцям до влади зась! Де вони взялись? Свою скарбницю заведем, бо треба ж буде грошей на все: і на школи, й на шляхи, і на армію свою та флоту. Без війська свого, народ — нікуди, треба відбиватись. Та де вже обійтись без війни? Коли кожний народ матиме свою державу, тоді вже й автономія буде»***)... От такі погляди на автономію можна було почути від вояків перед ІІ-м Військовим з'їздом.

ІІ Всеукраїнський військовий з'їзд відбувався через 26 днів після І-го, а власне 18 червня 1917 р. Прибуло на цей

*) Рештки цього полку загинули в час червоної навали під проводом полк. Муравйова — в лютому 1918 р. під Олександрівськом на Запоріжжі.

**) Загинув у безупинних боях з більшовиками в січні 1918 р.

***) Г. Юртик. «ІІ всеукраїнський військовий з'їзд» Л.-Н. В. за 1923 р.

з'їзд, не дивлячись на його заборону й всі можливі перешкоди з боку російського командування, — 2308 делегатів, що заступали 1 мільйон 600 тисяч озброєного українського народу. Воїнство побачило, що від російської демократії нема чого сподіватись, що добровільно вона Україні нічого не дасть. Рожевий серпанок величи й краси російської революції та віра в справедливість російської демократії розвіялись. Треба було сказати рішуче слово, й військо його сказало. Особливо рішучий самостійницький настрій був у представників од Дорошенківців з Чернігова та Полуботківців з Києва. Хоч на їх самостійницькі змагання зверталось не багато уваги, але загальний настрій з'їзду був не зовсім автономістичний.

II Військовий з'їзд ухвалив цілу низку постанов, що своїм тоном були майже рівнозначні проголошенню незалежності України. Головні з них такі:

1. Тимчасовий Російський уряд цілковито не розумів національних відносин на Україні й не оцінює, як слід, великої зорганізованої та стихійної сили пробудженої української демократії.

2. Цим нерозумінням і систематичним опором домаганням української демократії Тимчасове центральне правительство загострює національні конфлікти на Україні, перешкоджає великій організаційній роботі українського народу й викликає анархістичні настрої серед населення різних національностей на Україні сущих.

Зважаючи на це, II-й Військовий з'їзд постановляє:

1. Поставити на увагу Тимчасовому Російському урядові, що коли він дорожить збереженням здобутків революції по всій Росії, а зокрема спокоем і плановою організацією народніх мас на Україні, то першим засобом для цього є одміна постанови уряду в справі домагань, які були представлені йому Центральною Українською Радою, й негайне признання тих домагань*).

2. Пропонувати своєму найвищому представницькому органу — Українській Раді — в цій справі до уряду більше не звертатись і негайно приступити до твердої організації краю в згоді з національними меншостями, цебто до фактичного переведення в життя підстав автономного ладу, як єдиного способу врятувати Україну від безладдя та загибелі.

З'їзд з свого боку забезпечує найактивнішу й найрішучу піддержку Центральній Раді в усіх її заходах і кличе весь зорганізований український народ одностайно й неухильно виконувати всі її постанови.

3. Підтримуючи постанови I-го Всеукраїнського військового

*) Домагання ті полягали в: 1) принципіальній згоді на автономію України, 2) вирішенні справи закордонної України з участю представників українського народу, 3) утворенні уряду комісара для справ України при Тимчасовому Російському правительстві, 4) утворенні урядів українських комісарів у всіх губерніях, де є українське населення, 5) виділенні всіх воєнків-українців в окремі військові частини, 6) українізації школи, 7) призначенні на посади на Україні тих, що мають довір'я населення України, 8) відпуску з державної каси певних коштів в розпорядження У. Ц. Р. й т. п.

з'їзду про українізацію війська, з'їзд доручає Українському Військовому Генеральному Комітетові якнайскорше розробити детальний план українізації війська й ужити всіх заходів для негайного переведення його в життя.

І т. д.

Як видно, загальний тон постанов певний своєї сили. Мільйон шістсот тисяч українських озброєних воєнків сказали: «Творіть!» і «Наказуйте!»

На з'їзді в допомогу Українському Військовому Генеральному Комітетові була обрана Всеукраїнська Рада Військових Депутатів. З'їзд закінчив свою працю на п'ятий день. Делегати роз'їхались. «Творча» праця почалась на засіданні Всеукраїнської Ради Військових Депутатів. Засідання її відкрив товариш голови Української Центральної Ради п. Винниченко. Після привітання від У. Ц. Р. він сказав:

— «Спочатку мушу зазначити, що військовий з'їзд не виправдав наших надій. Центральна Рада чекала від з'їзду чогось іншого. Ми сподівались, що з'їзд вибере членів Ради, яких можна буде використати, як матеріал для агітаційної роботи на селах... Поміж вами, товариші депутати, багато офіцерів... Нам треба солдатів. Офіцерів не можна показувати на село, бо там їх не будуть слухати. Офіцер — член Центральної Ради — одним своїм виглядом буде шкодити авторитетові найвищої демократичної інституції. Дивуюсь, як то вибрано стільки офіцерів членами Ради»*)...

Так говорив той, хто був головою першого Українського уряду — Генерального Секретаріату. Російські політичні зразки цілком запоморочили декого з наших політиків. На II Військовому з'їзду було заступлено селянство безпосередньо в особі представників «Вільного козацтва». В деяких повітах це були досить солідні організації. Для прикладу можна вказати на Звенигородський кіш Вільного козацтва. Остаточних форм цей кіш набрав після повітового з'їзду в половині квітня 1917 р.**).

Основна одиниця Вільного козацтва — сотня (пересічно 200 козаків од 35 до 1000). Сотні складали куріні, а куріні складали кіш. Представник од козацтва на II-й Військовий з'їзд — дід Шаловал***) — казав так: «Вільне козацтво не просило дозволу організуватись, він нам не потрібний. Вільне козацтво здивувалось, що Керенський заборонив II-й Військовий з'їзд. Ми знали, що Керенського ніхто не послухає, бо й на нас ця заборона зробила таке враження, неначе б зроблена урядом Туреччини. Коли пани Оберучеви та Лепарські†) говорять, що українці хочуть захопити владу в Києві,

*) Г. Юртик. «II Всеукраїнський військовий з'їзд». Л.-Н. В. за 1923 р.

***) Г. Юртик. «Звенигородський кіш вільного козацтва». Л.-Н. В. за 1922 р.

***) Дід Шаловал в січні 1918 р. був воєнком кошу Слобідської України. Був забитий при одній атаці на большевиків у Києві.

†) Полковник Оберучев (соц.-рев.) був Командуючим київською військовою округою. Поруч. Лепарський, Начальник київської міліції, був його найближчим співробітником в справах україножерства. Їм допомагав комісар Кірієнко (соц.-дем.). Це були заступники російської демократії в Києві.

то нема нічого дивного, бо тільки відберемо наше. Якщо Вільне козацтво одержить наказ прийти до Києва й взяти під охорону наші інституції, то ми це зробимо, не питаючи Оберучева».

Цікаво, чи це були лише звичайні революційні фрази, чи Вільне козацтво уявляло з себе якусь силу? Найкращу відповідь на це дає нам сам полк. Муравйов, що перший намагався задушити Україну. В інтерв'ю, що було надруковано в «Ізвестіях ВЦК», він охарактеризував Вільне козацтво так: «На Україні прийшлося натрапити на оригінальну організацію буржуазної самооборони. Особливо дався в знаки Звенигородський повіт, де український шовіністичний націоналізм збудував собі фортецю у формі так званого «Вільного козацтва». Ця організація не тільки не допустила нашої влади в повіт, а, навпаки, сама перейшла до наступу, чим зробила чималу шкоду нашим військам. Я дуже жалію, що мені не довелося зруйнувати це гніздо й втопити в крові тих, що посміли піднести руку на червону армію».

Як же ставилась до Вільного козацтва Українська Центральна Рада? Певного відношення не було, тому Вільне козацтво провадило свою роботу в значній мірі самочинно. Панувала власне неясність в поглядах, чи потрібно Україні військо, а як потрібно, то що з тим військом робити. Представники національних меншостей ставились до Вільного козацтва надзвичайно вороже. А праві кола, відчувши силу Вільного козацтва, намагаються з половини 1917 р. опанувати ним і заграють не тільки на національних, але й на соціальних почуттях козаків, піддаючи думку про витворення окремої козацької класи з певними привілеями в порівнянні до решти населення. Особливо брався до Вільного козацтва генерал Скоропадський, але з ним нашому селянству було не по дорозі*).

Наслідком II Всеукраїнського військового з'їзду 23 червня 1917 р. був виданий I-й Універсал УЦР. І хоч в ньому було сказано: «Хай буде Україна вільною»... але «не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою Російською». Слова «Однині самі будемо творити наше життя» показують, що Україна свідома своєї сили й не потребує ласки того, хто триста років гнобив її.

Але ці великі слова залишились на той час словами. На вимогу Керенського, Терещенка й Церетелі, що приїхали до Києва, 16 липня, через 23 дні після першого Універсалу, був виданий II Універсал У. Ц. Р., в якому було сказано: «Ми рішуче відкидаємо спроби самочинного здійснювання автономії України до Всеросійських установчих зборів».

Цим наші діячі зробили останню спробу зберегти єдиний революційний фронт.

А тим часом на вулицях Петрограду (15—17 липня) вже йшов

*) В середині жовтня 1917 р. в Чигирині відбувся Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва. На цей з'їзд представники соціалістичних партій не прибули, але генерал Скоропадський приїхав з цілим своїм штабом.

бій між прихильниками «всесильного» в очах українців міністра-соціяліста Керенського та більшовиками.

В подяку за II Універсал У. Ц. Р. переможець Керенський перед від'їздом до Петрограду сказав на київському дворі: «Росія мусить бути велика, сильна й неподільна, а коли хтось посміє порушити її цілість і протягне до того руки, ми скажемо — руки геть!»!

Авторитет У. Ц. Р. після проголошення II Універсалу впав і росіяне це використали.

Це скорше інтуїтивно, ніж свідомо, відчули Полуботківці. Вони добули нелегально зброю й зробили збройний виступ вечером на другий день після оголошення II Універсалу У. Ц. Р. Полуботківці захопили в свої руки місто Київ, не дивлячись на численну в ньому російську заложу, та підтримували в ньому протягом двох днів зразковий порядок. Вони силою хотіли змусити У. Ц. Р. стати на правдивий шлях у своїй політиці й не понижувати гідности Українського народу перед Тимчасовим Російським правительством.

Домагання, що виставили Полуботківці, були такі:

1. Визнання Української Центральної Ради й Генерального Секретаріату через Тимчасове правительство Верховною Владою на Україні.

2. Проклямування Центральної Ради Верховною Владою на Україні до скликання Українських установчих зборів, а Військового Генерального Комітету — верховною українською військовою владою.

3. Визнання Полуботківців через Центральну Раду й Генеральний Комітет 2-м полком ім. гетьмана Полуботка.

При умові здійснення цих вимог Полуботківці згоджувались виступити на фронт. До спільної акції вони закликали й інші українські частини в Києві. Але ніхто не приєднався до них. Не приєднались до Полуботківців і Богданівці, але за це вони одержали 26. VII. 1917. від москалів «подяку» при від'їзді на фронт, коли було провокаційно розстріляно 16 козаків.

Виступ Полуботківців зробив У. Ц. Р. безпорадною. Вона не знала, що робити. А тим часом з Петрограду був надісланий телеграфний наказ полков. Оберучеву, що на той час утік був до Житомиру, про ліквідування виступу. Українському Військовому Генеральному Комітетові була надіслана копія цього наказу. Спроби полков. Оберучева зліквідувати виступ Полуботківців силою російських частин ні до чого не привели. Лише з наказу Військового Генерального Комітету Полуботківці склали зброю, а за декілька днів вирушили на фронт, яко 2-й Український ім. гетьмана Полуботка полк.

Про виступ Полуботківців довідалось Вільне козацтво й з власної ініціативи вирушило на допомогу. Так, наприклад, з Звенигородського повіту прибуло козацтво аж під Київ в захоплених силою 4 ешелонах з гарматами. За ними їхали ще курні, але коли довідались, що Центральна Рада наказала зліквідувати виступ, повернулись самі до дому.

На цьому властиво й закінчується, як каже перший голова Українського уряду п. Винниченко, «перший... найкращий період у боротьбі за відродження нашої нації. Революційний, одважний, повний віри, натхнення, ентузіазму»... Правда, лише на словах.

Далі почались будні. Військовий Генеральний Комітет безупинно засідав, виносив постанови й давав накази, що за двері тієї кімнати, де відбувались засідання, по-більшості не виходили. Далекі від реального життя в силу російського виховання наші діячі жили ілюзіями.

В справі українізації російських військових частин представники Центральної Ради їздили в кінці вересня до ставки Главноверха Російської армії, Керенського. Там їм сказали*): «Ви домагаєтесь українізації великої кількості дивізій, але у вас нема ж для них командного складу. Ви ж не маєте у себе офіцерів вищих ранг»?!. Просто біда була нашим з московською наукою. На військовий з'їзд не треба було офіцерів, а тут бракує офіцерів.

Керенський нудьгуючи вислухав представників Українського Військового Генерального Комітету й пообіцяв щось зробити, але на другий день виїхав до Петрограду, де його в «Зимовій палаті» охороняли вояки-українці гвардійського стрілецького полку. За Керенським поїхали й наші до Петрограду — шукати справедливости, але її там не знайшли.

«Ми не збройною, не фізичною силою хотіли доводити своє право»... каже Винниченко. І дійсно уперто, не дивлячись ні на що, йшли деякі наші політики по цьому шляху. Петлюра не зміг дійти до цього кінця.

Як провадилась українізація частин російської армії, скільки було цих частин українізовано, яке їх було завдання, ніхто докладно не знав. Спочатку завдання українізованих частин було, ніби, здобути Керенському славу Наполеона, бо в обох так званих «наступах» Керенського в червні 1917 р. брали участь лише українізовані частини, Чехословаки та Бельгійський автопанцерний дивізіон. А москалі тим часом добре «покушавши» вилежувались на сонці. Правда, деякі московські частини виявили активність в стрілянні в тил Чехословакам**).

Але, не дивлячись на відсутність якоїсь національно-державної напрямної ідеї та перешкоди з боку «полкових традицій», «георгієвських знамен» і тому подібного, що було зв'язано зі славою й величчю Росії, українізація в них спочатку йшла досить успішно.

Тут лише загально згадаємо ті бувші російські частини, над українізацією яких попрацювали кращі сини нації.

6-й армейський корпус, з якого виділився 2-й Січовий Запорізький корпус. Корпус цей мав 12 полків і був почасти демобілі-

*) В. К. Всеукраїнський військовий генеральний комітет і Тимчасове правительство. Л.-Н. В. за 1923 р.

**) В. К. — «З другого Всеукраїнського військового з'їзду». Л.-Н. В. за 1923 р.

зований згідно наказу військового секретаря Порша, а почасти сам ліквідувався в січні 1918 р.*).

10-й армейський корпус мав дві українізовані дивізії. З них 9-та дивізія розсіялася перед активним натиском більшовиків у Кременчузі, а 31-я дивізія розійшлась у Баліні в січні 1918 р.**).

17-й армейський корпус був переведений з південно-західного фронту (українського) на ст. Дно, на лінії Вітебск—Петроград, де в листопаді 1917 р. був ліквідований більшовиками.

21-й армейський корпус був на Ризькому фронті. Після більшовицького перевороту не зміг пробитись на Україну й розпоршився. Лише 175 піший Батуринський полк пробився на Чернігівщину в район Бахмача, де, очевидно, всі розійшлись.

34-й армейський корпус після українізації одержав назву I-го українського корпусу, що був деякий час в Меджибожі на Поділлі, а потім з ним сталось те, що й з 2-м Січовим Запорізьким корпусом.

З українізованих частин 3-го Сибірського корпусу, коли удалось порвати раз на завжди з російськими традиціями, 24 листопаду 1917 р. самочинно утворився Запорізький ім. кошового К. Гордієнка полк кінних гайдамаків. Цей полк пізніше брав участь в боях з більшовицькою навалюю і увійшов до складу Запорізького корпусу***).

З українізованих частин 11 корпусу найсильнішою була 12 піша дивізія. Вона поповнилась українцями з інших дивізій, але потім була демобілізована по наказу військового секретаря Порша†).

В 24-му армейському корпусі самочинно був зформований Український піший ім. Т. Шевченка полк, але не утримався під натиском більшовицької розкладової роботи й загинув у грудні 1917 р. на Мінщині, не дійшовши до України.

У 8-ій кавалерійській дивізії був українізований гусарський Лубенський полк і одержав назву I-го кінного Лубенського полку††). В грудні 1917 р. він був переіменований в 2-й кінний ім. гетьмана П. Сагайдачного полк. В січні 1918 р., під натиском більшовиків, цей полк знайшов потрібним ліквідуватись. Повстав потім за часів гетьманату, яко Сердюцький Лубенський кінно-козацький полк з невдалою спробою зберегти традиції старого російського гусарського полку, яка скінчилась тим, що командир полку полков. Конрад в час повстання проти гетьманського уряду, спираючись, очевидно, на свою «фахову базу», втік зі своїм старим полковим «штандартом» до російської добровольчої армії, а вірний йому

*) В. Сулківський, Ген. Штабу полковник. — «З історії формування 2-го Січового Запорізького корпусу». — «Табір» — ч. 4.

**) В. Корній, сотник. — «Спогади про українізацію 36 п. Орловського полку в р. 1917». — «За Державність». Каліш. 1929.

***) В. Петрів, Ген. Штабу Генер.-хор. «Спомини» — ч. I. Львів. 1927.

†) П. Єрошевич, Ген. Штабу Генер.-пор. «Спогади з часів гетьмана Павла Скоропадського на Україні». «Табір» — ч. 9.

††) А. Марущенко-Богданович, підполковник. «Лист до Редакції». «Табір» — ч. 7.

2-й дивізіон розбігся. З 1-го дивізіону цього полку, що перейшов на бік армії УНР, повстав 1-й кінний Лубенський полк, що майже цілком попав 4. XI. 1919. «через нерозважність і слабохарактерність командира полку» до російської добровольчої армії. Рештки цього полку створили Лубенський дивізіон 2-го кінного Переяславського полку, що також перейшов до добровольчої армії. Така сумна історія цієї старшої української частини з її старим штандартом.

До подій першого періоду треба віднести III Військовий з'їзд 2.—11. листопаду 1917 р. В цей час вся влада в Росії перейшла до рук большевиків. Скільки прибуло на з'їзд представників і що на ньому було зроблено, докладно не відомо. Є згадки про те, що на з'їзді обговорювали основи військових статутів, але, коли взяти на увагу виданий після того наказ військового секретаря Порша про скасування ранг, то наслідки праці з'їзду очевидно були мало позитивні. Петлюра на III Військовий з'їзд впливу не мав і після того залишив посаду Військового Генерального Секретаря.

20 листопаду був виданий III Універсал У. Ц. Р., в якому оголошувалось, що «Віднині Україна стає Українською Народньою Республікою, не відділяючись від Російської Республіки (в той час большевицької. В. П.) і зберігаючи єдність її»... Крім того, народам великоруському, єврейському, польському й іншим на Україні признано національно-персональну автономію, смертна кара скасована і т. ін. Універсал цей не зробив на населення України жадного вражіння. Це був час найбільшого розкладу тієї української військової сили, що сама собою витворилась. Ці українізовані частини, залишені без жадного національно-державного керівництва, розклались. Була тому зроблена спроба створити вже не українізовані, а українські частини. У Києві взяли до формування сердюцьких дивізій, в склад яких входили полки: ім. гетьмана Богдана Хмельницького, ім. Полуботка, ім. Сагайдачного, ім. Богуна, ім. Наливайка, ім. Кармелюка тощо. Але певного національного державно-політичного напрямку в керуванні цими частинами не було. Вони були віддані на поталу большевицької агітації, проти якої мало робилось в напрямку національно-ідеологічному. Тому, коли прийшло до активної боротьби з російськими большевиками, вони, за виключенням кількох десятків з Богданівського, Наливайківського й Полуботківського полків, оголосили себе нейтральними. Як переводилось формування цих частин видно хочби з того, що на формування, наприклад, 3-го пішого полку ім. Наливайка надсилались збольшовичені маршові сотні до м. Бровари, чим було знищено основне національне ядро полку, частину якого визволили з-під влади розбещеної «салдатні» червоні гайдамаки з кошу Слобідської України*).

Перший період закінчується виданням IV Універсалу У. Ц. Р.,

*) Сот. О. Шпилінський. — «Замітки до історії 3-го пішого полку імені гетьмана Наливайка». «Табір» — ч. 12.

яким оголошувалось, що «Від нині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського народу»...

В справах національного українського війська були такі постанови:

«Безмірно тяжка війна, почата буржуазними правительствами, вимучила наш народ, винищила наш край, знівечила добробут. Тепер цьому треба покласти край»...

«Одночасно з тим, коли армія буде демобілізуватись, поручаємо розпускати салдатів, а після затвердження мирових договорів розпустити армію зовсім. На місце постійної армії завести народню міліцію, щоб наше військо служило обороні робочого люду, а не забанкам пануючих верств».

«Коли наші вояки вернуться додому, народні ради — громадські, повітові й городські думи — мають бути переобрані в часі, який буде установлений, щоб і вони мали в них голос. Між тим, щоб установити таку владу, до якої мали б довір'я й яка спиралася б на всі революційно-демократичні верстви народу, має Правительство додати до помочи місцевим самоврядуванням ради робітничо-селянських і салдатських депутатів, вибраних із місцевих людей»...

Центральна Рада, біжучи наввипередки за більшовицькими гаслами, хотіла цим задержати під своїм впливом розбурхані маси. Але в тих умовах заклик Центральної Ради запізнився та й маси приймали ті заклики пасивно, бо більшовики все одно обіцяли нашим найвним «землячкам» більше.

Перший період життя й діяльності українського війська в періодом спорадичних змагань відновити історичні традиції збройної боротьби за незалежність України.

На кінці цього періоду Петлюра відійшов од тогочасного політичного керівництва і створив кіш Слобідської України, що складався з червоних і чорних*) гайдамаків.

В той час, як писався IV Універсал У. Ц. Р., Петлюра закликав до збройної боротьби тих, хто не хотів бути московським попишачем. І ставали до бою кращі сини нації. Вони збройною силою почали доводити своє право.

**

Другий період активної збройної боротьби розпочався в Крутах. Там 29 січня 1918 р. поляг цвіт української нації — нечисленний, але сильний духом і волею до перемоги над гнобителями України «Студентський Січовий курінь», що складався з студентів, учнів вищих клас середніх шкіл, що не вміли стріляти з рушниць, та військової фєршальської школи без належного військового керів-

*) В рядах чорних гайдамаків були юнаки 2-ї Київської військової школи, яких Петлюра закликав у палкій промові, не дивлячись ні на що, битися з москалями, що сунули на Україну, до останнього, і юнаки перетворились у чорних гайдамаків.

ництва*). Крім того, там був відділ юнаків 1-ої Київської військової школи. Ці студенти, недосвідчені у військовій справі діти та юнаки, своєю кров'ю освятили першу частину IV Універсалу У. Ц. Р., включаючи великі слова: «Від ниці Українська Народня Республіка стає самостійною від нікого незалежною Державою Українського Народу».

В Крутах почалася боротьба за Українську державність не словами, але чином. В Крутах молоді юнаки, залишені без жадного проводу, власною кров'ю написали наказ всім вільним синам України боротися за правду й честь своєї нації. Дух старого Мазепа та оборонців недалекого Батурина вітав над новітніми борцями за незалежність України. Тут, в Крутах, відбулася зміна. До Крутів на сторожі Української державности був аристократ Мазепа, після них став демократ Петлюра. Як у свій час, в особі демократа кошового К. Гордієнка, Мазепа знайшов найцирішого помішника, так тепер в особі Петлюри знайшов собі заступника. І коли раніше царській Москві легко було винищити українську аристократію або довести її до стану цілковитої кволости, то тепер, якого б вона забарвлення не прибирала, як би вона не лютувала, нічого не зробить з 40 мільйонами українського демосу. І сусіди їй не допоможуть. В цьому була, є й буде сила Петлюри і нашого визвольного руху.

По Крутах полковн. Муравйов поніс далі на південь на багнеттах ідеї російського імперіалізму з Москви до Києва.

У Києві більшовики, тим часом, влаштували збройне повстання проти Центральної Ради. І в той час, як на Крутах відбувались змагання між недосвідченими юнаками та цілою армією полк. Муравйова, в Києві почалися бої за арсенал.

Тоді в Києві були такі українські військові частини: недобитки з полків — Полуботківського, Богданівського та Дорошенківського, Вільні козаки м. Києва, Січові Стрільці, Залізничний курінь, відділ полков. Болбочана, що пізніше перетворився в Республіканський полк. Ці частини, чи вірніше окремі вояки з назвами цих частин, розбиті групами по 10—15 чоловіка, уявляли з себе українську армію і воювали в Києві з тими, представники яких ще недавно засідали в Центральній Раді. Військове міністерство (секретаріят) уявляло собою теж військо. Старшини й урядовці міністерства були озброєні й несли охоронну службу після демобілізації півтора мільйона вояків-українців. Українська Центральна Рада вперто засідала й ухвалювала постанови, про які, крім членів Ради, майже ніхто не знав, а військовий міністр (с.-р. О. Жуковський) думав над проектом організації повстання проти більшовиків.

Крім названих кілька сот активних вояків, були там і цілі нейтральні частини, що вирішили доводити своє право на збройною силою, але постановами. До таких на той час «патріотично й не контр-

*) Л. Л. «Спогади про події під Крутами». Л.-Н. В. за 1926 р. Ан. Крезуб. — «Українські Тернопілля». Л.-Н. В. за 1928 р.

революційно» настроєних належали: полк ім. М. Грушевського, кілька тисяч сердуків, полк ім. Т. Шевченка з Петрограду, полк «Георгієвських кавалерів», кінний полк Вільної України, Бельгійсько-французький автопанцерний дивізіон, тощо.

Серед цього загального хаосу прибув з фронту з Полісся до Києва після 28-денного маршу з боями Запорізький імени Костя Гордієнка полк кінних гайдамаків під командою генштабу полковника В. Петрова.

Петлюра в цей час на чолі кошу Слобідської України оберігав Лівобережжя від російської більшовицької анархії й навали.

Ніхто не знав, що робити. Весь час займались ліквідацією повстання на одній вулиці Києва, а воно, тим часом, виникало на другій. Витворилось якесь зачароване коло, в якому невідомо було, де свої, а де чужі. Всі крутились в цьому колі, засідали, сперечались, ухвалювали й не знали, що робити. Послали по Петлюру. Петлюра прибув зі своїм кошем Слобідської України, з червоними та чорними гайдамаками й окремою гірною гарматною півбатареею полков. Алмазова*). Петлюрини гайдамаки ліквідували повстання з його осередком в арсеналі 4-го лютого.

В час цих боїв у Києві рельєфно виступила на національно-військовому фоні початків збройної боротьби велетенська постать вояка-Петлюри. В сірій козацькій шинелі, в чорній звичайній смушевій шапці, з ціпком у руках, без жадних бутафорних прикрас отаманської влади, Петлюра з'являвся, не дивлячись на небезпеку, завжди там, де його присутність була найбільш потрібна, де треба було підбадьорити вояків, або дати належний наказ-розпорядження. Його велика віра в право і правду нашої боротьби передавалася гайдамакам, що готові були йти по наказу Петлюри в огонь і воду. Для характеристики сили Петлюрових наказів можна навести такий приклад. На ст. Яготин для більш успішної боротьби з москалями потрібні були гармати. Чорні гайдамаки їх не мали. Тому десяток гайдамаків приїхало до Петлюри, що вже керував ліквідацією повстання в Києві, з проханням дати гармати. Петлюра спокійно вислухав молодих гайдамаків і, ніби, він був начальником Київської залози, дав такий наказ: «На Дарниці є два українізовані гарматні дивізіона. Зараз майже всі вони більшовики. Підіть, обеззбройте їх, заберіть гармати з кіньми і негайно відправляйтесь на фронт!» Чорні гайдамаки пішли й виконали цей наказ, наче б їх були сотні, а ворогів десяток, але не навпаки**).

Або другий малюнок. Після звільнення від більшовиків Слобідки в Києві, ще перед взяттям арсеналу, півотня Наливайківців, переслідуючи ворога на Ланцюговому мості, здібалася тут з дуже серйозним опором***). З другого боку Дніпра над'їхав більшовиць-

*) Ця півбатарейя складалася виключно з львівських студентів, якими керував хорунжий Чубенко.

***) В. П. «З життя нашої еміграції». Спогад, пор. Киричка. «Табір», ч. 8.

***) О. Шпилінський, сотник. «Замітки до історії 3-го пішого полку ім. гетьмана Наливайка». «Табір», ч. 12.

кий броневик. Ворожу піхоту, що йшла за броневиком, Наливайківці розігнали, але з броневиком не могли дати ради. Вони то атакували його, то ховались от кулеметних стрілів з броневика. В цей мент надійшов з ціпком в руках Петлюра. Побачивши командира Наливайківської півсотні, Петлюра суворо запитав: «А ви чого тут граєтесь?» — «Он там... броневик!» — була відповідь. «Ну, то котить гармату!» За деякий час з'явилась тяжка гармата, яку дістали в напівукраїнській збільшовиченій, тяжкій гарматній батареї, що була на Слобідці. Ворожий броневик за допомогою гайдамаків був далеко прогнаний...

Третій малюнок. Арсенал без гармат теж не можна було взяти. Там працювали ті гармати, що раніше їх здобув десяток чорних гайдамаків. Після належної гарматної підготовки, Петлюра наказав вистрілити з набоїв для димових завіс. Коли з темних клубів диму витворилась завіса, Петлюра, енергійно махнувши ціпком, скомандував: «Отамане Волох, починайте! Ну, гайдамаки, з Богом! Вперед прапор! Гайдамаки, вперед!»...

Петлюра безстрашно керує взяттям арсеналу. Арсенал взятий. На подвір'ї зібралась тисячна юрба большевиків. Перед ними лави гайдамаків та розставлені кулемети. Юрба перелякана, хвилюється. Петлюра наказує зняти кулемети й відійти гайдамакам. Заспокоєна юрба вистроєна в колону, на чолі якої була Євгенія Бош, і під вартою «Отаманської сотні» рушила до Лаври...

Після цього треба було організувати оборону Києва від військ «центрального правительства» під командою полков. Муравйова. Проектів і планів оборони було безліч, але не було найголовнішого — так важливого для збройної боротьби — керування. Та при тій відсутності «державного й стратегічного почуття»*) годі було говорити не тільки про оборону, але взагалі про будь-яку збройну боротьбу. Петлюра в цей час залишався лише кошовим отаманом і в розпорядження вищої військової влади не втручався й не міг втручатися, щоб не викликати підозріння, що він хоче бути диктатором.

Бої в Києві мали дуже велике значіння, бо якраз тоді велись мирові переговори з Осередніми державами: Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною в Бересті. Російський большевицький уряд намагався за всяку ціну зірвати ці переговори опануванням столиці України — Києва. Але юнаки в Крутах, а гайдамаки в Києві стали на перешкоді планам полков. Муравйова.

Десятиденні бої в Києві дали Україні перші кадри української армії.

На шляху між Києвом і Житомиром було з відступавших частин сформовано Запорізький загін з генералом Прісовським на чолі. Загін цей складався з 2-х курінів. В склад 1-го куріня під командою полковника Загородського ввійшли: рештки Богданівського й Дорошенківського полків, Залізничний курінь і Вільні козаки. До

*) В. Петрів, генер. Штабу Ген.-хор. «Спомини», ч. 1. Львів. 1927. Сот. Б. Монкевич. «Слідами повітних Запорозжців». Львів.

2-го куріня під командою полков. Болбочана ввійшли: старшинський відділ генерала Прісовського, відділ (Республікаський полк) полков. Болбочана й рештки полків Полуботківського, Богунівського та Наливайківського. А всього Запорізький загін мав до 3.000 вояків. Ці вояки, підпорядковані одному керуванню, уявляли собою певну військову силу.

Кіш Слобідської України з гірською батареєю полков. Алмазова під керуванням отамана Петлюри ще до Києва уявляв з себе реальну силу.

Окремою частиною залишався й Запорізький ім. К. Гордієнка полк кінних гайдамаків на чолі з його організатором, генштабу полков. Петровим.

Після зайняття Києва українсько-німецьким військом 28 лютого 1918 р. з усіх цих частин повстала окрема Запорізька дивізія, що в середині квітня 1918 р. в Харкові перетворилася в корпус.

До 1-ї дивізії на чолі з полков. Болбочаном входили такі частини:

1-й Запорізький ім. гетьмана Дорошенка полк під командою полков. Загородського.

2-й Запорізький республіканський полк полковника Болбочана.

3-й Гайдамацький полк (з кошу Слобідської України) під командою полков. Сікевича.

3-й Запорізький ім. гетьмана Б. Хмельницького полк під командою полков. Олександра Шаловала.

З цих частин мала виділитись друга дивізія. Командиром корпусу був призначений генерал Натієв.

До складу корпусу ще належали такі частини:

1-й Запорізький ім. К. Гордієнка кінний полк під керуванням генштабу полков. Петрова.

1-й Запорізький інженерний полк під керуванням полковника Козьми.

1-й Запорізький гарматний полк під командою полковника Парфеніва.

Окрема кінно-гірська батарея полков. Алмазова та був у стадії формування автоброневий дивізіон.

Це був перший регулярний український корпус, з виразними українськими традиціями.

В час цієї першої збройної боротьби з росіянами дуже безздатним виявило себе Вільне козацтво з Звенигородщини, Єлисаветщини, Черкащини, Уманщини, Катеринославщини, й т. д. Штаб Звенигородського кошу перетворився в штаб об'єданого Вільного козацтва, що керував усіма бозвими операціями*). А обрана на Всеукраїнському з'їзді Вільного козацтва в жовтні 1917 р. в м. Чигирині Генеральна Рада на чолі з генералом Скоропадським виявила себе нездбною до керування збройною боротьбою проти росіян.

*) Г. Юртик. «Звенигородський кіш вільного козацтва». Л.-Н. В. за 1922 р.

Про боротьбу Вільного козацтва з червоною армією полков. Муравйова вже згадувалось. Вільне козацтво було силою, але йому бракувало належного національно-державного проводу. Замість того, щоб дати цей провід, 1-го березня 1918 р. з наказу Української Центральної Ради Вільне козацтво було скасовано.

З приходом німецького війська на Україну, Петлюра, з огляду на тогочасну політичну ситуацію, змушений був у початку березня відійти зовсім од військових справ.

Нарешті, згадаємо про найстарших піонерів українського війська — Синю та Сіру дивізії*). Ще в 1915 р. заходами «Союза визволення України» полонені вояки-українці надсилались до окремих українських таборів. Таких старшинсько-козацьких таборів у Німеччині було три: Раштадт, Зальцведель і Вецляр, а крім того, багато було старшин-українців в таборі для полонених російських офіцерів у Ган-Мюндені. В Австро-Угорщині був лише один українсько-козацький табір у Фрайштадті, а старшини-українці містились в загальних для російських офіцерів таборах. Лише на весні 1917 р. старшинам-українцям удалось добитися того, що старшинський табір в Йозефові (тепер в Чехії) був українізований, цебто з нього було вивезено офіцерів-москалів, а на їх місце були привезені старшини-українці.

В цих таборах дуже інтенсивно велась національно-культурна праця, видавались газети: у Фрайштадті — «Розвага», в Раштадті — «Розсвіт», у Вецлярі — «Громадська думка», в Зальцведелі — «Вільне слово», в Йозефові — стінний часопис «Наш голос», інтенсивно працювали руханкові товариства «Січи» з ідеологічними основами чеського соціалізму в перенесенні їх на український ґрунт. Ці «Січи» потім створили кадри перших Синіх і Сірих курінів.

Вже через три місяці після російської революції, коли полонені українці, стежучи по часописах за ходом подій на Україні, побачили, що московське «самоозначення аж до відділення» є ніщо інше, як звичайна російська революційна демагогія, майже без виключення стали на шлях незалежності України. Для такої України потрібно було власне сильне й дисципліноване військо, а тому полонені вояки-українці, не гаючи часу, почали готуватись до цього. Зразок української військової частини вони бачили в Українських Січових Стрільцях з їх традиціями.

Лише після Берестейського миру бажання полонених українців здійснились. Їм було дозволено зформувати в Німеччині Синю, а в Австро-Угорщині Сіру дивізії.

З них Синя дивізія була дуже скоро зформована й надіслана до Києва, де була обезброєна й розформована 27 квітня 1918 р.

Сіра дивізія спокійно й повільно формувалась у Володимирі Волинському, провадячи одночасно з цим і солідну військову й муштрову підготовку за допомогою старшин-українців з Австрій-

*) В. Прохода, підполков. «Записки до історії Сірих» в журналі «За Державність». Каліш, 1929.

ської армії. Протягом п'яти місяців Сіра дивізія цілком підготувилась стати в ряди української армії, маючи в своєму складі шість тисяч чудово вишколених і дисциплінованих вояків. 27 серпня 1918 р. Сіра дивізія в складі чотирьох піших і одного гарматного полків прибула на Велику Україну, але вона для гетьманського уряду була надто шовіністично настроєна.

Другий період закінчився тим, що німці безцеремонно розігнали Центральну Раду 29 квітня 1918 р.

Наша Чорноморська флота в цей час стала російсько-більшевицькою а частина її попала до німецьких рук*).

**

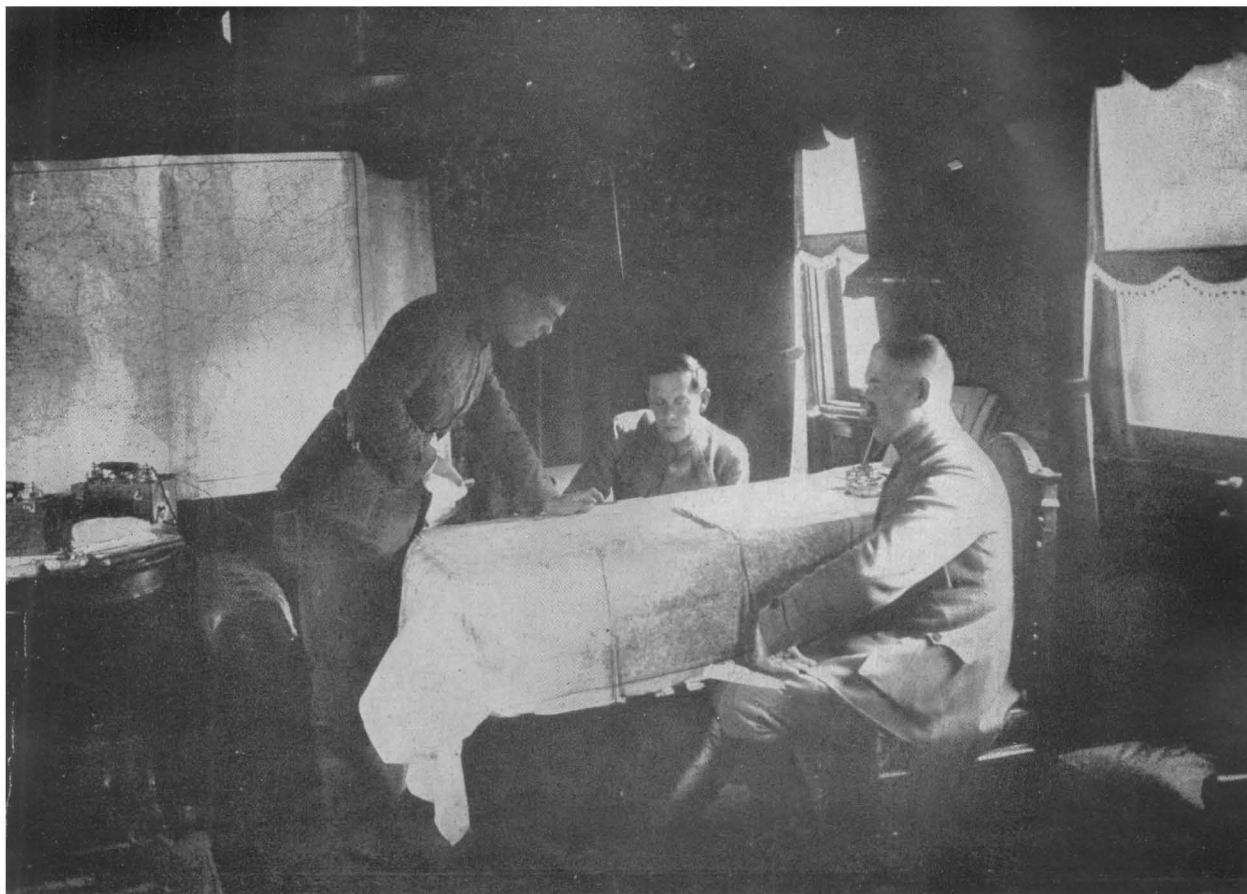
Третій період у житті українського війська небагатий на визначні події.

29 квітня 1918 р. з'явився в Києві гетьман Скоропадський в кавказькій черкесці під охороною озброєних російських офіцерів, а 13 грудня того ж року виїхав з України в німецькій уніформі під охороною німецького війська. При тій політичній ситуації, ліпших за Скоропадського політичних сил для німців на Україні не було. І хоч українські соціалісти не зуміли належно підтримати свій авторитет, все таки треба дякувати їм за те, що вони керували українським державним кораблем протягом року.

На майбутнє потрібний був для німців господарний буржуазний уряд. Скоропадському історія судила відограти ролю цього уряду, але, баянсуючи на мотузку між революцією та реакцією, він не втримався і впав в обійми монархізму та й ще російського, спершись на реакційні московські сили. Наслідком цього було те, що по селах гуляли гетьманські карні відділи з москалів, які стратили совість і честь. А в центральних українських установах переслідувався «український шовінізм». Навіть в органах самоврядування «шовінізм» не давав покою надто «щирому» урядові Скоропадського.

Петлюра тоді відійшов як від військової, так і державно-політичної роботи в ширшому розумінні цього слова. Минулі два періоди визвольної боротьби показали, наскільки українська інтелігенція та народні маси були дезорієнтовані. Треба було взятись за національно-громадську організаційну працю. Найбільш вдячний ґрунт для такої праці був в органах самоврядування — в земствах. Петлюра пішов туди для активної роботи. Його було обрано на голову Київського земства. В цій роботі він виявив великий такт і надзвичайну талановитість. За короткий час Петлюра став авторитетом для всіх. До нього відчували пошану, як до дійсного народного представника, навіть завзяті московські спеці. Коли утворився Всеукраїнський Земський Союз, головою його було обрано Петлюру. В ролі голови Союзу Петлюра був і у Скоропадського, якому на його запитання, що від нього хочуть земські люди, відповів: «Ми

*) Лейтенант Св. Шрамченко. «Нарис подій в Українській Чорноморській флоті в рр. 1918—1920». «Табір», ч. 12.

Симон Петлюра на фронті у вагоні Головного Отамана р. 1919.

Зустріч Симона Петлюри на двірці в Кам'янці р. 1920.

(Із збірки проф. Лорченка)

хочемо, щоб не порушувались елементарні права людини, як то було за часів царського уряду, а крім того хочемо творити справжню українську національну культуру, щоб в нашій хаті була наша сила й воля»...

Після одного виступу на з'їзді сільських господарів, де Петлюра в ґрунтовній промові закликав не спиратися на чужоземну збройну силу, а прислухатися до голосу народу, його було арештовано й посаджено до в'язниці. Арешт відбувся під впливом гетьманських кол і німецького штабу, що боялись авторитету Петлюри серед військових. Але авторитет його від того ще більше зріс.

За «шовінізм» була майже розформована Сіра дивізія. Ця дивізія, після переїзду на Велику Україну 27 серпня 1918 р., відразу попала в категорію шовіністичних, демократичних і т. п. Старшинський кадр сподівались якось позбавити шовінізму, а підстаршини та козаки протягом двох місяців були демобілізовані. В листопаді 1918 р. замість 6.000 їх залишилось в дивізії лише 500. 5.500 національних агітаторів розійшлося по всій Україні. Хоч і короткий час був даний для їх праці, всього 1—2 місяця, але вони зробили своє діло, посиливши працю п'яти тисяч розформованих у квітні Синіх.

Не давав спокійно спати в Києві «шовінізм» Запорізького корпусу. Тільки дякуючи військовому міністрові Рагозі, людині дуже чесній, та клопотам генерала Прісовського, корпус не було остаточно розформовано. Він був лише переформований в дивізію. Генерал Натієв був усунений, а на його місце командіром дивізії був призначений «вірний» гетьманському урядові генерал-хорунжий Бончковський. А 1-й Запорізький ім. Костя Гордієнка кінний полк був аналогічно сірим полкам демобілізований і залишився лише маленький кадр полку.

Січові стрільці, яко окремий загін, під командою полковника Коновальця, жили своїм життям в Білій-Церкві. На них, як на «закордонців», не звертали особливої уваги. Томуто Січовим стрільцям легко було вести підготовку до повстання проти гетьманського уряду.

Тим часом гетьманський генеральний штаб та військове міністерство, маючи аж надмір фаховців, узялись за формування на папері української армії. Єдиною більш-менш реальною силою з цих формувань була Сердюцька дивізія в Києві. Якби до суто-національного складу козаків дивізії був даний такий же національний склад старшин, то ця дивізія уявляла б з себе силу, але звичайно не в боротьбі за Російську державність. Про Лубенський кінно-козацький полк цієї дивізії вже згадувалось.

Поза цими формуваннями було зформовано штаби 8 корпусів, а власне:

I. Волинського, II. Подільського, III. Херсонського, IV. Чернігівського, V. Київського, VI. Полтавського, VII. Катеринославського, VIII. Харківського.

Фактично це були по-більшості лише штаби корпусів. Але деякі корпуси, як, наприклад, II. Подільський (3 і 12 піші дивізії) та

VI. Полтавський, мали штаби полків з невеликим складом старшин та підстаршин при них.

Майже по всіх повітах були зформовані повітові сотні. Але склад цих сотен залежав од повітових старост. Коли ж, наприклад, назвати прізвища таких губерніяльних та повітових старост, як пп. Кисельов (Кам'янецький), Черніков (Катеринославський), Терентьєв (Херсонський), Плещеев (Харківський), Малахов (Чернігівський), Дементьєв (Верходніпрянський), Комаров (Павлоградський), Ключніков (Олександрівський), Кудрянов (Славносербський), Харатаєв (Маріупільський), Верещагін (Єлисаветський), Ящєв (Ізюмський), Ігнатьєв (Сумський), Соловійов (Летичевський) і т. д., то зразу стане ясным, який «дух» мав бути в повітових сотнях. Але коли взяти якогось повітового старосту й з українським прізвищем, як, наприклад, Бердянського «предводителя дворянства» — п. Гавєського, то більшого україножера й серед москалів тяжко було знайти. Були, правда, сотні з суто-українським обличчям, як, наприклад, Могилівська на Поділлі, але командир її сотник Вовк зрештою попав до гетьманської в'язниці.

Дуже характерним для того часу бажанням було скомпромітувати все, що мало глибокі коріні в українському селі. По-більшості селянські діти, молоді хорунжі гетьманського підвищення, що скінчили в липні 1918 р. Київські військові школи, були звільнені з військової служби після зачислення їх у полки названих восьми корпусів за «недостатню» військову підготовку. Так ніби хтось нутив гетьманську військову офіцію випустити молодих старшин з військової школи без належної підготовки, а потім звільнити за це. Очевидно й тут довелось мати справу з «шовінізмом».

З військових формувань того часу треба згадати ще Чорноморський кіш, що мав штаби й біля сотні старшин та стільки ж підстаршин і козаків. Після повстання проти гетьманського уряду цей кіш розрісся до чотирьох піших, одного кінного полків і гарматної бригади. Але з цих частин лише 1-й Чорноморський полк під командою покійного полковника Царенка виконав завдання оборонців незалежності України. Пізніше з цього полку та 1-го Синього повстала 3-я Залізна дивізія.

Міністерство шляхів також переводило формування залізнично-технічних частин. Це міністерство було українське. У міністра п. Бутенка знаходили захист всі «шовіністи» у військовій уніформі. Тоді, крім залізничної охорони, був зформований 1-й Залізничний полк. На цьому, коли не рахувати карних відділів та досить успішної вербовки в ряди російської добровольчої армії, закінчується вся діяльність гетьманського періоду по утворенні збройної української сили.

За часи Скоропадського цілком легально творились на Україні російські монархістичні сили. Вони, завдяки великій гостинності гетьманського уряду, найшли затишний притулок на Україні й, добре підгодувавшись, створили кадри для добровольчої армії генерала Денікіна, що потім добре «віддячила» українській нації. До-

сять лише пригадати повішених на ст. Помішній 14 молодих жінок за те, що їх чоловіки були козаками української армії, або 12 повішених по наказу генерала Слащова в Єлисаветграді на три дні з написом: «Петлюровець, комуніст, бандит Андрій Стратієнко» і «його 11 помішників»^{*)}.

На цьому загально-політичному тлі з'явилась 14 листопаду 1918 р. грамота гетьмана Скоропадського про те, що Україні «першій належить виступити в справі утворення Всеросійської федерації, якої кінечною метою буде відновлення Великої Росії». Цією грамотою гетьман Скоропадський зрадив Незалежність Української Держави й порушив дану присягу...

**

Цим закінчився третій і почався четвертий період життя й діяльності української національної армії. Коли зрадив незалежність Батьківщини гетьманський уряд, то національне військо не могло її зрадити. Традиції української армії — бути на сторожі національно-державних інтересів — освячені численними жертвами, вже не могли бути порушені жадними писаними актами, від кого вони не виходили б. Вони могли бути порушені лише зі знищенням самого війська. Це знову вказує на те, що Скоропадський погано знав українську історію. Треба було спочатку позичити розуму в царів Петра I та Катерини II, щобто знищити не тільки військо українське, що перед роком у боротьбі з Росією народилось, але й саму назву його і лише тоді братись за «відновлення Великої Росії».

Запорізька, Сіра й Залізнична дивізії з Залізничною охороною та загін Січових Стрільців залишилися тими ж українськими частинами, якими були ще за часів Української Центральної Ради. Відійшли з них лише ті, що були чужі ідеї української державности й не розуміли ані українських військових національно-державних традицій, ані сили українського національного руху. Відійшли так звані «фаховці». Кадр знавців військової справи після цього зменшився, але не можна було змушувати силою бути керівниками оборонців національно-державних інтересів Української нації тих, що зневажили цю націю.

На чолі всього військового керівництва став Петлюра, що був обраний до складу Директорії УНР. З перших же днів повстання голосно почало лунати ім'я Головного Отамана Петлюри. Інакше й бути не могло, бо Петлюра разом з безвусими юнаками був творцем традиції збройної боротьби з ворогами незалежності України.

Листопадове повстання з Петлюрою на чолі розірвало гетьманську грамоту про відновлення великої Росії. Одна половина її покотилась в російському мундурі на Дін, а друга в німецькій уніформі до Берліну. Січові Стрільці, Запорозжці, Сірі, Залізничники без жад-

^{*)} Петро Чулий. «Москалі на Україні». Л.-Н. В. За 1922 р.

ного вагання стали виконувати наказ Головного Отамана військ УНР. — Петлюри. А разом з цим і вся Україна запалала повстанням. Дві сили: національно-демократична й соціалістично-радянська, що витворились за 6 місяців панування гетьманських прибічників, повстали разом і, не дивлячись на грізну німецьку силу, знесли московський монархістичний намул. Витворилась маса повстанських відділів, загонів, окремих сотень, курінів, полків і т. п. Грізні народні хвилі застали наших політичних провідників непередготованими. Вони не знали на яку ступити і баянсували між совітами й Антантою. Політична дезорієнтація передавалась і до повстанських частин. Кожний отаман такої частини, особливо коли мав когось в «центрі», діяв за його вказівками, а ті вказівки були надто різноманітні й суперечні загальному напрямку визвольної збройної боротьби. Вносились недовір'я як до вищого командування, так і до інших отаманів, що знаходилися під впливом інших діячів. Були й такі отамани, що, попекшись на гарячому, студили на холодне, цебто нікого не визнавали. З'явилися, як то буває в таких випадках, і дуже активні люди легкої наживи, що під прапором соціальної революції зайнялись присвоюванням чужого майна. Особливо зловживали боротьбою з «буржуями» різні «курині смерти», яких було декілька. З них найбільше відомі — «червоний курінь смерти» отамана Ангела на Чернігівщині й «чорний курінь смерти» отамана Гуцола на Волині. Перший був спантелечений на соціальній революції, а другий — просто ловко й зручно використовував моменти. Перший відразу відмовився битись в рядах регулярної армії й підлягати наказам її командування, а другий одверто цього не виявляв, але зате на фронті був дуже пасивний, а в тилу надто активний. Дуже подібний по своєму поступованню до чорного куріня смерти був полк ім. Винниченка, яким командував отаман Гришко. В цей бурхливий період військово-повстанські частини росли, як гриби по дощі, але залишені без належного керівництва й певного напрямку також і скоро зникали. Про Директорію, про її національно-державну працю та напрям її на майбутнє вояки не знали. Кожний висвітлював те чи інше явище національно-державної політики по-своєму, а більшовицьки настроєні елементи не дрімали, щоб внести ще більшу анархію в думки й погляди вояків. Лише старі регулярні частини, міцно спаяні взаємним довір'ям один до одного, не піддавались жадним агітаціям і провокаціям. Вони довіряли своєму командуванню, а командування — Головному Отаманові Петлюрі*). Ім'я Симона Петлюри

*) Тут варто навести один приклад з життя Сірих. 15 січня 1919 р., коли Сірі мусіли залишити Лівобережжя, до командира 1-го полку полков. Пузицького з'явилась делегація від мітингуючих козаків, що вступили до полку після повстання проти гетьманського уряду, з проханням пояснити куди й пощо має відійти полк, а також з ким і за що вони мають битись, бо, наскільки їм відомо, Директорія війни совітській Росії ще не оголосила. Що на це мав одповісти командир полку? Не міг же він переконувати вояків — «почекайте, доки не з'ясується справа з оголошенням війни». На війні чекати не можна. Відповідь була дана суто-військова: «хто вірить своєму командуванню, най виконує його

було тим огником, на який орієнтувались полишені на хвилях розбурханого моря кращі військові частини. Але не обходилося при цьому без прикрих моментів. Ріжного роду «інформатори» та люди «певні» просто провокували ту чи іншу частину. Так, наприклад, не раз провоковано було Запорожців, а поручник Волох провадив руїницьку роботу. Був такий випадок і з Сірими, коли їх в середині березня 1919 р. хотіли розформувати. На жаль, Петлюра по своїй довірливості надавав значіння всім цим «інформаціям».

Бувший раніше військовим міністром Наказний Отаман генерал Осецький, на жаль, теж відіграв негативну роль в зверхньому органі керування армією. В той час була дуже модною демагогія ріжних отаманів задля придбання популярності. В погоню за «соціалістичною» популярністю пустився й генерал Осецький. Він, наприклад, дорікав громаді Сірих старшин, що вони мають надто буржуазні звички: не сплять у касарнях разом з козаками, не стають разом з ними в чергу на обід чи вечерю до спільного казана, їдять не дерев'яними, а металевими ложками та й ще з тарілок, а не з канків, мають свою окрему старшинську їдальню й т. п. І це говорив Наказний Отаман, найближчий помічник Головного Отамана, цілком серйозно, ніби це було основне завдання тогочасної збройної боротьби. Цим дехто з наших діячів хотів наблизитись до «народу» й «безкровно» завоювати прихильників соціалістично-радянської плятформи.

Для деяких тогочасних діячів українське військо, що само без жадного примусу стало на захист Української держави, було незрозумілою силою. Вони боялись війська. Всюди їм марились «офіцерна» й контр-революція. Голова Директорії В. Винниченко, щоб позбавитись цієї офіцери, запропонував організувати старшинські школи, до яких приймати лише соціально і політично свідомих робітників і селян. А до випусків з цих шкіл офіцерів призначати з унтер-офіцерів.

Політична дезорієнтація надто шкідливо відбилась на керівництві українським військом. Для війська все мусить бути ясним, а керівництво сталим і твердим. А між тим тоді військові міністри мінялись щомісяця: в грудні був генерал Осецький, в січні генерал Греків, в лютому полков. О. Шаповал, в початку квітня Г. Сиротенко і т. д. Через це та досить велика збройна сила на Україні не була належно використана.

Фактичний склад і положення дієвих сил на Україні на початку січня 1919 р. були такі*):

ЛІВОВЕРЕЖНА УКРАЇНА.

1. Сіра дивізія.

Положення: Сосниця—Ніжин—Бахмач—Конотоп—Ромни.

накази, а хто ні — хай забирається на всі чотири вітри». Половина козаків так і зробила.

*) Список цей складений за допомогою генерала Пузицького, за що висловлюється п. генералові щира подяка.

Складалась вона з 1, 2, 3, і 4-го Стрілецьких та Гарматного полку й Технічної сотні.

Всього 5.500 багнетів*), 8 грамат.

2. Чорноморський кіш.

Положення: Прилуки—Бахмач, Конотоп—Ворожба, Конотоп—Путівель—Чернігів—Кролевець.

Складался він з 1, 2, 3 і 4-го піших та кінного полків і гарматної бригади. Всього 6.000 багнетів**), 350 шабель, 6 грамат.

3. Запорізький корпус.

Положення: Полтава—Константиноград—Лозова—Слав'янськ.

1-а Запорізька дивізія:

1-й Запорізький ім. гетьм. Дорошенка полк,

2-й Запорізький полк,

3-й Гайдамацький полк.

4-й Запорізький ім. гетьм. Б. Хмельницького полк.

2-а Запорізька дивізія.

1-й Республіканський полк,

2-й Запорізький ім. гетьм. Мазепи полк,

3-й Запорізький ім. Наливайка полк,

4-й Запорізький ім. Богуна полк.

До корпусу належали:

1-й кінний ім. П. Болбочана дивізіон,

2-й кінний ім. К. Гордієнка полк,

1-й Запорізький гарматний полк,

Окремий кінно-гірний дивізіон,

Тяжкий гарматний дивізіон,

1-й та 2-й Запорізькі технічні куріні,

Слобідський відділ,

Бронепотяг «Січковий Стрілець».

Всього 14.600 багнетів, 1.100 шабель, 40 гармат, 1 бронепотяг.

4. Корпус Січових Стрільців.

Положення: Київ—Дарниця.

Складался він з 1, 2, 3 і 4-го Стрілецьких полків та

кінного Лубенського полку,

Гарматної бригади та

Кулеметного відділу.

Всього 9.000 багнетів, 500 шабель, 32 гармати.

5. Залізничний корпус.

Складался з 1, 2, 3-го піших та гарматного полку й технічного залізничного куріня.

Всього 3.000 багнетів.

1-й Синьожупаний полк — 1.700 багнетів.

1-а та 2-а Київські військові школи.

Разом на Лівобережній Україні: 39.800 багнетів, 1.950 шабель, 86 гармат, 1 бронепотяг.

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА.

Північно-західний фронт.

I. Володимиро-Волинська група (Польський фронт).

Положення: Перецьк—Торчин—Виллюйка.

*) Після відходу на Правобережжя склад Сірої дивізії зменшився на половину.

**) Фактично Чорноморці мали значно більше вояків, але бойовий склад був менший від зазначеної цифри, бо бездатним був лише 1. полк.

Кременецький піший полк,
Піший полк ім. Франка,
Бердичевський піший полк,
Відділ Луцького полку,
Львівський піший полк,
Волинський кінний партизанський відділ,
1-а, 2-а та 3-я Волинські гарматні батареї.
Всього 4.000 багнетів, 780 шабель, 6 гармат.

II. Ковельська група (Польський фронт).

Положення: Ст. Потиньки—Рожиче—Голоби.
Ковельський полк,
Пінський полк,
Коростишевський полк,
Кальницький курінь,
Гарматна батарея.
Всього 1.500 багнетів, 2 гармати.

III. Сарненська група (Російський фронт).

Положення: Домбровиці—Луценець.
2-й ім. Винниченка полк,
Піший полк,
Залізничний полк,
Ударний гарматний дивізіон,
Кінний гайдамацький полк,
Технічний курінь,
Бронепотяг «Сух»,
Бронепотяг «Слава Україні»,
Всього 2.500 багнетів, 600 шабель, 2 бронепотяги, 8 гармат.

IV. Коростенська група (Російський фронт).

Положення: Овруч—Каліновичі.
55-й полк «Народнього Визволення»,
Полк ім. Наливайка,
Галицький полк ім. Оскілька,
Окрема Запорізька кінна сотня,
Звягельська гарматна бригада,
Гарматна батарея «Народнього Визволення»,
Чорноморський технічний курінь,
28-ий Чорномлицький кінний полк,
2 бронепотяги («Воля»).
Всього 2.700 багнетів, 330 шабель, 8 гармат, 2 бронепотяги.

Резерв і формування.

В Житомирі: Житомирський, Левковський, Чорнобильський і Котузовський полки та Житомирська військова школа.

В Коростені: 17-та піша дивізія.

В Рівному: 52-й Збараський, 53-й Холмський і 54-й Український полки.

В Луцьку: Луцький, Волинський і Берестейський полки та тиллові частини від бувших на позиції Пінського й Ковельського полків і Окремого Кальницького куреня.

В Бердичові: Бердичевська резервна бригада.

Крім того, в районі північно-західнього фронту були ще різні дрібні формування різних піших і кінних окремих курінів, як, наприклад, «Чорний курінь смерті», сотень, гарматних бригад та батарей.

Всього приблизно — 25.000 вояків.

ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ФРОНТ.

I. Південна група.

Положення: Одеса—Дачна—Гниляково—Кочубейський лиман, Балтський, Голтський, Браславський, Одеський загони, Голтська кінна сотня та кінна бригада.
Всього 12.000 багнетів, 1.800 шабель, 24 гармати.

II. Катеринославська група.

Положення: Катеринослав—Олександрівськ.
Катеринославський, Верходніпровський, Олександрівський та Донецький полки, загін Самокиша, жидівський відділ Бундовців, жидівський відділ «Паулей-Ціон» та «Запорізька Січ».
Всього 4.000 багнетів, 1.500 шабель, 26 гармат.

Резерві формування.

В Жмеринці: полки: Білоцерківський, Одеський — кінний і гарматний; окремі куріні — ім. Петлюри, Фастівський.

В Умані: кінний полк ім. Петлюри.

В Звенигородці: Звенигородський піший полк.

В Катеринославі: тилові частини «Запорізької Січі».

Крім того, в районі південно-східнього фронту, як і в районі північно-західнього фронту, були численні нікому не підпорядковані формування різних окремих дрібних військових частин.

Всього приблизно 30.000 вояків.

Разом на Правобережній Україні: 26.700 багнетів, 4.610 шабель, 74 гармати, 4 бронепотяги.

55.000 вояків у процесі формування.

А всіх військових сил на Україні: 66.500 багнетів, 6.360 шабель, 160 гармат, 5 бронепотягів.

55.000 вояків у процесі формування.

Поданий список частин і загальна схема розташування не точні. Вони подаються під розвагу військових мемуаристів, істориків і письменників для доповнення й відповідного виправлення. Цей бурхливий IV період в житті нашого війська в матеріялах до української військової історії майже не висвітлений.

В цьому списку не зазначені 1-а й 2-га Дніпровські дивізії отамана Зеленого та Селянські дивізії отамана Григорьєва. З них 1-а Дніпровська дивізія була надіслана до Галичини, а 2-га Дніпровська дивізія підтримала махновську розхристану анархію в боях з армією УНР. Дивізії отамана Григорьєва спочатку плентались з анархістом Махном на радянській платформі, аж поки Махно підступом не забив отамана Григорьєва. Пізніше отаман Юрко Тютюнник увів ці дивізії в склад армії УНР (5 і 12 дивізії в липні 1919 р.).

В цьому спискові не подано різних командантських курінів та сотен, що залишилися у багатьох повітах од гетьманщини або були зформовані в час повстання проти гетьманського уряду. Деякі з них, особливо на Правобережжі, перетворилися у полки, що згадуються у наведеному спискові, але багато з них, як, наприклад, Лохвицький Республіканський курінь, з добрим боєвими якостями, існували самостійно довший час, поки не влилися на поповнення інших сильніших частин. Гарними були в деяких повітах повітові кінні сотні, як, наприклад, Звягельська кінна сотня сотника Па-

далки. Не згадані в цьому спискові різні повстанчі відділи — Соколовського, Мордалевича, Закусила та інших. Також не згадані ще — Стародубський кінний полк, Козятинська піхотна бригада, Тяжкий гарматний дивізіон (сот. Ярцева) Запорізького корпусу та Дніпровська гарматна бригада, що були надіслані до Галичини разом з 1-ю Дніпровською дивізією. Були також у IV періоді: Чехо-Український полк, окрема кінна сотня (дивізіон) сот. Бориса, Рибінський загін полков. Мацака, Окремий Запорізький Стрілецький курінь, Буковинський курінь, Окрема Волинська бригада, 60-й полк ім. Кармелюка з 10-го корпусу, що з'явилися пізніше, ніж зазначені в наведеному раніше спискові частини.

Дуже визначну роль в організації й формуванню нових частин відіграла залізнична охорона, що не мало спричинилося до успіху й організованості повстання проти гетьманського уряду на провінції.

Хоч і невеликою були ці 130 тисяч вояків збройною силою для України, що мала чотири ворожих фронти: російсько-большовицький, польський, російсько-антантський та анархістично-совієтско-радянський на чолі з Махном, а все таки це була сила, з якою при інших обставинах можна було багато зробити. Не вина була військових «нікчем», як висловлюється Винниченко, що збройна сила військово-козацької нації не була належно використана й приведена в стан пасивності. Військова політика й стратегія нерозривно зв'язані з загальним напрямком національно-державної політики.

Величезна помилка була зроблена з самого початку, що всім штабам восьми корпусів та мобілізаційному апараті, що були організовані за часів гетьманщини, дозволено було оголошувати нейтралітет. Їх треба було змусити працювати під суворим контролем вищих військових органів. Але не вина була в цьому лише військових.

Все це, як уже зазначалось, зменшило збройний опір української нації проти ворожої російсько-большовицької та інших окупацій. І лише незначна частина (біля ста тисяч) українських громадян скорше інтуїтивно, ніж свідомо, відчувала потребу не на життя, а на смерть боротися з ворогами незалежної України. Вони вірили Головному Отаманові Петлюрі, не думаючи про завтрашній день, пішли до війська й билися в його рядах на всіх фронтах до останнього.

Невдалою спробою отамана Оскілка зробити державний переворот кінчається IV період. Не дивлячись на те, що отаман Оскілко командував великою кількістю частин, ні одна з них не підтримала його спроби перевороту проти Головного Отамана Петлюри. Це остаточно переконало декого з претендентів на головування в державі, що їх шанси на боротьбу з Петлюрою дуже слабкі, й розумніші з них виїхали за кордон.

До IV періоду можна віднести й розгром частин Холмського фронту проти Польщі, а власне — 1 і 2 Сірих та Волинської дивізій 16 травня 1919 р. Сталось це завдяки «антантській допомозі». На Холмський фронт прибули Галеровські піші, гарматні й кінні ча-

стини й значно переважаючими силами зломали опір Сірих та Волинців. Категорична заборона від генерала Осецького, командуючого Холмським фронтом, вийти з большевицько-польської пастки й евакуювати з Луцька до Дубна тиліві частини та військово майно Сірих і Волинців привела до того, що не дуже велика українська армія зменшилась на три дивізії. Вони були оточені ворогом. Прорвались лише деякі бойові частини з цих трьох дивізій. Пізніше вони склали кадри 4-ї Холмської дивізії, яка була переіменована в 4-ту дивізію Сірожупанників*).

В той час, як українська наддніпрянська армія переживала бурхливий період національної боротьби, до якої домішався в значній мірі й елемент соціального з ухилом в соціалістично-радянський бік, на західних землях України від 1-го листопаду 1918 р. з падінням влади Австро-Угорської імперії почала творитись молода українська галицька армія. Позбавлена виховання в російських школах, галицька інтелігенція була дисциплінованіша за наддніпрянську. Тому вона зразу ж взялась за національне визволення та творення звичайнісінької «буржуазної» власної держави, хоч і в Галичині бракувало національно-державних політичних провідників. Військові частини творились там, як і на Великій Україні, спонтанно-революційним шляхом. Шлях до творення власного війська указали Українські Січові Стрільці. Єдності зформованих військових частин сприяла переведена перед світовою війною двадцятилітня праця Українського Сокола, що в 1914 р. нараховував у своїх рядах 50 тисяч членів. І хоч трьохлітня російська окупація майже знищила все, що носило національні ознаки, але все таки по минулій праці в Соколі галицькі борці за своє визволення більш-менш знали один одного. Томуто, зформовані в різних містах Галичини окремі сотні, куріні й полки, в процесі жорстокої боротьби з своїми гнобителями-поляками, скоро об'єднались в більші військові групи — бригади, а потім і корпуси. Брак військово-досвідчених керівників був поповнений німцями. Дуже характерним явищем є те, що з 500 старшин генерального штабу, що зібрались на Україні за гетьманщини й яких нібито «розігнала» влада УНР (цебто не зуміла змусити працювати для незалежності УНР), в Галичину не поїхав майже ніхто. Генерал Денікін і російська добровольча армія були рідніші, ніж якісь там «австріяки». А між тим галицькій армії як тоді, так і пізніше бракувало належного керування. Найбільше чого бракувало Начальній Галицькій команді — це певности й віри у власні сили.

Уряд Західної УНР звернувся до Директорії УНР з проханням про військову допомогу. Наддніпрянщина тоді сама потребувала величезної збройної сили для боротьби на чотири fronti, але допомогла, чим могла, про що вже згадувалось. Особливо кіннота, гарматні та технічні частини з Наддніпрянщини допомогли галицької армії.

*) Підполков. В. Прохода. «Записки до історії Сірих». «Табор», ч. 5 і 6.

Ім'я Головного Отамана Петлюри було відомо в Галичині з самого початку збройної боротьби за свою незалежність. Для ілюстрації популярності Головного Отамана в Галичині можна указати на факт існування «1-го Тернопільського полку ім. С. Петлюри».

Щодо Кубанщини, то там, на жаль, українці збільшували військову силу російської добровольчої армії ген. Денікіна.

Перші чотири періоди, що пройшли протягом лише двох років, були найтяжчими в життю української армії. Тяжкими не тому, що умови боротьби були тяжкі, але тому що самий шлях боротьби не був точно встановлений. Українські вояки не мали національно-етичної бази для збройного чину. Ми бачили, як величезна збройна сила української нації за відсутністю цього наперед визначеного шляху, під натиском російської більшовицької розкладової роботи, була приведена до стану цілковитої пасивності. Неправильний загальний національно-державний політичний курс був причиною цього. Побачив це в час III-го Військового з'їзду Симон Петлюра й пішов сам всупереч погляду старших тогочасних політиків творити нову національну збройну силу. Військові маси були вже цілком деморалізовані. Але Петлюра звернув тоді всю увагу на молодь. З молодими недосвідченими юнаками, з боевою славою перших борців, що всі полягли на межі Української землі, відновив Петлюра старі традиції збройної боротьби, які лягли в основу новітньої української армії.

Протягом третього періоду за Скоропадського були направлені всі зусилля для відвернення уваги від шляху, що вказав Петлюра. Уперто й систематично, за допомогою «фахового» елемента, ворожі істоти українського визвольного руху сили намагались знищити той національний військово-козацький дух, що набрав напіввиразних форм в коротенькому другому періоді.

Але не дивлячись на грізну й ніби непереможну німецьку силу, біля якої увивались прибічники російського монархізму, ворожий намул був знесений одностайним повстанням Українського народу.

Прийшов четвертий період, в якому знову величезні збройні сили нації розпоршились, збившись з правдивого шляху на манівці. На манівцях були в початку цього періоду й чільні керовники українським державним кораблем. Але не дивлячись на ворожість усіх сусідів, на активну збройну боротьбу проти чужої навали та на бурхливе море анархії, кращі бойці за незалежність Батьківщини вже знали, де є правдивий осередок збройної національної сили. Всі, кому були дорогі інтереси незалежної Української Держави скупчились біля Головного Отамана Військ УНР Симона Петлюри, а решта, як шумовиння, відплила до чужих ворожих берегів. Протягом 7 місяців загартувалась у боях молода українська армія. Шлях її на сотки років наперед був визначений. Колись сліпа збройна сила в руках керовників

Російської Імперії, а пізніше Російської совітської диктатури, тепер перетворилась у новітню Українську армію.

Симон Петлюра дав цій армії національну невмирущу душу й ожив тоді військово-козацький дух нації.

В слідуючих чотирьох періодах була лише перевірка визначеного в першій половині збройної боротьби шляху та точна фіксація національно-політичних і морально-етичних основ війська Незалежної України. Тому ми на цих періодах зупинимось лише побіжно, давши лише коротеньку оцінку деяким явищам, що мали позитивний вплив на діяльність та героїчні змагання українського війська.

**
*

Початок п'ятого періоду треба вважати не від кінця квітня місяця, коли було вирішено лише на папері реорганізувати армію, а від початку червня 1919 року, коли ця реорганізація фактично пройшла. Реорганізацію дуже полегшила та обставина, що в «трикутнику смерті» різні отамани порозбігались, або були притягнені до судової відповідальності за погроми. Деяким з них пощастило влаштуватись в різних «постачаннях», бо збройна боротьба на фронті не відповідала їхньому «фаху». Крапций елемент з «отаманських» частин перейшов до колишніх регулярних або до новоутворених частин.

В червні 1919 року українська армія складалась з таких частин:

1-ша Північна дивізія — була витворена з решток Північної групи (17 і 18 дивізії та дрібніші частини) й мала 1-ий, 2-ий і 3-ий Подільський полки та гарматну бригаду.

2-га Стрілецька дивізія, в яку була реорганізована «Запорізька Січ», мала 4-ий, 5-ий і 6-ий Стрілецькі полки та гарматну бригаду.

3-тя Стрілецька (Залізна) дивізія була зформована з 1-го Синьожупанного, 1-го Чорноморського полків та Рибінського загону, окремого Запорізького Стрілецького та Буковинського курінів. Вона мала 7-ий Синій, 8-ий Чорноморський і 9-ий Стрілецький полки та гарматну бригаду.

4-та Холмська дивізія мала 10-ий Сірий, 11-ий Волинський і 12-ий Брацлавський полки та гарматну бригаду. Повстала вона з решток Сірого корпусу та Волинської дивізії. 26. VII. 1919 її було переіменовано в 4-ту дивізію Сіро-жупанників.

5-та Селянська дивізія прийшла з зазілля з отаманом Ю. Тютюнником в липні 1919 р. Мала 13-ий, 14-ий і 15-ий Стрілецькі полки.

6-та Запорізька дивізія мала такий склад: 16-ий Запорізький ім. гет. П. Дорошенка полк, 17-ий Запорізький ім. гет. Б. Хмельницького полк, 17-ий Гайдамацький полк, Немирівський полк*) і 6-та Запорізька гарматна бригада.

7-а Запорізька дивізія: 19-ий Запорізький ім. гет. І. Мазепи полк, 20-ий Запорізький ім. гет. Наливайка полк, 21-ий Запорізький Республіканський полк і 7 Запорізька гарматна бригада.

8-а Запорізька дивізія: 22-ий Запорізький ім. Кармелюка полк, 23-ий Запорізький ім. гет. П. Сагайдачного полк, 24-ий Запорізький ім. Богуна і 8-а Запорізька гарматна бригада.

*) Немирівський полк перейшов з Волинської до Запорізької групи й був позаштатовим у 6-й Запор. дивізії.

Ці три дивізії склали Запорізький корпус, до якого належали: а) Запорізька кінна бригада: Запорізький кінний ім. кошового К. Гордієнка полк і Кінний полк Чорних Запорожців; б) Кінно-гірний дивізіон полков. Алмазова.

9-та Залізнична дивізія мала 25-й, 26-й і 27-й Стрілецькі полки та гарматну бригаду.

В склад корпусу Січових Стрільців входили: 10-та дивізія Січових Стрільців та 11-та дивізія Січових Стрільців.

12-та Стрілецька дивізія (в складі її був і полк морської піхоти) прибула з заплілля в липні 1919 року з отаманом Ю. Тютюнником.

Крім того, були ще: Кінний ім. Максима Залізняка полк, 2-й Кінний Переяславський полк, Кінна сотня (дивізіон) сот. Бориса, 1-й кінний Лубенський полк (С. С.), Житомирська військова школа, 1-ша Київська військова школа і 2-га Київська військова школа.

Це було все, що залишилось від масового військово-повстанського руху в IV періоді і було приведено в певну систему. Все було на своєму місці й відповідно підпорядковано. Загальна кількість усієї армії була — біля 20 тисяч багнетів та шабель, 400 кулеметів і 120 гармат. Але загальна кількість вояків з кулеметчиками, гарматчиками, технічними силами й немуштровими складала біля 35 тисяч. Крім того, в різних тилкових частинах було до 15 тисяч. Отже в порівнянні з січнем місяцем за півроку армія, не дивлячись на ніби повну ліквідацію в «трикутнику смерті», зменшилась лише в два з половиною рази.

В рядах цих 12 дивізій залишились найкращі патріоти України, що ціною власного життя бажали здобути Батьківщині незалежність. Весь авантюристичний елемент — шумовиння кожного стихійного руху — зник. Але ця збройна сила для свого руху вимагала тих матеріальних засобів, без яких ніяка війна неможлива. Бракувало зброї, амуніції, харчів, одягу, взуття й т. ін. Мільярдове українське військо майно попало в руки сусідів — Поляків та Румунів, а ще більше залишилось його на зайнятій російським совітським військом території.

Треба було все це тепер дістати й дати армії. Українська держава нічого не мала й дістати не могла, бо крім ворогів поза територією, що займала українська армія, приятелів у неї не було. Помилки в попередньому державному керівництві та брак матеріальних засобів для збройної боротьби часом викликали серед вояків глухе незадоволення, але без глибших тенденцій.

З метою встановлення постійного зв'язку уряду з армією, було заведено інститут державних інспекторів армії. Але з різних причин, як зовнішніх, так і внутрішніх, державна інспектура не досягла свого завдання в тій мірі, як то ставив уряд*).

Головним зв'язком між урядом та військом був Головний Отаман Симон Петлюра. Він розумів цих сірих лицарів, а вони розуміли свого ідейного вождя. Петлюра закликав, не дивлячись ні на що,

*) Автор має свій окремий погляд на державну інспектуру, але не вважає потрібним його висловити тут, з огляду на характер та розмір цього видання.

битись до останнього. І військо виконувало його заклик-наказ. Воно обідране, босе, голодне, хоре, без тих технічних засобів, якими були озброєні його вороги, билось до кінця.

Але все це в порівнянні з найлютішим ворогом нашого війська — тифом — було дрібницями. Тиф буквально викошував поріділі в боях ряди нашої армії. Не російські добровольчі та червоні армії, але тиф переміг українське військо, та не зовсім.

І тут була величезна заслуга перед Батьківщиною вождя українського війська — Петлюри. Він майже весь час проводив на фронті і дуже часто сам без жадної охорони їздив на позицію, де підбадьорював вояків своїми простими, повної глибокої віри в коначну перемогу, розмовами з ними. Не дивлячись на дуже несприятливу ситуацію на фронті, Петлюра на всіх робив вражіння якоїсь веселої бадьорости. Побачивши батька Петлюру, той вояк, що може перед хвилиною тяжко нарікав на свої страждання, зразу ж про них забував. Здавалось, що вони вже минули і що знесилений організм набрався свіжих сил для нових переживань.

Петлюра дуже часто бував у штабі дієвої армії. Там він детально знайомився зі становищем на фронті. Після заслухання доповіді, Петлюра ніколи багато не говорив. Не будучи великим знавцем військової справи, він не втручався в оперативні розпорядження штабу. Лише вислухавши проект нового наказу чи розпорядження, Петлюра коротко зауважав: «От так добре було б», або: «З цим і я погоджуюсь», «Оце саме й я мав на думці». І завше бувало так, що те, що одобрив Петлюра, мало успіх.

Петлюра був вождь зв'язаний з духом нації, з її землею. Він відчував те, чого не могли предбачити інші політики. Характерною рисою його вдачі був творчий оптимізм. Він бачив лише майбутню Україну, боротись за яку закликав усіх до останньої краплі крови. В цьому була, є й буде сила впливу Петлюри не тільки на сучасні, але й на майбутні покоління*).

П'ятий період характеризується спочатку надзвичайно успішним співділанням на полі збройної боротьби проти червоної й білої Москви двох армій — Великої України й Галичини. Починаючи з липня до кінця серпня ці дві українські армії зробили величезний успіх. Об'єднані українські армії своєю кров'ю визволили 30 серпня 1919 року столицю Соборної України — Київ. Це був, як каже генштабу генерал Капустянський, апогей успіху в українського війська**).

Але прийшов новий ворог, за спиною якого стояла Антанта. Польське військо змусило українську галицьку армію залишити терен своєї Батьківщини — Галичини; з другого боку насунулась на неї російська добровольча армія, що спиралась також на Антанту. Тиф змусив напівнімецьке «фахове» командування галиць-

*) М. Шумицький. «С. Петлюра», «Тризуб», ч. 21—22., 1928 р. і В. Прохода. «Симон Петлюра — вождь війська». «Тризуб», ч. 22, 1928 р.

***) М. Капустянський — ген.штабу генерал-хорунжий. «Похід Української армії на Київ—Одесу в 1919 році». Частина III. Львів, 1922 р.

кої армії перейти на бік російської добровольчої армії, хоч це не спасло її від колосальних жертв. Тисячі могил з хрестами й без хрестів залишила українська галицька армія на розлогих полях Правобережної України.

Дехто з старшин галицької армії переважно середніх ранг противились переходу на бік російської армії. За те цих старшин називали петлюрівцями. Для ілюстрації тут можна навести такий факт. В неофіційній розмові з старшими начальниками отаман (майор) д-р Ст. Шухевич гаряче відстоював погляд, що для ідеї незалежності України варто йти як на найбільші жертви й що ідея важніше, ніж кілька тисяч хорих. На це комендант галицької армії генерал Тарнавський відповів: «Ви говорите зовсім, як Петлюра»*).

Перехід галицької армії на бік ворожої російської добровольчої армії, тиф та люті морози зробили небоездатною босу й неодагнену українську наддніпрянську армію. До всіх цих нещасть прилучились ще два: Польща пішла на зустріч російській армії в ліквідації української армії. Польське військо перейшло Збруч й окупувало західне Поділля, обеззброюючи всі українські військові частини, що були на цьому терені. Другим ворогом деморалізуюче розкладовим були отамани Волох, Данченко, Божко та інші, що після реорганізації армії були усунені від військового керування. Вони тепер агітували за спілку з російськими комуністами й перехід на їх бік.

Недобитки великої української армії зібрались в кінці листопаду в новому трикутнику Любар—Шепетівка—Миропіль. А по боках цього трикутника сиділи три вороги: Поляки й червоні та білі Москалі. Вони чекали на самознищення українського війська. Ролю розкладових бачили мали відігравати отамани на чолі з Волохом. Та не дочекались цього вороги. Замість смерті, українська армія відродилась у нову, хоч і нечисленну, але сильну духом армію, що стала на новий партизанський шлях боротьби за Незалежність Батьківщини. Нарада уряду і військових начальників армії під головуванням Головного Отамана Петлюри 4 грудня це ствердила.

**

Шостий період життя невмирущої української армії розпочався 6 грудня 1919 року. Вона вирушила під проводом генерала Омел'яновича-Павленка та його заступника отамана Ю. Тютюнника в Зимовий похід**).

В цьому поході наша армія доказала, що з ворогами незалежної України можна боротися при всяких обставинах. Затуркане радянщиною всяких напрямків населення України з здивованням питало: «Хіба у Петлюри ще є військо? А нам «товариші» казали,

*) Д-р Шухевич. «Спомини», ч. III, Львів.

***) Генерал-поручик М. Омел'янович-Павленко. «Зимовий похід». «За Державність». Каліш, 1919. Ю. Тютюнник. «Зимовий похід».

що від вас нічого не залишилось». Національно-освідомлююча роля Зимового походу була надзвичайна. Наслідком його на весні наступного й послідуючих років виникали численні повстання. Успішний похід на Київ у 1920 році польської та української армії можна пояснити тією великою допомогою, яку виявило саме населення України у формі повстань та руйнуванні тилів російської совітської армії.

Учасники Зимового походу були лише сильні духом — в мерти а не здатись на ласку ворогів, але фізична сила їх була дуже мала. В загальній кількості восьми тисяч вояків на початку походу здібних до бою було лише біля двох тисяч багнетів і шабель та 12 гармат*). В порівнянні з тим, що мала українська армія в січні того ж року, це була лише жменя знесилених лицарів.

З частин, які брали участь у Зимовому поході, назвемо:

1) Запорізька група з усіма частинами, що входили в склад Запорізького корпусу;

2) Волинська група, в склад якої увійшли 1-ий збірний піший полк з рештою Північної дивізії, 2-ий збірний піший полк з рештою 2-ої дивізії (б. Запорізької Січи), 4-ий полк Сірожупанників — з 4-ої дивізії Сірожупанників, 2-ий кінний ім. Залізняка полк, кінний полк ім. гетьмана І. Мазепи (раніше був Кінним дивізіоном) та Волинська гарматна бригада, що створилась з решток гарматних частин названих трьох дивізій;

3) Київська група складалась з 5-ої й 12-ої селянських дивізій з полком морської піхоти. До Київської групи приєдналась частина Залізничної дивізії та корпусу Січових стрільців, бо цілий корпус С. С. участі в поході не брав.

Ці групи потім перетворились у дивізії. Крім того, деякий час існувала збірна група, до складу якої входила 3-тя Залізна дивізія та Спільна військова школа. 26 грудня цю групу розбили російські добровольці. З її решток був створений 3-ій кінний полк, що мав у своєму складі такі сотні: 1-шу Синю, 2-гу Чорноморську, 3-тю Стрілецьку, 4-ту гарматну й 5-ту кулеметну.

Зимовий похід не був як дехто твердить «маршем одчаю, маршем проти розуму»... Він був маршем віри в свою перемогу. Не жалости до себе й допомоги у населення України шукали лицарі Зимового походу, а навпаки, вони йшли як оборонці правди й честі своєї нації, вони передавали населенню віру в правоту свого діла, вони утворили легенду про найбільшого борця за незалежність України Симона Петлюру, вони пронесли перед очима народніх мас національний прапор Української Народньої Республіки**).

**

*) 75% було хорих і нездібних до бою з обслугою біля них.

**) Більше докладно, як на цьому, так і на наступних періодах автор не зупиняється, бо вони досить добре освітлені у військовій літературі.

Зустріч Симона Петлюри на двірці в Кам'янці р. 1920.

(Із збірки проф. Лорченка)

Симон Петлюра в Кам'яниці р. 1920.

(Із збірки проф. Лорченка)

22 квітня 1920 року був підписаний договір з польським урядом. Почався семий період боротьби укр. армії. Наслідком договору повстало дві дивізії — 3-тя Залізна та 6-та Січова. Фактично ці дивізії розпочали своє формування ще в лютому: 3-тя дивізія під керуванням генштабу полковника О. Удовиченка в Кам'янці-Подільському, а 6-та дивізія під керуванням генерального штабу полковника Безручка в Бересті. Кадри 3-ої дивізії склали ті, що з будь-яких причин не змогли взяти участі в Зимовому поході, а залишилися на окупованих поляками українських землях та перейшли з теренів окупованих москалями. Кадри дивізії склали добровольці; мобілізації на українських теренах під польською окупацією не було дозволено. 6-та Січова дивізія була зформована з тих українських вояків, що попали до польських таборів. В ряди дивізії вступали по власному бажанню.

До повернення української армії з Зимового походу 6-го травня 1920 року ці дві дивізії брали участь в боротьбі проти російської совітської армії: 6-та дивізія при 3-ій польській армії, а 3-тя дивізія — при 6-ій польській армії.

Бої української армії під керуванням генер. Омел'яновича-Павленка в заціллі російської совітської армії та численні повстання сприяли дуже успішному рухові польського війська з українськими дивізіями вперед.

З різних повстанських відділів в різних місцевостях України найбільший був Таращанський повстанський кіш. Цей кіш мав Пятигирський, Стрижовецький, Тетієвський, Ставещанський та Жіжківський Стрілецькі повстанські полки, що мали до 2-х тисяч багнетів, та кінний полк ім. гетьм. Мазепи. Та сама Таращанщина, що 1918 р. дала кадри для радянсько-соціалістичної червоної Таращанської дивізії, тепер завзято билась з російською більшовицькою окупацією. Недобитки цього кошу потім прилучилися до регулярних частин української армії.

8-го травня був здобутий Київ, в який нарівні з Поляками ввійшла 6-та Січова Стрілецька дивізія, а 10-го червня Київ був залишений. Причини залишення Києва полягали не лише в прориві польського фронту совітською армією (кіннотою Буденного). Вони лежали значно глибше. Польща мало була зацікавлена в створенні належної сили для самостійної України. На великому терені України, від західніх меж її аж до Києва, за виключенням кількох повітів на Поділлі, замість російської совітської окупації, настала польська. Ні однієї української військової частини на цьому терені не було зформовано. Лише 3-ій дивізії було дано змогу зробити мобілізацію, але в прифронтовій смузі — в Могилівському й Ямпільському повітах, а в Кам'янецькому і в Ново-Ушицькому було заборонено. Правда, пізніше було зформовано ще три дивізії, а власне: 3-го червня закінчено формування окремої кінної дивізії, кадри якої фактично прийшли з Зимового походу; в кінці серпня — кулеметна дивізія, 1-ша бригада якої розпочала своє формування ще в Кам'янці-Подільському з добровольців, а 2-га — утворилась з 3-ої, 6-ої

і 7-ої запасних бригад, кадри яких склали переважно полонені і інтерновані українці з польських таборів, і лише 7-го вересня за Дністром закінчила своє формування 5-та Херсонська дивізія, яка теж не мала мобілізованих, і зформувалась по-більшості з Галичан, що переходили на бік української армії від большевиків.

Перебуваючи на фронті в безупинних боях, українська армія, що прибула стомлена і змучена з Зимового походу, реорганізується в дивізії з 3-хбригадним складом, а кожна бригада — з 3-хкурінним складом. До кінця липня 1920 р. реорганізована армія мала такі частини:

1-ша Запорізька дивізія:

I-ша Запорізька бригада: 1-ий Запорізький ім. гетьмана П. Дорошенка курінь, 2-ий Гайдамацький курінь, 3-ий Немирівський курінь.

II-га Запорізька бригада: 4-ий Запорізький ім. гетьм. Ів. Мазепи курінь, 5-ий Запорізький ім. Наливайка курінь, 6-ий Запорізький Республіканський курінь.

III-тя Запорізька бригада: 7-ий Запорізький ім. Кармелюка курінь, 8-ий Запорізький ім. гетьм. П. Сагайдачного курінь, 9-ий Запорізький ім гетьмана Б. Хмельницького курінь.

Запорізька гарматна бригада, Кінно-гірний дивізіон полк. Алмазова, Кінний полк Чорних Запорожців.

2-га Волинська дивізія:

IV-та Сіра Стрілецька бригада: 10-ий та 11-ий Сірі Стрілецькі куріні й 12-ий Італійський Стрілецький курінь*).

V-та Чорноморська Стрілецька бригада: 13-ий та 14-ий Стрілецький куріні, Волинська гарматна бригада, Кінний полк ім. гетьм. І. Мазепи.

3-тя Залізна Стрілецька дивізія:

VII-ма Стрілецька бригада: 19, 20 та 21 Стрілецькі куріні.

VIII-ма Стрілецька бригада: 22 та 23 Стрілецькі куріні.

IX-та Стрілецька бригада: 25-ий Стрілецький курінь.

Залізна гарматна бригада, 3-ий кінний полк полковн. Фролова.

4-та Київська Стрілецька дивізія:

X-та Стрілецька бригада: 28-ий, 29-ий та 30-ий Стрілецькі куріні.

XI-та Стрілецька бригада: 31-ий та 32-ий Стрілецькі куріні.

Київська гарматна бригада, 4-ий Київський кінний полк.

5-та Херсонська Стрілецька дивізія:

XIII-та Стрілецька бригада: 37-ий та 38-ий Стрілецькі куріні.

XIV-та Стрілецька бригада: 40-ий та 41-ий Стрілецькі куріні.

Херсонська гарматна бригада.

6-та Січова Стрілецька дивізія:

XVI-та Стрілецька бригада: 46-ий, 47-ий та 48-ий Стрілецькі куріні.

XVII-та Стрілецька бригада: 49-ий, 50-ий та 51-ий Стрілецькі куріні.

XVIII-та Стрілецька бригада: 52-ий, 53-ий та 54-ий Стрілецькі куріні.

Січова гарматна бригада.

*) Курінь цей був сформований в Італії з полонених українців. В його склад входили як наддніпрянці, так і наддністрянці.

Кулеметна дивізія:

I-ша кулеметна бригада.
II-га кулеметна бригада.

Окрема кінна дивізія:

I-ша кінна бригада: I-ий ім. М. Залізняка полк, 2-ий Уманський Запорізький кінний полк.
II-га кінна бригада: 3-ий кінний ім. К. Гордієнка полк, 4-ий кінний ім. Б. Хмельницького полк.
III-тя кінна бригада: 5-ий кінний ім. Ів. Сірка полк, 6-ий Полтавський Сіний полк.

Крім того, була ще Спільна Військова школа, бронепотяги — «Кармелюк» та «Запорожець» і дві збірних запасних бригади, що мали давати поповнення для дівчих частин. Боевий склад всієї армії був приблизно такий: 10 тисяч багнетів, 4 тисячі шабель, 600 кулеметів і 60 гармат. Щодо загальної кількості вояків, то вона коливалась од 25 до 50 тисяч. Найбільш численний склад армії був на початку листопаду 1920 р., коли вона мала більше 50 тисяч вояків після переведеної мобілізації в кількох повітах Поділля, але більшість мобілізованих вояків не мала ані зброї, ані амуніції.

Поза цим були ще такі тилові частини, як бригада польової жандармерії, корпус кордонної охорони тощо.

Після відвороту з Києва, що розпочався 10 червня, українська армія, не дивлячись на нову невдачу та неприхильне відношення українського населення, особливо в Галичині, до спілки з поляками, продовжує битись з азійською червоною навалю

Українська армія допомогла Польській спасти Польщу від російської червоної навали. Займаючи двохсоткілометровий фронт по Дністру, українська армія не допустила червону совітську армію до Угорщини і Чехословачії. На цьому відтинку фронту більшовики вели дуже активні атаки, які весь час розбивались о стійку відпорність порідвішних рядів Української армії. Так зване «Чудо над Віслою» сталося не без героїчних зусиль 6-ої Січової Стрілецької дивізії. Вона під талановитим керуванням генерального штабу полковника Безручка своїми грудьми перейняла весь удар, направлений проти Варшави.

До середини вересня Польська армія оправилась від прориву її фронту червоною кіннотою Буденного й стала боездатною. Знову почався побідоносний наступ вперед. Але поляків Київ вже не цікавив. Українська армія зайняла майже все Поділля. Лише на тій частині українського терену, що був зайнятий лише українським військом, була дозволена мобілізація. Люде до мобілізації пішли охоче, але українська армія не мала матеріяльних засобів для задоволення мобілізованих ані одягом, ані харчами. А саме головне — не було зброї і набоїв.

Поляки розпочали мирові переговори з Совітською Росією і хоч українцям не було про що переговорювати з більшовиками, це поляків мало обходило. Підписавши договір з Союзом Совітських Рес-

публік, в тому числі і з Сівітською Україною, Польща порушила договір з 22. IV. 1920 р.

21 листопаду українська армія величезною силою сівітського війська, що звільнилось з російського добровольчого ген. Врангеля та польського фронтів, змушена була перейти на терен української Галичини за Збруч, де її союзна держава інтернувала. Зціпивши зуби, здали вояки армії УНР свою зброю, але віра в те, що ще прийде час розплати з ворогами, невгасла. Ця віра жила у Головного Отамана Військ УНР — Петлюри, передавалася вона і рядовим воякам.

Так скінчився семий період збройної боротьби української армії.

**

*

Восьмий період життя української армії на еміграції характеризується двома великими подіями.

Восени 1921 року 1500 вояків української армії, сміливість і завзяття яких переходило межі можливого, під проводом ген. Юрка Тютюнника зробили льодовий похід по снігом заметених полях Поділля й Київщини та в лісах Волині. Майже голі й босі, без зброї пішли лицарі українського війська в цей льодовий похід і зробили 700 кілометровий марш.

21 листопаду 1921 року в Базарі з співом «Душу й тіло ми положим за свою свободу»... сконало під кулями московських катів 359 українських героїв. А Європа мовчала!...

25 травня 1926 року на вулиці світової столиці — Парижу, московський кат Шварцбард підступно застрілив Головного Отамана Військ УНР Симона Петлюру. А паризький суд присяжних виправдав злочинця...

Але не вмер військово-козацький дух української нації. Падаючи під ворожими кулями на варті Української Державности, Головний Отаман Симон Петлюра заповів боронитись до останнього не тільки старим та малим, але й ненародженим. І ніяка сила не знищить 40-мільйоновий український нарід.

Вояки армії УНР чекають того часу, коли розпочнеться ІХ період збройної боротьби. З викристалізованим національно-політичним досвідом та з минулими славними традиціями розпочнеться він. Рухнеться дев'ятий вал по тому шляху, що вказав Петлюра, знесе всю чуженецьку навалу, і повстане Н е з а л е ж н а У к р а ї н а.

М. Добриловський.

З історії господарської політики незалежної України.

(1919-1920 рр.).

Деякі уривчасті документи, що випадково у мене збереглися, а ще більше особисті спогади, які залишилися в моїй пам'яті чи почасти ласкаво нагадані мені пп. К. Безкровним, Б. Мартосом та В. Саліцьким, — ось той скромний матеріал, на підставі якого написана ця стаття. Але гадаю, що навіть і в такому вигляді вона не буде зайвою для освітлення тієї видатної і бурхливої в історії України доби, коли наша армія під проводом Симона Петлюри провадила героїчну боротьбу за збереження незалежності молодого Республіки, а в запіллі державна влада намагалася унормувати зруйноване революцією та воєнними подіями життя країни. Тим більш, що саме про тогочасні економічні відносини на Україні написано до цього часу найменше.

Розміри цієї статті не дозволяють торкнутися тут економічного життя та економічної політики в цілому. Тому обмежуюся лише коротким оглядом економічної політики зовнішнього торгу та тих причин, які дали напрямок цій політиці. Спиняю свій вибір на цій галузі через те, що змагання до налагодження зовнішнього товарообміну кладе своє тавро взагалі на всю економічну політику Українського Уряду доби 1919—1920 рр.

Відбудова притамованого війною міжнародного товарообміну стає після світової війни взагалі одною з найтяжчих проблем в багатьох країнах Європи. В деталях ця проблема ще і досі не скрізь остаточно розв'язана, хоч з часів замирення минуло вже одинадцять років. В перших же роках після війни вся Європа складалася з суворо ізольованих народніх господарств. Передвоєнні форми економічних взаємовідносин між європейськими державами, витворені в нормальних умовах господарського життя, при нових господарських обставинах перехідної доби стали непридатними. Брак сировини та скорочення продукції, стремління більше імпортувати ніж

експортувати, занепад транспорту та, нарешті, неунормованість міжнародних політичних відношень (явища характерні майже для цілої тогочасної Європи) приводять до того, що в перших пововних роках систему вільного торгу скрізь замінено було системою суворого нормування, широко розвинений колись в міжнародних договорах принцип найбільшого сприяття уступив своє місце безмежній індивідуалізації цих договорів, а замість вільного транзиту запанував принцип обмеження його або й цілковитої заборони.

Отже коли навіть для старих європейських країн відновлення мінових стосунків було зв'язане з великими труднощами, то нема чого говорити про молоду Українську Республіку, що поза загальними для всієї Європи несприятливими умовами мала ще свої власні специфічні внутрішні й зовнішні обставини, які ставали справі нав'язання торговельних стосунків з закордоном тяжко переборими перешкоди.

Проте, існувати в цілковитій господарській ізоляції Україна не могла. Економічний стан її в добу 1919—1920 рр. у всіх галузях народнього господарства характеризується тяжкою руїною, що була викликана роками світової війни, революції та боротьби з радянською Росією. Фабрична промисловість, що взагалі мало розвинена на Україні, не могла і за мирних часів в повній мірі задовольнити потреби населення України в предметах індустрії. Тепер значна частина фабрик спинилася і на ринку промислових виробів став відчуватися цілковитий товаровий голод. Село, що менш потерпіло від господарської руїни, не знаходить в місті тих товарів, на які воно могло б обміняти продукти сільського господарства. В наслідок порушення господарської рівноваги між містом і селом грошові знаки, понавчачи на село в обмін на сільсько-господарські продукти, не знаходять звідти виходу. Село переповнюється паперовими грошовими знаками, що в наслідок сталої тенденції до втрати своєї цінності стають мало придатними виконувати свою функцію засобу заощадження, і починає, нарешті, відмовлятися продавати свої продукти за гроші, ставлячи міста і армію під загрозу голоду. Жадних способів викликати поворотну течію грошових знаків з села до міста в руках держави не було.

Податкова система, що в більш-менш нормальних умовах могла б випомповувати частину грошових знаків з села, при постійних змінах лінії воєнного фронту дає нікчемні наслідки.

Навпаки, не маючи жадних джерел, крім хиба цукрової монополії, які б приносили державній скарбниці більші прибутки, держава переважно живе за рахунок праці експедиції заготовки державних паперів, перманентно збільшуючи і без того значну паперово-грошову інфляцію, одержану в спадщину від російської імперії та від гетьманату.

Таким чином, через здобування коштів для покриття свого бюджету держава не зменшувала а навпаки збільшувала загальну масу грошових знаків в посіданні селянства і тим ще згіршувала критичне господарське становище. При такій ситуації відновлення нор-

мального господарського обороту могло відбутися лише при умові заспокоєння товарового голоду. А це в тодішній ситуації можливо було зробити в першу чергу через привіз фабрикатів з-за кордону, а потім і через поширення продукції власних промислових підприємств, забезпечивши їх знов таки закордонними машинами та деяким допомоговим матеріалом.

Але поза цими потребами загально-господарського порядку, перед Україною, що вела на трьох фронтах збройну боротьбу за свою незалежність, стояла ще нагальна необхідність озброєння і утримання своєї армії, що так само не могла бути заспокоєна лише внутрікраєвими засобами. Отже в залежності від нав'язання торговельних стосунків з закордоном була не лише відбудова господарського життя на Україні, але й воєнні успіхи нашої армії.

З огляду на все сказане, проблема полагодження закордонного товарообміну набирав першорядного значіння. Обставини вимагали, щоб уряд напружив всі свої сили на переборення тих перешкод, що стояли на шляху до розв'язання цієї проблеми.

Щоб зрозуміти і належно оцінити тогочасну зовнішню економічну політику українського уряду, необхідно побіжно нагадати собі ті специфічні для України обставини, що утруднювали для неї торговельні зносини з закордоном.

Перш за все Україна не мала юридичного визнання багатьох європейських держав і тому торговельні зносини з цими державами не були регульовані жадними торговельними договорами, а значить цілком залежали від автономних законів та урядових розпоряджень дотичних держав, що в ту добу компенсаційних договорів, контингентування та різноманітних заборон в сфері зовнішнього товарообміну здебільшого робило товарообмін в ширших межах майже неможливим.

Далі, Україна, як відомо, в той час на півночі і на сході провадила війну з російськими арміями всіх забарвлень. Ці армії майже стало відрізували її від Чорного Моря. На заході точилася війна з Польщею. Нейтральна Румунія займала вичікуюче становище і тримала свої кордони закритими для зносин з Україною. Таким чином, після розпаду Австро-Угорщини Україна аж до половини 1920 р. перебувала в стані фактичної блокади, вона була цілком відрізана від європейських ринків. Отже для нав'язання торговельних стосунків з закордоном треба було передовсім відкрити собі шляхи до закордонних ринків.

Поруч з цими обставинами політичного характеру, були також несприятливі і економічні обставини.

Доба 1919—1920 р. на Україні в економічному відношенні характеризується як загальним розладом господарського життя, про що вже була мова, так зокрема і порушенням рівноваги між потребами, з однієї сторони, і можливостями їхнього заспокоєння, з другої сторони. Україна зубожіла. Поруч збільшення потреб в чужоземних товарах, купівельна спроможність як державного господар-

ства, так і населення теренів, занятих українським військом*) була дуже скремною і значно зниженою в порівнянні з довоєнною добою. Країна з багатими експортними можливостями, Україна доби Директорії фактично майже не мала чого вивозити. З усіх експортованих колись з України товарів дійсно можна було експортувати, головним чином, лише збіжжя та цукор. Щоправда, для обох цих товарів на закордонних ринках стояла тоді сприятлива кон'юнктура. Одначе, запаси того і другого продукту на Україні були не такі великі, вони значно скоротилися проти довоєнного часу, і експорт міг відбуватися до певної міри за рахунок недоспоживання населення. Таким чином, торговельний баянс України на якийсь час міг бути лише пасивним. Інші ж статті, що мали б вплинути на вирівняння платіжного баянсу так само промовляли не на користь України. Такі, напр., статті платіжного баянсу, як оплата транспортних послуг, опроцентування вложений за кордоном капіталів, витрати подорожніх і т. под. при тогочасних обставинах швидче могли збільшувати ніж зменшувати пасиву сальдо баянсу. Що торкається засобів для вирівняння розрахунків з закордоном, то вони так само були убогими. Запаси золота і девіз були дуже незначні. Чужоземної валюти, що була в розпорядженню уряду, насилу вистарчало на закордонну політичну акцію та на деякі заготовки воєнного відомства. Залишене в спадщину від гетьманського уряду конто в німецькому Райхсбанку в сумі декількох сот мільйонів німецьких марок та претенсії до Австро-Угорського банку знаходилися під забороною дотичних урядів і лише пізніше пощастило звільнити та використати частину цих засобів. Тільки більші запаси російської царської та думської валюти, яка 1919 р. ще оберталася на європейських біржах, могли служити для оплати збільшеного імпорту.

Таким чином, від зовнішньої політики української влади вимагалось не лише здобуття шляхів до чужоземних ринків та нав'язання з ними сталих стосунків, але також і певної обережності у витраті господарських ресурсів та збагачення цих останніх чужоземними кредиторами. Отже необхідність досягнути максимального ефекту з незначними експортними ресурсами диктувала урядові систему стислого регулювання зовнішнього торгу та навіть часткової монополізації його. До того ще треба додати, що вільний товарообмін перш за все був би невитідним для України з огляду на те, що при сталому падінні цінності національної валюти, ціни на продукти внутрішнього виробу зростали повільніше ніж курси чужоземних валют. Таким чином, утворилося розходження між інтересами індивідуальних господарств, з однієї сторони, та інтересами цілого народного господарства, з другої сторони. Поодинокі експортери могли значно вигравати на продажу дешевих українських товарів, збуваючи їх закордоном по низьких цінах. Для цілого на-

*) Про ці терени, з огляду на постійну зміну лінії фронтів, можна говорити лише умовно, як про щось означене.

роднього господарства це навпаки значило б дешевий розпродаж своїх господарських цінностей, вимін їх на значно меншу суму закордонних реальних цінностей.

Крім того державне нормування зовнішнього товарообміну давало урядові певну силу в політичних міжнародних зносинах з тими країнами, що потребували продуктів української промисловости та сільського господарства, чого теж не варто забувати при критичному підході до розгляду тогочасної економічної політики.

З цих причин протягом всієї доби 1919—1920 р. в основі української економічної політики лежить принцип стислого державного нормування і почасти безпосереднього керування зовнішнім товарообміном. Щоправда, уряд Директорії тут не вносив чогось принципово нового. Він лише продовжував ту політику, що розпочалася ще за часів Центральної Ради і продовжувалася з деякими послабленнями під час гетьманату (в останню добу навіть наперекір бажанням пануючих тоді соціальних груп). Ця політика намітилася уже в Берестейському договорі 9. II. 1918 р. (арт. VII) і знайшла свій вияв в двох господарських умовах між Україною і Центральними Державами з дня 23 квітня та 10 вересня 1918 р., а також договорах України з Кубанню, Грузією, Білорусією і т. под., що були підписані того ж 1918 р. гетьманським урядом. Як уже згадувалося, вся Європа в більшій чи меншій мірі дотримувалася тоді подібної політики. Україна не мала жадних підстав бути в цьому відношенні винятком.

Продовжуючи політику своїх попередників, уряд Директорії особливо в 1919 р., будучи позбавлений як впливів внутрішніх великобуржуазних елементів, так і впливів чужоземних сил, яким підлягав гетьманський уряд, поглибив і поширив державне втручання в сферу закордонного товарообміну шляхом більшого обмеження приватної ініціативи.

Характерно, проте, що дуже часто значні обмеження зовнішнього товарообміну, які часами майже дорівнювалися повній його монополізації, з формальної сторони не переводилися законодатним порядком. При торочасних мінливих обставинах економічна політика уряду мусила бути максимально еластичною, і тому регулювання зовнішнього товарообміну переводилося шляхом обов'язкових постанов міністра народнього господарства на підставі залишеного в силі гетьманського закону з дня 13 серпня 1918 р. про надання міністрові торгу і промисловости прав щодо регулювання зовнішнього торгу. Цей закон давав міністрові народнього господарства широкий простір для вільного маневрування. Тим більше, що існуючі хлібна та цукрова державні монополії давали до рук згаданого міністра два головніших експортних товари — цукор і хліб. Щоправда, — хліб лише формально, бо хлібна монополія існувала тільки на папері.

А проте згаданий закон 13 серпня 1918 року мав і свою негативну сторону. Він до певної міри вилучав чинність міністра народнього господарства з-під контролю законодатної влади і ставив

дуже важливу галузь економічної політики в залежність від переконань та особистих здібностей міністра. Щоправда, міністр все ж мусив числитися з загальним напрямком урядової політики, не міг іти в розріз з нею. Але в деталях його постанови могли бути, і іноді дійсно бували, непродуманими та помилковими.

Діяльність уряду в сфері налагодження закордонного товарообміну переводилася в двох напрямках. З однієї сторони вона була скерована на нормування чинності приватної ініціативи та на урегулювання товарообміну через уложення міжнародних торговельних договорів. З другої сторони уряд сам брав активну участь в торговельних операціях з закордоном.

З самого початку 1919 р. як загальна ситуація так і політика уряду вимагали максимальної активності уряду в справі організації зовнішнього товарообміну. Приватний торговельний апарат був у великій мірі зруйнований і ще більш деморалізований. Через це уряд не міг на нього покластися в справі заосмотрення армії та відомств. Доводилося закордонні закупки для цих потреб робити при допомозі урядових агентів. В наслідок цього за кордон направляється ціла низка як поодиноких агентів різних відомств, так і цілі місії. Ці останні поруч із закупочними операціями діставали також і ширші уповноваження щодо пропаганди економічного зближення України з європейськими державами. Рівночасно на переведення ріжнотипних торгових заготовок уповноважуються дипломатичні представництва України. З огляду на неналагодженість поштових зносин із закордоном, а ще більш на несконсолідованість поодиноких відомств між собою, згадані органи протягом першої половини 1919 р. часто працювали без всякого зв'язку з міністерством народного господарства. Після довгої боротьби та часткових успіхів лише 1920 р. було досягнуто об'єднання їхньої діяльності під керуванням головної закупочної комісії у Варшаві, яка підлягала в своїй діяльності міністрові народного господарства.

Але поза потребами армії і відомств лишилася ще потреба населення і промисловости. Обслуговування цих потреб закордонними товарами було б не під силу урядовим органам. Повстає питання про закупочний і розподільний апарат, який міг би добре відчувати розмір і характер потреб з однієї сторони, а з другої сторони був би в стані справитися з покладеними на нього завданнями. Руйнація приватного торговельного апарату, а ще більше недовір'я до нього з боку широких верств українського суспільства, звернула увагу уряду в бік кооперативних організацій. На користь кооперативних організацій промовляло тоді багато мотивів. Передовсім кооперація по самій своїй ідеї не женеться за найбільшим прибутком. Кооперативний апарат, далі, уже з часів світової війни використовувався на Україні як закупочно-розподільна організація.

Нарешті, кооперація найтісніше зв'язана з селом, що тримало в своїх руках найголовніший експортний продукт — хліб. Український національний уряд в спадщину від тимчасового російського правительства перебрав хлібну монополію. Але, як уже було ска-

зано, вона існувала тільки на папері. Ця нещаслива ідея Тимчасового уряду Росії знайшла лише за часів радянської влади своє здійснення в формі продрозкладки. Український уряд з цілком зрозумілих причин не міг в методах здійснення хлібної монополії йти слідом за більшовиками. Інших же шляхів переведення в життя монопольних прав держави при розкиданості хлібної продукції в мільйонах дрібних господарств не було. Пізніше, літом 1919 р., виникає навіть думка про скасування хлібної монополії та про заміну її хлібною повинністю. Фактично держава розпоряджалася лише хлібними продуктами з панських та державних маєтків. Через це заготовка хліба для експорту могла відбуватися лише на відкритім ринку і по вільних цінах. А це найкраще могли виконати по встановленому згори плянові низові кооперативні організації. В додаток до всього сказаного кооперативні організації, як органи господарської самодіяльності населення, мали довіря в народніх масах і користувалися симпатією демократичних урядових чинників.

Через все це зразу ж після повалення гетьманату кооперативні союзи набирають великого впливу і значіння в економічній політиці уряду і вже в лютому місяці 1919 р. у Вінниці Комісія Трудового Конгресу асигнує п'ятсот мільйонів карбованців на допомогу центральним кооперативним установам для провадження закупок за кордоном. Далі сила кооперативних установ, як єдиного постійного апарату для переведення в життя господарських завдань, все більше зростає. Літом 1919 р. ми вже бачимо великий вплив кооператорів на політику міністерства фінансів та міністерства народного господарства. Делегат же від кооперації (М. Стасюк) стає на чолі головного управління постачання армії, кооператор (А. Степаненко) призначається на посаду головного інтенданта. 18 січня 1919 року нарешті міністр народного господарства Черкаський (с.-р.) видає обов'язкову постанову про те, що надалі закордонні закупки можуть провадитися лише центральними кооперативними установами, які на це одержать дозвіл від міністерства народного господарства: як виняток з цього правила закордонні закупки для потреб фабрик та заводів могли бути дозволені власникам останніх, але лише в тому випадку, якщо б вони організувалися в закупочні бюро. Крім того, закупки для потреб відомств могли переводитися самими відомствами. Щож до вивозу, то він дозволяється лише кооперативним установам та відомствам на підставі виданих міністерством народного господарства ліценцій.

Приблизно в той же час організується за кордоном «Обеднання центральних кооперативних союзів для діяльності за кордоном» (ОЦУКС), що склалося з делегованих представників від головніших союзів на Україні (Українбанку, Дніпросоюзу, Централу). Державна влада дає цьому обеднанню під офіційним іменем Торговельної Комісії уповноваження на економічне представництво України у всіх країнах Європи. Пізніше влада передає також в його відання більшу частину свого майна за кордоном, та дає акредитиви на Берлінський

Райхсбанк на поважні суми*). Таким чином, кооперація набуває таких прав, які були дуже близькими до часткової монополії зовнішнього торгу.

Але внутрікраєва кооперативна організація була заслаба для виконання цих покладених на неї завдань. Її апарат не міг з ними справитися і тому як внутрішні заготовки, так і товарообмін з сусідніми країнами, що був обставлений великими юридичними та технічними труднощами, йшли занадто повільно, зв'язуючи поруч з тим руки більш енергійному приватному апарату. Що ж торкається закордонного бюро ОЦУКС-у, то, як пізніше виявилось, він не перевів майже жадної діяльності в сфері даних йому від уряду уповноважень.

Недостатність кооперативного апарату для виконання покладених на нього завдань виявилася настільки швидко, що влада змушена була прикликати на допомогу йому приватний апарат, що й було декларовано обов'язковою постановою міністра народного господарства М. Шадлуна (с.-д.) з дня 17 жовтня 1919 р. Згідно з цією постановою довіз товарів оголошується в принципі для всіх вільним, вивіз же обмежується видачею ліценцій від міністерства народного господарства, які воно дає лише як компенсацію за привезені товари. Такий загальний принцип однак обмежується цілим рядом виданих раніше й пізніше заборон, що торкалися головним чином до вивозу ріжних предметів, в яких країна відчувала недостачу.

Ліберальне відношення до привозу з сторони обов'язкової постанови 17 жовтня 1919 р. пояснюється тим, що з причин загального економічного стану не було широких перспектив для напливу предметів люксусу, які на ринку були в той час менш рентабельними. Крім цього, тому стояла в певній мірі на перешкоді переведена за часів міністра фінансів Б. Маргоса законами 26 червня та 31 липня 1919 р. реформа митного тарифу. Російський дореволюційний митний тариф, що залишився в спадщину самостійній Україні, не відповідав економічним потребам і інтересам держави. Вже під час переговорів готьманського уряду з Росією була утворена комісія для перегляду цього тарифу, яка й зробила це побіжно й поверхово з тим, що в ближчому часі мав би відбутися детальний перегляд тарифних ставок. Однак, проєкт комісії не дочекався законодавчої санкції. Таким чином, Україна до липня 1919 р. користувалася старим дореволюційним тарифом. Зниження курсу валюти позбавило його взагалі всякого значіння, як регулятора товарообміну.

Але в умовах 1919 р. ґрунтовний перегляд тарифу був би нонсенсом. Тому влада обмежується установам диференційних коефіцієнтів мажоритарії старих ставок, як то після війни можна було спостерігати і в практиці цілого ряду європейських країн. Закон

*) Ці акредитиви ОЦУКС-ом використані не були.

30 липня встановлює всього чотири коефіцієнти, розбиваючи всі привозні товари на 4 дуже неточно означені групи, а саме:

- 1) для предметів люк்சусу — ставки підносяться в 20 разів,
- 2) для предметів комфорту — в 15 разів,
- 3) для предметів широкого споживання, що не складають предметів найпершої потреби, — в 10 разів,
- 4) для всіх останніх предметів — в 5 разів.

Притягаючи до активної участі в зовнішньому товарообміні приватну ініціативу, автори обов'язкової постанови з дня 17 жовтня керувалися мимо всього іншого тими міркуваннями, що в умовах фактичної блокади товарообмін міг би переводитися лише в напівлегальний спосіб, де приватний торговельний апарат може досягнути значно більших успіхів, ніж кооперація. Крім того, малося на увазі збільшити привіз закордонних товарів коштом тезаврованих у населення російських паперових грошей, вплив яких за кордон в певній мірі був би навіть корисним, бо зменшував би паперово-грошову інфляцію в країні. Була надія, що після завішення зброї на польсько-українському фронті приватний апарат зможе належно використати свої старі комерційні зв'язки по той бік демаркаційної лінії, які надії і почали швидко здійснюватись.

Ми вже згадували, що обставини вимагали від держави взяти активну участь в переведенні закордонного товарообміну. Держава безпосередньо переводила торговельні операції з закордоном в першу чергу для заспокоєння потреб державного господарства. Але катастрофальний брак предметів найпершої потреби широких мас населення спонукав державу дбати також і про закупку та довіз на Україну цих останніх. До осені 1919 р. було зроблено цілу низку закупок за готівку, почасти в кредит — у Франції, Німеччині, Австрії, Румунії та інших країнах Європи.

Особливо треба тут відмітити закупку у Франції фронтového майна від Американської Ліквідаційної Комісії. Це майно складалося з одягу, білизни, посуду, автомобілів, санітарних матеріалів та приладів і т. под. Всього майна було куплено на 7.844.600 доларів. Купівля була переведена 6 червня 1919 р. Українською делегацією на Міровій Конференції в Парижі, на чолі якої стояв тоді Гр. Сидоренко. Майно було куплено в кредит під 5%-ві зобов'язання Української державної скарбниці на 3, 4 та 5 років організованим для цієї мети фіктивним товариством «Україляян», яке й передало потім майно Міровій делегації.

Але все набуте державою майно не могло бути перевезено на Україну з огляду на фактичну блокаду українських кордонів. З урядових закупок пощастило спровести на українську територію лише деякі товари з Румунії, зокрема нафту, предмети військові і т. под. Треба сказати, що поза всіма труднощами протягом всього 1919 р. урядовим органам щастило часами здобувати нелегально з Румунії деякі партії товарів. Влітку того ж року нарешті було уложено умову з групою румунських банків про постачання для Укра-

іни товарів з європейських ринків та про продаж там українських товарів. Для забезпечення цього товарообміну український уряд мав скласти в Румунії цукровий фонд в розмірі, коли не помиляюся, 200 тисяч пудів. Частина цього фонду дійсно була переправлена восени 1919 р. на той бік Дністра біля Могилева. В тому ж пункті перед самою листопадовою катастрофою 1919 р. відбулася переправа на Україну нафтових продуктів. Згадана умова з румунськими банками була підготовлена й оформлена українською місією в Букарешті, на чолі якої стояв тоді проф. К. Мацієвич. При цій місії був спеціальний радник по торгово-економічній частині І. Феценко-Чопівський, який і приклав особливо багато енергії для полегодження торговельних зносин через румунський кордон.

Що торкається згаданого вище «американського» майна, то його взагалі спіткала нещаслива доля. 12 жовтня 1919 р. правительство, очікуючи всяких несподіванок на денікінському фронті та боячися, що в випадку тимчасової поразки нашої армії майно, як власність держави, може бути відібране американцями, фіктивно запродує це майно ОЦУКС-у. 5 листопада того ж року підписаною від ОЦУКС-у Сербиненком, а від уряду міністром фінансів Б. Мартосом умовою було остаточно оформлено відношення між урядом та ОЦУКС-ом в справі цього майна. Згідно з згаданою умовою ОЦУКС був фактично комісіонером правительства і за 3% комісову виноградну мав перетранспортувати майно на Україну по вказівках і в розпорядження уряду.

Як видно з актів переведеної п. К. Безкровним ревізії справ ОЦУКС-у, різними органами державної влади ОЦУКС-у для видатків, зв'язаних з американським майном, було видано з державних коштів 374 тис. франків. Майно малося на увазі доставити до Галацу з тим, щоб в зручний момент звідти перевезти його на Україну. Перша партія майна на суму біля 375 тис. доларів дійсно 23 грудня 1919 р. на пароплаві «Росія» вийшла з Марсельського порту, але чомусь була направлена не до Галацу, а до Одеси, де його мав перебрати представник «Дніпросоюзу». В наслідок воєнних подій в Одесі майно вивантажене не було і потрапило нарешті до Царгороду, де й було відібране агентом Американської Ліквідаційної Комісії. Літом 1920 р. і взагалі все майно за невиплату чергових відсотків по виданих за майно зобов'язаннях державної скарбниці було відібране назад Американською Комісією. Умовою з 10. серпня 1920 р. між ОЦУКС-ом та Американською Ліквідаційною Комісією контракт А. Л. Комісії з Т-вом Україльян був анульований і зобов'язання державної скарбниці були повернені. На покриття своїх збитків ОЦУКС від А. Л. К. дістав грошми та майном біля 2.870 тис. фр. Крім того, А. Л. Комісія передала ОЦУКС-у безкоштовно для безкоштовної ж роздачі населенню України під доглядом Американського Червоного Хреста на 1.576 тис. фр. ліків та фармацевтичного майна.

Отже таким чином з усього закупленого урядом американ-

ського майна фактично до рук правительства нічого не дісталось. Уряд навіть не одержав жадного звіту від дирекції ОЦУКС-у.

Восени 1919 року нарешті розпочинається товарообмін і з Польщею. Невдовзі після завішення зброї на українсько-польському фронті польський міністр апровізації (здається Мінковський) з огляду на брак хлібних продуктів та цукру в Польщі вислав на Україну з листом до С. Петлюри, як Головного Отамана, місію під головуванням полковника Гутовського. Ця місія носила офіційно назву «Польська місія південно-східного торгу» і мала своїм завданням нав'язання торговельних операцій з Україною. Здається, що в цьому відношенні їй було надано монополні права. Офіційно вона вважалася приватно-господарською комерційною організацією, але в її складі прибули поруч з комерсантами також представники від деяких міністерств, як. напр. п. Вальтер, радник міністерства фінансів.

Симон Петлюра справу переговорів з згаданою місією передав по належності міністерству народного господарства, яке і виділило спеціальну «Комісію для товарообміну з Польщею», в складі двох директорів департаментів та одного представника від кооперації.

Предметом переговорів був компенсаційний обмін цілком конкретними товарами, в якому сторонами мали виступати наше міністерство народного господарства і згадана польська місія. Не дивлячись на скромні завдання цих пертрактацій, вони велися досить довго і з деякими ускладненнями. Головними точками розходження були питання про ціни на предмети товарообміну та стремління польської місії можливо більшу кількість товарів дістати в обмін на польські марки або російську царську валюту. Цього останнього українська сторона ні в якому разі не могла допустити і вимагала виключно натурального обміну. Українська сторона також цілковито відкидала допущення агентури польської місії до самостійних заготовок хліба на Україні.

Петлюра успішному закінченню переговорів надавав особливе значіння. Налагодження офіційних торговельних стосунків з польською місією мало бути завдатком того, що завішення зброї на польському фронті триватиме довший час і звільнені з цього фронту військові сили можна буде без ризику перекинути на інші fronti. Через це Петлюра майже щодня довідувався про хід переговорів. Один раз, коли в переговорах стала особливо серйозна затрамка, він навіть, коли не помиляюся, через міністра Шадлуна переказав Комісії, що успішне закінчення переговорів має велике воєнне значіння і тому остаточний розрив між сторонами був би абсолютно небажаний.

7 жовтня 1919 року нарешті була підписана умова. З української сторони її підписав я, як голова Комісії, а з польської сторони заступник голови підполковник Ян Ліпковський. Коротко зміст умови полягає в наступному: Польська місія полуднево-східного торгу мала одержати від української Комісії для товарообміну з Польщею певну кількість хлібних продуктів та цукру і як компен-

сацію за те передати українській комісії певну ж кількість мануфактури, соли та нафтових продуктів точно визначених в умові гатунків і якості. Всі згадані товари обмінюються на підставі встановлених в умові твердих цін. Загальна номінальна вартість обміну мала виносити, здається, 80 мільйонів польських марок. Українська Комісія мала всю суму умови покрити в натураліях, польська ж сторона невелику частину (здається біля 5 мільйонів марок) мала заплатити грішми. На бажання нашого міністерства фінансів до умови внесено, що згадана грошова частка має бути виплачена Комісії в українських гривнях. Місцем передачі товарів було призначено станцію Гусятин.

Виконання умови розпочалося негайно після підписання її, але листопадова катастрофа не дозволила його перевести в повній мірі. Товарообмін був здійснений лише в розмірі 3—4% предмету умови.

Новий етап в міжнародних українсько-польських економічних відносинах настає лише по весні 1920 р. Після підписання українсько-польського миру обидві сторони поспішили розпочати переговори про складення тимчасової торговельної умови. Переговори почалися в травні місяці 1920 р. і відбувалися увесь час у Варшаві. Польська сторона була репрезентована досить численною делегацією з віце-міністром Г. Страсбургером на чолі. Діяльну участь в цій делегації брали відомий статистик Тененбаум, проф. Каснерський, представник гірничого відомства Даровський, радник міністерства фінансів Вальтер і багато інших осіб. По різних спеціальних питаннях запрошувалися як експерти, фахівці, учені і практики. Українська сторона репрезентувалася торговельно-економічною місією, яка остаточно сформувалася аж в червні. 1 травня прибуло до Варшави лише два представники від уряду з Кам'яниці і спільно з двома другими членами, що мешкали тоді в Варшаві, розпочали підготовчу працю. Голова місії проф. І. Феценко-Чопівський, що перед тим перебував у Букарешті, зміг прибути приблизно через місяць після початку пертрактацій. Одночасно з ним прибули з України і решта членів місії, після чого місяць так само стала досить численною. Остаточно вона складалася з голови І. Феценка-Чопівського, заступника його А. Лукашевича та М. Добриловського, членів П. Руткевича та інж. Борисова і секретаря Павловського. Крім того в працях місії регулярно брали участь на становищі експертів проф. С. Франкфурт, київський банкір Тирмос, кам'янецький адвокат Альтер та політик і комерсант Пістрак. Не зважаючи на те, що українська місія ще не зібралася в повному своєму складі, на домагання польської сторони переговори мусили початися ще в перших днях травня. На першій же нараді обох сторін польська делегація поставила свої вимоги щодо змісту майбутньої умови. Крім уложення тимчасової короткотермінової умови про взаємний товарообмін, з чим відразу в принципі погодилася і українська місія, домагання польської делегації в головних рисах зводилися до наступного: вона домагалася: 1) концесій на одну —

дві залізнорудних копальні в Криворізькому районі; 2) права на збудування вільного порту на берегах Чорного моря та на сполучення цього порту з копальнями власною залізницею; при чому і порт і залізниця мали б бути в адмініструванні і под охороною Польщі; 3) пріорітетного права на розробку українських фосфатових покладів і 4) вільної плавби польських суден у внутрішніх українських водах.

Українська місія мала свої причини поспішати з початком пертрактацій. Їй ходило про те, щоб, з однієї сторони, здобути для України польський ринок, а з другої сторони, забезпечити транзитний шлях через Польщу для торговельних зносин з Європою. Отже домагання української сторони зводилися головню до уложення торговельної умови у власному сенсі цього розуміння, тоді як польська делегація надавала цьому останньому другорядне значіння і вимагала передовсім відповіді на інші поставлені нею домагання.

Така позиція, зайнята польською делегацією, розхолодила українську сторону. Їй нічого не лишалося, як зайняти вичікуюче становище, покладаючи надію на близьке зміцнення політичного і воєного положення на Україні. Після наради з в. о. українського посла у Варшави Л. Михайловичем вирішено було не перериваючи переговорів затягувати їх під претекстом очікування директив від уряду. Щоправда, українська місія, завдяки відсутности будь-якого контакту з урядом, дійсно знаходилася в безпорадному становищі. Особливо це відчувалося в травні місяці, коли поштове сполучення між Україною і Польщею ще не було організоване, коли, крім того, уряд увесь час міняв місце свого осідку. Доводилося зноситися з урядом лише через кур'єрів (здебільшого випадкових), які при тодішньому стані доріг не мали фізичної змоги повернутися з відповіддю раніше, як днів за десять. В наслідок всього цього аж до середини червня у відповідь на всі свої звернення за інструкціями місія одержала всього один лист, але не від уряду, а від голови Директорії, в якому Петлюра давав свою відповідь на низку запитань та позначив свої погляди що до ведення переговорів. Як я довідався потім, прибувши в червні до Вінниці за директивами, уряд взагалі ще не мав викристалізованого програму в цій справі. Перша частина української місії від'їздила з Кам'янця на надіслану з Варшави вимогу заступника прем'єра А. Левицького в той час, коли в Кам'янці перебувало лише два міністри (Шадлун та Огієнко). Офіційно виражав місію І. Огієнко, як Головноуповноважений Уряду, не маючи докладних відомостей про її завдання. Діставши розпорядження про відправку до Варшави представників для ведення торговельно-економічних переговорів, він відправив цих представників, не давши їм ані інструкції, ані писаних уповноважень, причому поруч з представниками міністерства народного господарства та фінансів чомусь командірував до Варшави також директора департаменту внутрішніх справ, чому посольство у Варшаві дуже було здивоване і негайно відправило цього останнього назад до Кам'янця. По дорозі до Варшави члени місії розминулися з А. Левицьким,

який саме від'їхав на Україну не залишивши для них в посольстві жадних директив. В скорому часі соціалістичний кабінет демісіонував, не розглянувши справи торговельного договору з Польщею. Новозформований коаліційний кабінет В. Прокоповича так само не поспішав з цією справою. Отже так сталося, що лише в червні, після евакуації Вінниці, на станції Жмеринці нарада заінтересованих міністрів схвалила попереднє поступованне місії, дала їй належні директиви та писані уповноваження на підписання торговельно-економічної умови. Ці директиви були підтверджені і Петлюрою під час прощальної аудієнції, даній голові місії І. Феценко-Чопівському і мені.

Ще раніш в наслідок упертих змагань на спільних пленарних засіданнях обох сторін, домагання польської сторони почали поступово зменшуватися. В червні вирішено було перенести працю в неофіційні засідання підкомісії, на яких польські домагання зводилися уже лише до права пріоритету на розробку фосфатових покладів на Поділлі, проти чого наша місія не заперечувала, та ще концесій на залізородні копальні. В цьому останньому пункті було розходження. Як виявилось, польська делегація мала на увазі перебрання концесій на ті копальні, що перед тим належали німецьким громадянам, мотивуючи свої домагання тим, що після Версальського договору німецькі закордонні концесії уневажнюються і факт передачі їх Польщі не викличе жадних юридичних колізій. Щодо суб'єкту нових концесій, то ним, на думку декого з членів польської делегації (зокрема Тенебаума), могла стати не обов'язково Польська держава, як така, це могло бути і приватне товариство, навіть українсько-польське, але з перевагою польського капіталу. Українська сторона твердо стояла на тій позиції, що український уряд не стане користуватися Версальським трактатом для пошкодження німецьких інтересів на Україні і погоджувалася забезпечити концесії мішаному товариству на нові залізородні розробки. Крім того вона нічого не мала проти забезпечення польської залізооброблюючої промисловости певним контингентом залізної руди з українських копалень (звичайно по риночних цінах), доки не розпочнеться експлуатація нових копалень. Головним чином тут ішла мова про дозвіл на вивіз залізної руди та чавуну з України, поскільки по існуючих правилах вивіз цих товарів був зв'язаний необхідністю вибирати ліценції. Польські експерти гірняки, одначе, дивилися дуже песимістично на можливість відшукання нових непочатих покладів залізної руди в Криворізькому районі, і тому делегація твердо стояла на своїй вимозі заарендування старих копалень. Під кінець польська сторона стала робити уступки лише в тому, що годилася чекати закінчення концесійних термінів при умові одержання права пріоритету на оренду звільнених копалень. Пропонуючи Польщі певні умови щодо концесій на залізородні копальні, українська місія одначе поставила з своєї сторони контр-вимогу концесій на розрібку лісу та нафтових джерел на територіях, занятих Польщею, а також забезпечення України лісом і нафтою.

Що торкається основних точок торговельного договору в тісному розумінні, то тут розходження були лише в питанні транзиту. Для України вільний транзит товарів з Німеччини мав особливе значіння. Нагромаджені гетьманським урядом депозити в Райхсбанку в той час були під заборонаю німецького уряду, але не виключалася можливість їхнього увільнення під умовою використання їх для закупок на території Німеччини. Для України, що мала в той час дуже обмежену купівельну спроможність, це було дуже привабливим виходом з тяжкої ситуації. Але польська делегація, погоджуючися в принципі на вільний транзит з держав Антанти, була непохитною в питанні заборони транзиту німецьких товарів. Голова делегації Страсбургер один раз на неофіційній нараді навіть просто заявив, що заборона транзиту німецьких товарів є в руках Польщі одним з засобів приневолити Німеччину до компенсаційних уступок в майбутніх торговельно-економічних пертрактаціях. Як видно з польської транзитної політики послідуєчих років, польський уряд дійсно твердо стояв на зайнятій ним позиції. Але все ж українські домагання мали тут частковий успіх: польська делегація нарешті запропонувала уложення таємної умови про транзит з Німеччини на Україну військового майна та сільсько-господарських машин.

Через воєнні події, в наслідок яких польська армія відступила аж до Вісли, в пертрактаціях настала перерва. Їм так і не судилося закінчитися підписанням договору. Але всеж таки з однієї сторони між Україною і Польщею почав нав'язуватися фактичний товарообмін, а з другої сторони Україні відкрилися транзитні шляхи через Польщу для товарів, що походили з антантських та нейтральних держав. Це останнє сталося одначе не на підставі згаданих вище переговорів, а в наслідок участі України в Ризькій Конференції Балтійських держав, що відбулася в серпні-вересні 1920 р.

Хоч Україна і не має безпосереднього виходу до Балтійського моря, але старі традиції, спричинені почасти економічною політикою кол. Російської імперії, здавна зв'язували український експорт з портами Балтійського моря. Крім того територія Балтійських держав за дореволюційних часів сама по собі була досить вигідним ринком для продуктів ґрунту та промисловости України. Отже уряд Директорії вважав економічне зближення з п'ятьма новоповставшими по берегах Балтійського моря державами (Польща, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія) справою дуже великого значіння. До цього звичайно долучалися і міркування політичного характеру. Стремління до зближення з групою Балтійських держав було лише початком широкого плану. В близькому майбутньому малося на увазі заініціювати конференцію Чорноморських держав, щоб утворивши між ними тісний зв'язок, зв'язати далі через Україну обидві групи держав на ґрунті спільних економічних та політичних інтересів. В такому напрямі велася тоді урядова акція в українській і закордонній пресі (див. наприклад *Indreptatea* 26. VIII. 1920. № 194 й інші часописи). Через це наша дипломатія направила всі зусилля, щоб увести Україну в альянс Балтійських держав. Особливо багато

в цьому напрямі попрацював український посол в Латвії В. Кедровський. Старання нашої дипломатії дійсно досягли успіху. За енергійною допомогою тодішнього латвійського міністра закордонних справ М. Мєсровича та голови польської делегації на Балтійській конференції Василевського голосами всіх делегацій, крім Литовської, Україна була прийнята в число рівноправних членів конференції. Литовська делегація від голосування утрималася. Така її поведінка пояснюється з однієї сторони великим впливом радянської Росії, під яким тоді Литва знаходилася, а з другої сторони політичними тертями між Литвою і Польщею. Литовсько-польські непорозуміння із-за спільних державних кордонів перенесли неприємні почуття Литовського уряду до Польщі і на Україну, що була тоді військовою спільницею Польщі. Це неприязне відношення Литовської делегації однак ніскільки не відбилося на працях конференції та на участі в ній української делегації. Праця конференції пройшла досить однодушно і українська делегація під головуванням тодішнього міністра внутрішніх справ О. Саліковського підписала на рівні з іншими цілий ряд постанов, в тому числі й постанову про вільний транзит між державами учасниками конференції.

В Ризі було ухвалено в близькому часі скликати цілу низку конференцій по спеціальних питаннях. Але з цих конференцій Україна фактично потім взяла участь лише в Гельсінґфорській транспортній конференції. Ризький польсько-російській мир та дальніші воєнні неуспіхи української армії поклали кінець успішно розпочатій праці.

Крім згаданих вище держав, Україна в добу 1919—1920 рр. намагалася налагодити офіційні економічні стосунки і з іншими країнами. Але в цьому напрямі успіху не мала. За браком юридичного визнання цими державами України, як держави, тут доводилося йти посереднім шляхом, минаючи урядові установи і складаючи умови з приватними капіталістичними підприємствами та об'єднаннями. Ми вже згадували про умову з групою румунських банків, що була підписана 1919 р. Літом 1920 р. була утворена українська закордонна закупочна комісія (під головуванням І. Феценко-Чопівського) з осідком у Варшаві, якій були надані права центрального органу по зносинах з усіма закордонними комерційними організаціями. Вона об'єднала під своїм керуванням всі урядові торговельно-економічні агентури за кордоном і розпочала дуже енергійну діяльність. До неї почали з'їздитися з різних країн відпоручники комерційних підприємств, що бажали нав'язати зносини з Україною. В наслідок чинности цієї комісії в липні 1920 р. була уложена і підписана умова з французьким анонімним товариством «Опторг», заснованим солідними французькими фірмами, здебільшого заінтересованими через свої капітали в українській промисловості (зокрема в цукроварській), з спеціальною метою нав'язання торговельних стосунків між Францією та державами, що повстали на теренах кол. Російської Імперії. На підставі цієї умови «Опторгові» надавалося право виво-

зити з України товари на таку суму, на яку буде ним вивезено французьких товарів на Україну. З точки погляду поширення економічних зв'язків України з французькими торговельно-промисловими колами особливо цікавий арт. 7. цієї умови, де говориться наступне: «всі права, що надаються цією умовою фірмі «Опторг», можуть бути розповсюджені й на інші французькі фірми, які за згодою обох сторін прилучать свої підписи до цієї умови». В подібному ж напрямі провадилися переговори і з комерсантами інших країн.

Одним із завдань закупаючої комісії, про яку тут згадувалося, було відшукання шляхів до фінансування закордонних закупок при допомозі чужоземного кредиту. В цьому відношенні були поведені переговори з цілим рядом комерційних установ. Бували досить вигідні пропозиції, як, напр., з боку англійської фірми Росс, Сміт і К^о, яка пропонувала кредит в сумі до 2½ міл. фунт. стерл. Але до остаточного відступу нашого війська з рідних теренів переговори було закінчено лише з польським товариством «Крайова Спудка Гандльова». В умові підписаній з цією фірмою 12 листопаду, уряду УНР відкривався товарний кредит на суму 200 міл. марок польських. Крім того тут же говориться про широкий компенсаційний товарообмін та про постачання соли і нафтових продуктів уряду УНР для забезпечення українського ринку при умові, що з 1 грудня на ці продукти буде оголошена державна монополія.

Резюмуючи все сказане, мушу констатувати, що до розв'язання проблеми налагодження товарообміну з закордоном за два роки були приложені величезні зусилля. Був зроблений деякий поступ. Але все ж до остаточного розв'язання проблеми не дійшло. Та й не могло дійти при тогочасній калейдоскопічній мінливості воєнного щастя нашої армії.

Ст. Сірополко.

Освітня політика на Україні за часів Директорії.

Діяльність Міністерства Народньої Освіти, як і всього уряду УНР, з того моменту, коли Симон Петлюра став Головою Директорії (з листопаду 1919 р.), провадилася в обставинах, які зовсім не сприяли здійсненню будь-якої плянної роботи. Справді, годі вимагати такої роботи від тих, хто змушений був працювати то в запілля бойових операцій, то серед тяжких умов евакуації, то на чужому терені — в умовах еміграційного життя. Отже, беручи це на увагу, приходиться, на мій погляд, в основу підсумку діяльності кожного міністерства, а в тому числі й Міністерства Освіти класти не кількість праці, переведеної відповідним міністерством, а н а п р я м самої праці. Тільки при такім підході до з'ясування підсумку діяльності Міністерства Освіти за увесь той час, коли верховна влада перебувала в руках С. В. Петлюри, можна говорити про те, чи відбуває, та в якій мірі, ця діяльність Міністерства Освіти погляди С. В-ча на справу народньої освіти, які він не раз висловлював за вказаний період часу в своїх директивах урядові в цілому та Міністерству Освіти зокрема, а також в своїх літературних працях, приватних розмовах і листах.

Скількинебудь нормальна праця уряду УНР могла розпочатися лише з половини червня 1919 р., коли Міністерства розташувалися в Кам'янці на Поділлі.

На долю Міністерства Освіти припало тут, поперше, зайнятися дерусифікацією шкіл на Поділлі, подруге, виробити для шкіл таку програму, яка відповідає б новим вимогам педагогіки та життя, потрете, забезпечити школи українськими підручниками, нарешті, поглибити працю на полі дошкільного виховання та позашкільної освіти. Новий курс Міністерства Освіти, розуміється, вимагав для реалізації його і нових людей, відданих українській ідеї та українській державності. Томуто Міністерство Освіти з перших же днів своєї діяльності приступило до переведення в життя закону про управління народньою освітою, що був затверджений Директорією ще 24-го лютого 1919 р. в м. Рівному.

Згідно з цим законом, управління народною освітою децентралізується, а саме, передається колегіальним органам з представників трьох елементів — землі (представників місцевого самоврядування), влади (комісар народної освіти) та організованого вчителівства (виборні члени вчительських спілок). Отже, засновання шкільних рад при земствах та введення в шкільні управи їх офісію членів земських управ мало своїм завданням міцно зв'язати шкільне управління з самоврядуванням. З другого боку, введення комісарів освіти в число членів шкільних управ і призначення їх головами цих управ давало Міністерству Освіти можливість мати постійний контроль над місцевими освітніми установами.

Найбільш відповідальною працею, якою зайнялося Міністерство в цей час, слід визнати виготовлення в остаточній редакції проєкту програми єдиної школи 1-го та 2-го ступеня. В зв'язку з воєнними подіями в Галичині, в Кам'янці на Поділлію опинилася значна кількість галичан-педагогів. Міністерство вирішило використати цю нагоду й утворило комісію в складі 28 осіб, з 14 галичан і 14 наддніпрянців, під головуванням товариша міністра освіти П. І. Холодного для розгляду проєкту програми єдиної школи, який був складений ще в Києві з участю найвидатніших українських педагогів. Виготовлений проєкт був надрукований в Кам'янці на Поділлію накладом Міністерства Нар. Освіти («Проєкт єдиної школи на Україні. Книга I. Основна школа». К.-П. 1919 р., 172 стор.).

Та сама Комісія підготувала програму і для 3-го ступеня школи, т. зв. колегії, але остаточна редакція його була закінчена Міністерством вже в Тарнові. На жаль, виготована до друку програма єдиної школи 3-го ступеня, за браком коштів, залишається в рукопису до цього часу.

Щодо забезпечення шкіл підручниками, то Міністерство Освіти дало значну суму позичково ріжним видавництвам на друкування підручників, виготованих відповідно до нових програм єдиної школи, а також організувало спеціальну педагогічну місію у Відні, на яку покладено було поглядження справи друку шкільних підручників та закупу шкільного приладдя для шкіл всіх типів. Але в цій справі Міністерству не пощастило: лише незначна кількість видавництв витратила гроші по призначенню, інші ж витратили позичку на потреби, які не мали нічого спільного з видавничою діяльністю. Педагогічна місія у Відні не одержала від агента Міністерства Фінансів асигнованих їй урядом коштів, так що кінець кінцем Міністерству довелося зліквідувати місію, вся діяльність якої звелася до видрукування ліше одного підручника. Накінець, слід згадати про заснування Міністерством Освіти в Кам'янці на Поділлію Державного Театру на чолі з М. К. Садовським. Крім того, на кошти Міністерства Освіти утримувалася Республіканська Капеля О. Кошиця, що в той час перебувала за кордоном.

Далі наступив реєвакаційний період (перебування уряду у Вінниці та Проскуріві) і потім повернення на короткий час до Кам'янця на Поділлію, а в листопаді 1920 р. прийшлося урядові й

війську залишити Україну, перейти до сусідньої держави Польщі, де наші військові опинилися в положенні інтернованих, а цивільні — в положенні емігрантів.

Перебуваючи в Тарнові, Міністерство Освіти зайнялося культурно-освітньою справою щодо дітей шкільного віку та військових, інтернованих в таборах. Тут слід згадати про відкриття двох емігрантських гімназій в Тарнові та Ченстохові, в яких навчання провадилося за програмою єдиної школи. Крім того, в таборах було відкрито декілька середніх шкіл (гімназій і реальних шкіл) з програмою єдиної школи, а в таборі Щеніорно була відкрита на кошти ІМКА школа пластунів, яка теж керувалася програмою єдиної школи. Міністерство Освіти взяло на себе також організацію лекцій і систематичних курсів у таборах, комплектування бібліотек в таборах і в тих районах, де перебували військові частини на різних вільних працях.

Особливо в тяжкому положенню щодо задоволення своїх духових потреб перебувала та наша молодь, яка через воєнні події не встигла одержати вищої освіти. Студентство почало організовуватися в громади й вирішило використати час перебування на чужині для належної наукової підготовки до дальшої участі в боротьбі за нашу державність.

Делегація українських студентських громад в Польщі відвідала 9-го липня 1921 р. в Тарнові Симона Петлюру, звернувшись до нього з проханням не чинити перепон для військових щодо вступу до вищих шкіл, а також подати студентству духову та матеріальну допомогу.

Петлюра в той же день надіслав Міністру Освіти наказ виробити певний плян щодо уможливлення військовим вступу до вищих шкіл в Польщі та добиватися від польського уряду певної позики для матеріальної допомоги українському студентству. Одночасно він звернувся до військового міністра з наказом звільнити в безтермінові відпустки всіх військових, що бажають вступити до вищих шкіл.

Виконуючи наказ Петлюри, Міністерство Освіти звернулося через Українську Дипломатичну Місію у Польщі до польського уряду з проханням про уділення стипендій українським студентам у Варшавському та Краківському Університетах, а з свого боку асигнувало допомогу Головній Управі Союзу Студентських Громад в Польщі на організацію інтернату для студентів у Варшаві та на організаційні видатки Головної Управи.

Міністерство Освіти для тих осіб, що поривалися вступити до вищої школи видавало сертифікати на основі певних документів про освіту або витягів з службових документів в тій частині, яка стосується освіти даних осіб. Завдяки тому, що сертифікати Міністерства Освіти УНР були визнані в Польщі (потім і в інших державах) як рівновартні оригінальним документам, наша молодь набула права вступу до вищих шкіл не тільки своїх, які з часом повстали

в Чехословаччині, але й до чужих — польських, чеських, німецьких і т. д.

В той же час Міністерство Освіти продовжувало працю над розробленням статуту єдиної школи. Головні засади, на яких ґрунтується цей статут, можна зформулювати так: автономія школи, активна участь громадянства в шкільній справі та управління службового стану вчителя.

Не можу не згадати тут того історичного засідання Ради Республіки в Тарнові (17-го червня 1921 р.), на якому панував святочний настрій в зв'язку з обговоренням статуту єдиної школи, — першого органічного закону УНР. Поперше, Рада Республіки вшанувала вставанням пам'ять тих, хто, поклавши багато праці на справу організації школи на Україні, не побачив результатів її на власні очі, а саме, пам'ять першого генерального секретаря освіти І. М. Стешенка, товариша міністра освіти І. Щириці та А. І. Лещенка, одного з провідників духу українського вчительства. Подруге, Рада Республіки однодушно висловила подяку міністру освіти П. І. Холодному, якому найбільше довелося попрацювати в цій, — як висловився депутат В. О. Біднов, — «великій історичній праці».

Петлюра, надаючи велике значіння статуту та програмі єдиної школи, завше цікавився ходом роботи міністерства щодо цих праць, а після ухвалення статуту Радою Республіки, якое в розмові зі мною, через декілька днів після того, висловив своє задоволення завершенням кількालітньої праці міністерства і усміхуючись додав: «Багато можна простити міністерству освіти за статут та програму єдиної школи».

В цей час на долю м-ва освіти випало, крім виконання біжучих справ, — контроль над таборовими загально-освітніми школами та видавання сертифікатів, як також упорядкування архівів уряду. Цій справі Петлюра надавав особливо важливе значіння, але, на жаль, відсутність коштів стала на перешкоді здійсненню того пляну, який він був намітив в порозумінні з урядом. У всякому разі, за допомогою асигновки Ліквідаційної Комісії Українського Червоного Хреста в Тарнові, вдалося перевести опис всього архівного матеріалу, що знаходився в місці осідку уряду.

З моменту виїзду Петлюри з Тарнова провід його в справі народньої освіти міг виявитися подачею директив лише в писемній формі шляхом офіційного та приватного листування. З переїздом його до Будапешту, а потім до Женеви, а нарешті до Парижу зносили його зі мною, як на той час керуючим Міністерством Освіти, в службових справах були лише листовні. Кожний лист Петлюри дає зрозуміти, як дорогі були йому інтереси нашої культури, як болів він інтересами нашої молоді! І стає на душі невимовно боляче, що не все зроблено, або не все сталося так, як бажалося С. Петлюрі.

Ось, напр., в офіційному листі з Варшави він звертає увагу уряду на konieczність організації українських учених, що перебувають на еміграції, для того, щоб увійти в тісний зв'язок з Комісією Інтелектуальної Співпраці при Лізі Націй. В листі з Женеви ді-

литься радісною звісткою, що «наші вояки на французьких заробітках, після польських таборових злиднів, своєю долею задоволені, національно тримаються добре. Всі відкладають про чорний день і роблять заходи перебраться до Парижу, щоб мати змогу — після праці — слухати лекції й взагалі вчитися». В листі з Парижу, між іншим, пише: «Організувалась студентська громада; організується Філія Українського Т-ва Прихильників Ліги Націй, намічається дещо... Дякуючи організації різних товариств українських ми хочемо імпонувати і виглядати для чужих очей, як люде. Це вже починає непокоїти тутешніх росіян, бо вони бачуть, що й периферія наша організується і відрізняється від москалів: наші бувші таборяне не п'ють, а поводяться пристойно. Вони привчають і адміністрацію заводів, і адміністрацію уряду до того, що «українці — це не рускіє» і що вони ліпші од росіян».

Не мало провідних думок в освітній справі розписано в журнальних статтях, що містив С. Петлюра, в емігрантських українських часописах — «Українська Трибуна», «Трибуна України», «Український Сурмач», «Табір», «Тризуб», а також в окремих виданнях! Наведу декілька витягів для прикладу з книжки його «Сучасна українська еміграція та її завдання».

Закликаючи українських емігрантів вивчити мову того народу, серед якого вони живуть, він говорить: «Завдяки цьому ми отримаємо можливість глибше-докладніше вивчити життя даного народу на різних ділянках і в різних галузях, а результатом такого пізнання покористуватись і для власного вжитку і для того, щоб для будівництва нашої держави їх прикласти». До письменників і учених Петлюра звертається з закликом взятися за створення перекладної літератури. «В створенні літератури — популярної і для задоволення більш освічених кругів інтелігенції — полягає одно із головніших завдань, що його ставить перед українською еміграцією на цей час ціла нація. Аджеж там, на Україні, окупантська чужа влада все робить для того, щоб українська книжкова продукція була притлумлена, щоб книжка, мовою нашою написана, світа не побачила». В іншому місці, з'ясовуючи програму видавничої діяльності на еміграції, він висловлюється так: «Організація справи видавництва книжок є остільки справою великої ваги, що центральні і місцеві об'єднання нашого емігрантського громадянства повинні б с п е ц і я л ь н и й п о д а т о к на своїх членів покласти і обов'язати їх до виконання цього обов'язку». Спеціально до тих емігрантів, що науковим фахом своїм мають щось спільного з інтересами науки української історії, С. Петлюра звертається з закликом використати закордонні архіви, «щоб із столітніх сховищ на денне світло витягти те, що нам досі було невідомим, а що таке велике значіння для нашої історії має». І українському техніку, інженеру, хеміку й агроному є чого навчитись за кордоном, «щоб свої знання поглибити і «останнє» нове слово науки пізнати. Відбудова промислового, господарчого життя України вимагає от нас великого напруження сил і творчости, а найбільш тродуктивне і економне витрачання їх

може бути переведене тоді, коли за допомогою засвоєних нашими фаховцями останніх наукових досвідів і методів, будемо уникати уживання старих способів і знаряддя. Пильні студії наших фахових сил в зазначеному вище напрямку будуть реалізовані після нашого повороту на Україну не тільки для цілей господарчої відбудови її, а також і для потреб оборони нашої Батьківщини, а ця проблема, з огляду на деякі прикмети наших кордонів, а також в зв'язку з новими завданнями і методами захисту їх, повинна притягти до себе увагу не тільки наших військових кругів, але й всіх фахових сил нації». Приведу, нарешті, те побажання, з яким Петлюра звертається до студентства: «Учіться, не гайте часу! Візьміть з закордонних огнищ якнайбільше; перетворіть засвоєне і набуте якнайглибше. Пам'ятайте, що ви відновляете давню і світлу традицію XVI—XVII вв. нашої історії — безпосереднього контакту України з культурними країнами на ґрунті науки і освіти, а тому додавайте до відновленої традиції і ентузіазму молодечого, нашої національної упертості, щоб створити симбіоз емоції і розумової праці, який може видати прекрасні і позиточні наслідки»...

О. Шульгин.

Симон Петлюра та українська закордонна політика.

Своє відношення до питань закордонної політики Симон Петлюра виявив ще в той час, коли за українську державність можна було говорити хібащо пошепки. Маємо на увазі своєрідний політичний маніфест, що його випустила «Украинская Жизнь» в 1914 році, де було виразно виявлено симпатії до Антанті.

Автором маніфесту був Симон Петлюра, тодішній редактор «У. Ж.». Коли настала революція і в травні 1917 року Петлюра приїхав до Києва, щоб почати свою бурхливу політичну кар'єру, то виявилося, що його міжнародні симпатії мало різнилися від 1914 року.

Першому українському кабінетові, «Генеральному Секретаріату», доводилося, разуміється, не раз дебатувати ці питання, а поодиноким секретарям мати з ними справу.

Цілком природно, що, крім генерального секретаря закордонних справ, найбільше мусіли цікавити ці питання військового міністра, яким і був Симон Петлюра.

Коли настане час і можна буде зібрати весь революційний матеріал 1917 року, будуть видруковані й його відозви, які кликали українських жовнів стояти міцно на фронті і виконувати свої обов'язки до кінця.

Ціла акція Військового Комітету, душею якого був Симон Петлюра, скерована була на утворення українського війська і на заповнення ним, і тільки ним, південно-західнього фронту, як звали тоді фронт на українській території.

Російський уряд вважав це за анархічну акцію, між тим як гіркий досвід виявив, що саме це і могло бути одиноким порятунком проти анархії, руїни, погромів і т. ін. Натурально, колиб мета, що її поставив майбутній Головний Отаман, була здійснена, фронт анти-німецький, принаймі в цій його частині, довше міг би утриматися. Це розуміли союзні військові місії, і з осені 1917 р., коли вони стали оселюватися в Києві, почали ходити до Симона Петлюри, бо ставилися до нього з симпатією.

Тоді, як відомо, антиукраїнські часописи кричали весь час,

що Центральна Рада веде германофільську політику. Коли ж після деяких відозв військового характеру та декларацій генерального секретаря закордонних справ стало ясним, що це не так, то чорносотенні публіцисти почали приписувати ці виступи персонально двом членам уряду — Симону Петлюрі і мені, як секретареві по закордонних справах. Пізніше, особисті вороги Петлюри докоряли йому за те, що він нібито не зважувався одверто виступити з своїми думками про закордонну політику. Докори ті не мали підстави.

Поперше, політика Секретаріату зовсім не була персональною, а до того Симон Петлюра справді уникав в той час виступати поза межі суто військових справ, бо й того було з нього досить.

Але на таємних нарадах у кабінеті М. С. Грушевського в листопаді (там бували, крім Симона Петлюри, Винниченко, Порш, Ткаченко і Шульгин), коли авторові цих рядків доводилося докладати про переговори з представниками Антанти, Симон Петлюра виступав одверто. Пізніше, як відомо, в наслідок загострених стосунків з головою ради міністрів, Петлюра вийшов з кабінету, що було великим нещастям, бо заступив його, на жаль, не хто інший, як Микола Порш. І в тих засіданнях ради міністрів, де широко обмірковувалися всі питання міжнародної політики, Симона Петлюри вже не було.

В той час Петлюра, здавалося, зовсім відійшов від політики і все більше перетворювався в «героя шаблі». Як військовий, він відіграв велику роль в одному визначному епізоді нашої історії. Уже значно пізніше, коли в Парижі (1921 р.) його обвинувачували в пресі, що він увійшов до Києва в 1918 році на чолі німецьких військ, Петлюра надіслав авторові цих рядків листа, в якому з'ясував, що він дійсно вагався, чи не відійти йому зовсім од справ після порозуміння з німцями з огляду на його добрі стосунки з представниками Антанти. Але думка про те, що чужинці будуть визволяти нашу столицю була для нього дуже тяжкою. І тоді він вирішив іти на чолі українського війська та взяти Київ українськими руками. Як відомо, це справді здійснилося. Коли ж слідом за українськими козаками прийшло німецьке військо, Симон Петлюра вважав свою роль покінченою і перейшов на приватне становище, незабаром віддавшись земській роботі...

Події бурюю неслися над Україною. Обраний на голову союзу українських земств, Симон Петлюра опинився не то в гетьманській, не то в німецькій в'язниці. А вийшовши з неї, зразу ж стає членом Директорії і Головним Отаманом Військ УНР.

З цього моменту і особливо з часу, коли Симона Петлюру обрано головою Директорії, значіння його в нашій міжнародній політиці стає величезним, майже рішачим.

Цілком природно було те, що маючи симпатії до Антанти в ті часи, коли, здавалося, переважала противна сторона, Симон Петлюра не мав підстав тепер від цих симпатій одхилитись. Отже 1919 р. зимою і на весні він стоїть на тому, що треба конче досягнути порозуміння з весильною Антантою, добитись, щоб союзники визнали

Директорію, і допомогли їй, чи принаймні не перешкоджали Україні в її тяжкій боротьбі з більшовицькою навалою.

Відомо, що ці переговори ні до чого не довели, що вони були перервані, і французьке військо раптово покинуло Одесу. Покладались певні надії ще на Паризьку делегацію, але й вони були марними. Делегації цієї довелося зустрінутись в Парижі з надзвичайними труднощами. Чимало зробили помилок і самі українці: трудно було, не маючи досвіду, підбирати відповідних людей, трудно було тим, що опинилися в зовсім нових і незвичних обставинах, розбиратися серед політичних відносин тодішнього Парижу. Але саме головне, що стало на перешкоді делегації, це повне незнання рішачими чинниками, що таке Україна, недовір'я до неї, а часом і справжня до неї ворожість. Вони зверталися до тих, кого знали і кого вважали компетентними в справах, а це були росіяне і поляки. Можна собі уявити, що говорили тоді про нас росіяне в їх пресі! Це була злісна інформація з домішкою глузу, яким вони хотіли вбити українську справу в очах світу. І серед тих інсинуацій особливо доставалося Симонові Петлюрі, якого в першу чергу зараховано до германофілів, до ворогів Антанти і т. ін.

Але і з польського боку за тих часів атака була не мала: річ в тому, що саме тоді йшла боротьба за Галичину. Отже уряд УНР не тільки не здобув собі допомоги від Антанти, а мав ще величезні ускладнення з боку своїх західних сусідів.

Після походу армії Галлера на Галичину і взяття Львова, після того, як армія Західної УНР перейшла Збруч, Україна стала одрізаною од цілого світу, оточеною з усіх боків ворогами.

Напруживши нелюдські зусилля, українці взяли Київ у серпні 1919 року, але там зустрінули нового ворога — армію Денікіна, підтриману Антантою. А далі настає вже справжня катастрофа; агонія Кам'янецька, смерть від тифу половини армії, розклад моральний, який доводить до переходу більшої частини українсько-галицьких військ до Денікіна.

Був стан, коли можна було справді прийти до розпуки. Але, на щастя, на чолі руху, на чолі Держави стояв Симон Петлюра. Цілком ясно було для нього, що так далі бути не може і що лінію нашу треба якось змінити, бо не можна всіх сусідів мати своїми ворогами й битись з усіма разом. Треба вирвати Україну з того кола смерті, в якому вона опинилась 1919 року, і дати їй свіже повітря. Треба ясно собі сказати, де наш основний ворог і з ним боротися, тільки з ним одним. Для Симона Петлюри було ясно, що цей ворог — Москва.

Бачив також Симон Петлюра повну невдачу наших розмов в Одесі і в Парижі з Антантою і знав, що там теж ми оточені самими ворогами. Знав, що переконати французів, англійців чи американців неможливо, не маючи підтримки ані від одного з наших сусідів.

І Симон Петлюра їде за кордон, аби вишукати новий шлях для боротьби за незалежну Україну і зупиняється у Варшаві.

Почалися переговори з Польським урядом, які привели до до-

говору 1920 р. Це було цілою революцією в тодішній нашій закордонній політиці, і треба було великої громадської мужности, щоб на неї зважитись. Симон Петлюра цю мужність мав, але не легко і йому було зважитись.

Він вагався і шукав доброї поради. Покійний вже Євген Чикаленко авторові цих рядків оповідав, як в той тяжкий час радився з ним Петлюра чи йти чи ні на згоду з Поляками. — «Що ж, відповів Чикаленко, коли ви переможете, то будете превищій за самого Богдана, а коли ні, то пам'ятайте, що ім'я Івана Виговського увійшло до нашої історії, як почесне».

В переговорах з Польщею повстало болюче питання кордонів, питання Галичини та Волині. Галичина в особі своїх керуючих чинників (напр. галицький референт закордонних справ Панейко) вже давно просили й молили українську делегацію в Парижі (посла Сидоренка) залишити їх в спокою, не втручатися до галицьких справ та до їх закордонної політики. Панейко всупереч Сидоренкові закликав навіть самостійну делегацію в Парижі і вів не то до злуку з Москвою, не то до утворення незалежної Західньої Української Республіки. Галицькі керуючі кола вважали, що одв'язавши свою справу од справи Великої України, вони силою своїх аргументів переконають і Лігу Націй і Раду Амбасадорів...

Отже, серед тяжких обставин, нічого іншого не залишалось робити, як погодитись з такою постановкою галицької справи, відаючи її на рішення міжнародного трибуналу. Що ж до Волині то довелося встановити тимчасові кордони, які мали бути згідно з договором 1920 року пізніше переглянуті.

Далі складене було воєнну конвенцію, і зачалася війна та похід на Київ 1920 р.

Відомо, скільки героїзму виявила наша невелика, але зразкова по своєму військовому духу армія, відомо, скільки мужности і властивої йому сміливости виявив і сам Симон Петлюра. Але відомо і те, як тяжко скінчився цей похід: українська армія, яка не встигла розвернутись, мусила покинути разом з урядом рідну землю і перейти на чужину.

Знову становище було повне розпуки, і знов лінії праці й виходу з неї знайшов Симон Петлюра.

Разом з урядом він горячково активізує нашу закордонну політику на Далекому Сході, і під знаком активної політики в Європі проходить 1921 р. Ще є якась надія, ще киплять повстання, але вже запізно: тепер після Колчака, Денікіна, Врангеля боротьбу проти більшовиків Антанта взагалі припиняє. Втомились. Затихає на деякий час і Україна.

Отже маємо «передішку». На думку Симона Петлюри її треба використати, щоб підготувати ту міжнародну ситуацію, яка нам дасть змогу перемогти в майбутньому, а саме — треба йти до зближення з Заходом, треба використати всі дороги до нього.

І Симон Петлюра розумів, що ми мусимо це виконати і зайняти своє місце серед інших народів. Він розумів і з властивою йому енергією всіх підганяв, подавав ініціативу, щоб ні одної нагоди не було пропущено, де можна було заманіфестувати своє національне ім'я, де можна говорити за Україну. Чи це буде політичне товариство прихильників Ліги Націй, чи науковий з'їзд, чи міжнародний союз інвалідів, чи міжнародня жіноча ліга — все одно, скрізь мусять бути українці. Досить вказати хочби на факт тріюмфальної подорожі капелі Кошиця, що до неї спричинився своєю ініціативою С. Петлюра.

Закордонна політика Симона Петлюри, його заповіт в цім відношенні є синтез політики 1919 і 1920 років: ведучи боротьбу за самостійну Україну, шукати зближення з нашими західними сусідами, і через них, ідучи далі, знайти для України надійну базу в світовій міжнародній opinio.

Багато має заслуг Симон Петлюра, але ця впертість його в закордонній політиці, мудрість його керівництва є одною з найбільших його заслуг. Завдяки одноцільності й твердості нашої лінії за кордоном, завдяки одноцільності, логічності нашої акції, завдяки систематичній праці українських політичних чинників взагалі за кордоном, починають в світі українську проблему розуміти і ми сподіваємося, що в час рішучий, коли, як в 1919 році, знову будемо потребувати допомоги, Європа не буде вже дивитися на нас такими сонними, байдужими, а то й ворожими очима.

До цього ще два слова: Симон Петлюра мав надзвичайні якості дипломата. Тонкий діалект, незвичайно тактовний, лагідний, привітний, він просто зачаровував кожного чужинця, з яким доводилось йому зустрічатися. У всіх відношеннях з кожним роком ріс Симон Петлюра, набирался великого досвіду, переживав і передумував все минуле. Але чи не найбільше виріс він саме як керівник закордонної політики, як діяч європейського, міжнароднього масштабу. І не можна звикнути до думки, що людина, яка так глибоко розуміла наші відносини, та відчувала наше майбутнє і наші завдання, — вирвана раптово, так трагічно, з життя...

В. Королів-Старий.

З моїх споминів про Симона Петлюру*).

У середині серпня р. 1889-го мене привезено до Полтавської Бурси, що за тих часів звалася «Полтавським Духовним Училищем». Першого ж дня мене було нещадно бито, нову парусинову одешинку майстерно вимальовано, за комір накидано шепшинового насіння і т. ін. — одно слово, було зроблено все, що вимагав бурсацький ритуал відносно новачка. В потьоках сліз я вийшов з своїм телячим ранцем за плечима, щоб іти додому.

Разом зі мною вийшов ще один бурсачок, в такому ж парусиновому зодягу й такий же білявий та малий, як я.

Між нами відбулася приблизно така розмова:

— Як тебе звать? — спитав мене мій новий соцутник.

— А тобі яке діло? — відповів я, лихий на цілий світ.

— Тю, дурний, я ж тебе не зачіпаю. Мене зовуть Петлюра Симон, а тебе?

— Королів Василь, — відказав я, втираючи слези.

— Коли будеш ревіти, то тебе зватимуть «бабою», — поінформував мене Петлюра.

— Як я малий, а вони мене б'ють! — відповів я.

— Я теж малий, але мене не б'ють! — була гордовита репліка.

— А чому ж то так?

— Бо бояться: в мене брат — «второкласник»!... Нехай тільки попробують, то він їм так накладе, що ого-го!..

Я з заздрістю подивився на Петлюру. У мене, правда, теж був брат по других, але той вже вчився в семінарії, отже з нього не було жадної користі.

Ми швидко розлучились: минувши семінарію, Петлюра пішов просто, як мені здалося, кудись на «Кобіщани», а я повернув у напрямі до Манастирської вулиці.

*) Ці згадки — скорочений фрагмент моїх мемуарів, що мають колись вийти окремою книгою. Написане тут — правда, але ж імпресіоністична, тому без найменшої претенсії на об'єктивність. Мемуари писано майже без документів, переважно — з пам'яті, отже, в них можуть бути помилки, головним чином в датах. Імена багатьох осіб, перебуваючих на Україні, навмисне опущено.

В. К.-С.

Ми заприятелювали з Симоном. Та дитяче приятельство дуже не стало. Тому то майже не можу пригадати якихсь видатніших деталей з перших наших взаємин. Але одну сцену пригадую дуже добре. Коли ми щасливо витримали переходові іспити з першої кляси до другої, то, здивавшись після канікул, я й Симон (причому до цього імени автоматично додавалось «Зилот» не як дражливе прізвисько, але з асоціації сумежності), обнявши один одного за плечі, як «друзки», пішли до того покою, де просиділи минулий рік, тобто до першої кляси, відчинили двері й скільки можна було наплювали в середину.

Але ж наплювати спільно на другу клясу нам вже не довелося: я перейшов далі, а Петлюра зістався «для більшого удосконалення в науках», як стереотипно жартували в таких випадках вчителі. На цьому й скінчилося наше приятелювання, бо у нас вже були інші інтереси та й бурсацький *bon ton* не рекомендував підтримувати відносини з тими, що зістались позаду. Таким чином, Симон Петлюра на якийсь час зник з кола моїх знайомостей.

Перейшовши до семінарії, я наздогнав Симонового брата, що також не поспішав закінчувати богословську освіту. Приятелювали ми й з ним, хоч і досить мало, бо він був в другому («паралельному») відділі тієї кляси. Але ж він часто навідувався до нашого відділу, бо за його товариську веселість і прекрасний дзвінкий голос його дуже любили товариші. Та за кілька років і цей Петлюра знову відстав і я, стративши його з свого обрію, здивався з ним аж в 1905 році на службі в Полтавському земстві, де я був участковим ветеринаром, а він — участковим агрономом. В Мало-Перещепинському участку мене захопила перша революція. Сидячи потім у Полтавських арештантських ротах, я довідався, що агронома Петлюру саме в нашій Малій-Перещепині було трагічно заморено в сільській «холодній» реакційними елементами на початку 1906 р...

Але вертаю трохи назад. Перебуваючи вже у Харківському Ветеринарному Інституті, я знов почув про Симона Петлюру. Розповідалося, що в Полтавській семінарії стався один з чергових «бунтів», в якому провідну чи дуже видатну роль грав Симон. Заколот був не звичайного «кашварного» порядку, а мав під собою політично-національний підклад. Це був широко відомий потім інцидент з поводу запрошення до семінарії М. В. Лисенка. Отже, Симона, з огляду на його наявний революційний та «мазепинський» дух, було вигнано з старших клясів семінарії. При чому, як тоді розповідалося, сталося це не так з волі семінарської адміністрації, як з волі архієрея. Оповідали, що архієрей закликав Петлюру до себе, вихваляв його хист та здібності й умовляв «пожаліти старого батька», покинути свої «заблужденія» і «смиренно» визнати свої провини та взятись до науки. Певно, на багатьох однолітків Симонових це «архипастирське внушеніє» зробило б величезне вражіння, бо вже самий факт особистого покликання до такої важної особи, якою видавався семінарам архієрей, кожного повинен би був довести до «трепетання». Але Петлюра, вислухавши «внушеніє», не

виявив найменшого зворушення. І коли архієрей поставив йому категоричне питання, чи він обіцяє «ісправитись»? — то юнак також категорично заявив, що йому нема в чому «ісправлятися», бо він певен свого шляху й що йому «ідеї дорожчі за родинні відносини».

Справа скінчилась на тому, що Петлюру «для примера прочим» було вигнано з богословських класів (таке траплялося дуже рідко), а батько так розгнівався на сина, що цілком переуступив Симона його ідеям. Отже, Симон з того часу мусів сам собі здобувати хліб і подався кудись на Кубань, відкіль перенісся за кордон, в Галичину. Було чути, що там він вступив до університету.

Після того я знов надовго стратив Петлюру з видозору і зустрівся з ним уже в Києві, куди я, випущений із в'язниці, подався шукати собі заробітку. Але це була тяжка справа, бо в тій добі таких, як я, чимало опинилось у Києві.

Тим часом, приблизно в цей період почали виходити з друку деякі мої популярні книжечки. В старій «Раді» вони знайшли прихильну оцінку, і я почав мріяти про ближче знайомство з «Радянською» компанією. Допомогла цьому випадкова знайомість з д-ром Модестом Левицьким, що відразу виявив до мене дружню ласкавість, а через якийсь час викликав мене взяти в Раді посаду секретаря. З душевним тремтінням я прийшов до редакції. Видавець Є. Х. Чикаленко теж прийняв мене дуже ласкаво й повів у секретарську, де мене чекала несподівана зустріч. За секретарським столом сидів з пером в руках Симон Петлюра, правив рукопис і одночасно говорив з кількома панями. Кілька днів він приходив до редакції вчити мене виконувати мої нові обов'язки, й ми поновили наші теплі відносини. Потім Петлюра остаточно перейняв редакторство «Слова», де працював і будучи в «Раді», але ж зв'язків з співробітниками «Ради» не порвав.

Ми здибувалися досить часто, а влітку не раз робили в товаристві спільні екскурсії майже цілим складом співробітників «Ради».

Не за довгий час «Слово» закрився, після чого зник із Києва й Петлюра. За якийсь час стало відомо, що він в Петербурзі, бере жваву участь в українському рухові, робить доклади, виступає на різних диспутах та ін.

Пізніше, в Москві починає виходити «Украинская Жизнь», — добрий журнал російською мовою, під редакцією О. Х. Саліковського. Петлюра — тісно зв'язаний з цим журналом, бере в ньому дуже близьку участь, друкує там цікаві спомини про різних видатних українських діячів (згодом видані брошуркою під назвою «Незабутні») й зрештою, поруч із О. Саліковським стає фактичним редактором «Украинской Жизни». Перед війною я здибав Симона Васильовича в Київському Українському Клубі, де він робив доповідь про стан «Укр. Жизни», будучи висланий сюди, щоб розворушити київське українське громадянство й переконати його в необхідності матеріальної підтримки органу, що мав велике значіння для пропаганди українських змагань.

На самому початку війни я по справах опинився в Москві.

Якось вкупі з молодим нашим малярем п. С. ми заїхали до Петлюри, до якого С. мав того вечора справу. Ми видирались досить високо по сходах і подзвонили біля темних дверей. Увійшовши до хати, пройшли через темну, вбого обставлену кімнату, в якій я побачив малесеньке ліжко, чи колиску, де пицала дитина. Перейшовши ту кімнату, ми прийшли до другої, слабо освітленої, де я побачив Петлюру та кількох ближчих співробітників «Української Жити». Вони сиділи коло невеликого, підпертого під стіну столика, на якому стояв самовар, тарілка з нарізаною чайною ковбасою та білий хліб. Господар був дуже вбого одягнений, якийсь надто змучений, надто нужденний, з жовтим, висхлим обличчям.

Колись згодом різні наші мистці, що писатимуть про Симона Петлюру драми, робитимуть його статуї та пам'ятники, «грагатимуть його» в театрі чи кінематографії й всякими іншими способами намагатимуться вірно зобразити його перед наступним поколінням. Без сумніву, кожному з них буде спокусливо бачити в своїй уяві його фізичну постать пропорціональною його ролі в історії України. Отже, натурально, Петлюра видаватиметься поколінням наступним якимсь Геркулесом, як і кожному з нас замолоду видавалися всі історичні великі постаті. Навіть за життя Петлюри я чув від його ад'ютанта цікаву історію про те, як один англійський генерал, що приїхав до нього в ставку десь під Кам'янцем чи Проскуровим, настільки був певен зустрінути колосального «козака», з величезними запорозькими вусами, з голосом сурми і т. ін., що коли відбув свою візиту, все ще розпитував, чи ж таки він справді бачив і говорив з «самим Петлюрою» й чи не вислав той когось іншого на розмову замість себе. Отже, мабуть не буде тут зайвим спробувати дати ескіз зовнішнього вигляду Петлюри тим більше, що майже всі фотографії його напрічуд погані, і я знаю, чи хоч раз він потрапив до кінематографічного апарату, а коли й потрапив, як напр., при вступі до Києву після перемоги над Скоропадським, то чи зберіглися де ті цінні фотографії.

З того часу, як я зблизився з Петлюрою в секретарському кабінеті газети «Рада» й до моєї останньої з ним зустрічі, він взагалі мало змінювався. Звичайно, тільки мужнів і старшав з віком. Тому в загальних рисах можна закреслити його портрет так.

Був він середнього зросту, приблизно 168—170 см. заввишки. Сухорлявий, а часами й просто кощавий, тобто важив приблизно 70—75 кілограмів. Тільки у Варшаві він трохи потовщав, певно, кілогр. до 80. Часто ходив трохи зігнувшись наперед та підвівши вгору ліве плече — професіональна статура працівника за писальним столом. Мав завжди бліде, жовтаве обличчя й зеленкуваті синці під очима. Здебільшого був добре виголений, але ж чуб попелястого коліру без кучерів мав раз-у-раз довгий й раз-у-раз відкидав його з високого чистого чола рукою назад. В тонких губах, на яких часто грала трохи скептична усмішка, якщо не говорив, раз-у-раз тримав цигарку. Палив страшенно багато й мабуть через те був такий блідий та мав закурені зуби, в рядку яких був надломлений,

що показувалось при усміху. Його світло-сірі очі при певних поворотах обличчя відбивали блакиттю. В спокійному стані вони не грали, були завжди лагідні й спокійно-приятні, але в ажіотажі, в який він легко впадав (за останню добу — переважно в тіснішій товаристві, але не перед широкою публікою), вони яскраво виблискували. Рухи його здебільшого були рвучкі, а пози — неспокійні. Часами він стояв обпершись об стіну, або сидів на стільці, так нагнувшись додолу, що, здавалось, ніби йому було дуже незручно перебувати в такій позі і він от-от її змінить. Але ж він вмів добре слухати й довго міг не змінити первісної пози. Часами він сидів і підпирав підборіддя рукою, так що його фігура й обличчя нагадували якогось католицького ченця. Коли розмова була жвава і Петлюра опонував, — не міг всідити, а великими кроками ходив з кінця в кінець покою, часом запалюючи цигарку від своєї ж цигарки.

Рішучо не дбав про свою одіж. Але ж маючи здебільшого потертий костюм та м'які комірчики чи невиразної барви пальто та капелюх, раз-у-раз був у шкуратяних, переважно гнідих, рукавицях. Часом і по кілька годин сидів у хаті, не скидаючи лівої. Руку мав малу, кощаву, типову інтелігентську. За воєнних часів ходив переважно в звичайній вояцькій шинелі, а на шії мав пов'язаний башлик, перегорнений так, що він творив високий приставний ковпир, в якому ховалось його гостре підборіддя. Взимку носив смушеву сиву шапку.

Голос Петлюри був тенор баритонального тембру. Публічні промови починав стиха й здебільшого незначними фразами. Певно, що це була виправка: не говорити одразу основні думки й не витратити голосових засобів, поки слухачі не приготуються уважно слухати. Якось ще за часів «Ради» була у нас розмова про видатну для свого часу книжку Леґуве — «Мистецтво читання». Петлюра сказав, що він її добре студіював ще в семінарії, й вона дала йому певні вказівки, як володіти аудиторією. Бо ж по тихій передмові голос його набирив що-далі більшої сили, а ясні прості вирази, в котрих вчувалося правдиве, виношене переконання та щирість, опановували все більше й дужче слухачів. В Петлюриних промовах не було нічого театрального, надуманого, заздалегідь приправленого, ні краснотного жесту, ні краснотної фрази, — а тим часом його рівна мова, що на початку видавалася навіть блідою, безбарвною, непомітно приходила просто до душі, підманювала й чарівно перемогала вже упереджених проти нього слухачів. Вона майже не лишала в пам'яті фраз чи слів, але ж прищеплювала аудиторії ясну, переконуючу думку.

Але врешті назад. Все це зробило на мене важке вражіння. Для всіх нас більш-менш вже минули часи злиднів. Не були ми багатіями, але ж таку-сяку заможність середнього інтелігента мали. Отже, ні в Києві я не бачив серед ближчих мені людей такого зовнішнього убожества, не бачив його і в українців, що жили в Москві. До того ж ота колиска з дитиною, чайна ковбаса кружечками на тарілці, напів-темна хата — все утворювало якийсь елеґійно-сму-

ний Метерлінківський настрій. Правда, розмова точилася жваво, пляни народжувалися один по одному, але охоплений отим вражінням елегії, я думав лише про те, як тяжко нашим, хоча б і талановитим, людям заробити шматок хліба українською працею. Отже, прощаючись з гостинними господарями, я щиро обіцяв їм виконати всі їх припорушення в Києві, що мали сприяти переведенню в життя вимріяних ними плянів...

Після того я не бачив Петлюри аж до революції 1917 року.

Петлюра, уже вигнавши більшовиків з Києва й здобувши широкої популярності по всій Україні, відійшов від уряду. Того ж таки дня я послав до нього записочку, в котрій прохав його «точно в 7 годин вечера зайти до мене в редакцію «Книгаря» на серйозну розмову». Дійсно, коли стріла годинника стала на 7, в кабінет до мене вступила «Часова» придверниця й подала Петлюрину картку...

В кабінеті крім нас двох не було нікого. Але ж на другий день я занотував собі майже текстуально нашу розмову, котру навожу тут в скороченні:

— Спасибі вам, що не відмовили прийти. Ви тепер певно маєте трохи вільного часу, тому я й дозволив собі вас потурбувати, — привітав я Петлюру.

— Та, дякувати Богові, — усміхнувся Петлюра, — може хоч трохи висплюся. Я перевтомився до краю.

«Часова» економка принесла нам чаю й бісквітів.

— Чудесно у вас тут впорядковано! — сказав гість. — Я й не знав, як у вас так затишно, — оглядав він образи по стінах, обстанову, старі килими, спинив увагу на скатертині, що на ній були автографи сучасників і радо згодився розписатись. — Так, дуже тут тепло, затишно й «інтелігентно». Тут легко працювати.

— Ну, так дозвольте мені сказати вам, чого я вас сюди закликав, — почав я. — Сидючи от тут за писальними столами, ми три — Петрушевський, Синицький та я — вирішили, що не можемо вам дозволити відпочинку. Ви скучаєте за затишним кабінетом і добрим писальним столом, а ми саме й вирішили вчора вам його запропонувати.

У Петлюри радісно заграли очі:

— В «Часі»?!

Я покрутив головою:

— В кабінеті голови Київського Губерніяльного Земства.

Петлюра схопився з стільця, почав стягати з лівої руки рукавицю і великими кроками заміряв підлогу. За хвилику став проти мене і сказав:

— Я сподівався, що ви справді хочете говорити зо мною по приятельському. А це ж кат зна що? Мені йти в земство? Так я ж нічого там не розумію.

Я почав говорити про те, що раз вступивши до числа активних творців України, він уже не має права переривати тяглість своєї чинности, бо ж насамперед це на шкоду справі, а подруге, що він уже здобув симпатії народніх мас. Коли він усунеться, то по відпо-

чинку йому буде тяжче вернутись, бо з необхідности його місце об'єддуть інші. Навіщо ж було починати? А взявши провід земства в свої руки, він матиме змогу пізнати інший світ, котрий, зрештою, повинен в прийдешньому творити кадри мирного відвойовання України од Москви. Тепер він знає військових, а за якийсь час знатиме правдиву інтелігенцію, на котру треба сьогодні впливати більше, як на армію, бо армія звикла коритись, а інтелігенція — «висловлюватись» і критикувати. Я говорив довго, а Петлюра запалавав цигарку від цигарки й міряв кабінет.

— Теоретично маєте рацію, — нарешті сказав він, — але ж я не можу й не хочу. Треба буде, то я знов вернусь до війська, але в «шпаки» вже мені нема дороги.

— Подумайте. Маєте три дні. Вибори будуть через п'ять, а Громадський Губерніяльний Комітет доручив мені їх підготувати. Я й мої приятелі не маємо ліпшого за вас кандидата.

— Спасибі за ласку, але я рішучо відмовляюсь.

— Подумайте.

— Не буду й думати. Не піду. От до «Книгаря» — це інша річ! Що вам написати?

— Та ви ж сами сказали, що візьмете відділ військовий. Дайте коротку вступну статтю.

— Так я напишу вам про потребу української військової літератури. Ви ж уявити собі не можете, яка в цьому нині гостра потреба. А це у нас абсолютно незоране і несіяне поле. І коли доля присудила нам бути й орачами, й сіячами, мусимо кинути ми й перше зерно, мусимо не тільки говорити, але ж негайно й чинити! — І знов його очі блищали і він з запалом говорив про необхідність мати певну і вправлену національну армію, бо з Москвою нам ще довго доведеться битись, хай там буде не монархізм а найліберальніший режим.

Потім ці думки стали трюїзмом. За тих же часів вони були нові й знаходили мало прихильників, бо ж така велика була у нас віра в російську демократичну інтелігенцію, в її «братерські» до нас почування, в її безумовне бажання скінчити все тільки «безкровною» і за всяку ціну — безкровною революцією. А ми, так опозні несподіваним щастям волі, щиро вірили тим солодким словам і дотепно глузували з «войовничих забаганок Наполеона із страхових агентів — Петлюри», про которого, однак, по смерті пишуть нісенітниці, ніби він занадто довго не міг скинути з себе духового московського ярма. Рішуче тому заперечую на цім місці.

— Ну, а все ж таки про земство подумайте. Маєте на це три дні, — сказав я, коли Петлюра прощався.

— Послухайте: невже ж ви таки серйозно?

— Запевняю вас, що більш як серйозно. Це необхідно для вас і для успіху національної справи, — почав я знову. Треба ж, щоб у голові України повставали справні думки, ви ж бачите, що вся Україна пикується по взірцю Києва. Так зрозумійте ж, що земство — це українська інтелігенція, не оформивши якої, не можна офор-

мити ні влади, ні адміністративного апарату, ні навіть вашого війська.

Ми знов почали дебату.

— Ну, добре: подумати я вам обіцяю, але бальотируватись — ні! — були його останні слова.

Коли другого ранку я розповідав цю розмову Синицькому й Петрушевському, останній насупився.

— От, чортovina! — стукнув він з досади кулаком по столу. — Певно, ви виявили мало ельбоквенції. Не може ж бути, щоб Симон не зрозумів, якої ваги справа. Але цього так лишити не можна. Ми ведім свою лінію, — виберемо його на голову управи та й край. Потім уже не відмовиться. А коли б, зрештою, й відмовився, — все таки вибір буде, все таки буде підкреслено, що Петлюру важать!

Петрушевський, людина надзвичайно войовничої вдачі й зовнішнє дуже груба, з першої зустрічі глибоко й щиро полюбив Петлюру і при своїй прямотності то захоплювався ним, аж сльози на очах йому виступали, то картав і ляв його, як рідну дитину.

Тому й не диво, що Віктор Дмитрович Петрушевський, такий вражливий в справах грошових, коли вони стосувались не йому належного, — дозволив собі для підтримки Петлюриногo повстання проти Скоропадського віддати всю касу Т-ва «Час», навіть не поспитавшись згоди товариської дирекції, про що докладніше я згадую в іншій місці. Тому ж і під час середньовічних катувань, котрих допустилися більшовицькі кати над В. Д. перед його смертю, він, спотворений, заживо-мертвий, зо всіма повиламуваними зубами став під рушницю убивці з вигуком: «Нехай живе самостійна Україна! Слава Симону Петлюрі!»...

Не диво, що Петрушевський всі ті передвиборчі дні зник з «Часу»: він агітував, створив відповідну атмосферу і категорично запевняв усіх, ніби він може остаточно ствердити, що Петлюра на виборах свою згоду дасть. Не знаю, чи він впливав також особисто і на Петлюру, але фактом є, що на передвиборчих зборах в Губерніяльній Управі з'явився Петлюра і виступив з програмовою промовою. Його промова викликала ентузіазм та голосну овацію, а другого дня він був обраний мабуть чи не одоголосно. Тепер ми вже здивувалися з ним мало не щодня, бо я й Петрушевський і Синицький вважали за свій обов'язок негласно допомагати йому увійти в курс нового для нього оточення й нової чинности. Наші взаємини стали далеко тісніше, інтимніші. Але треба тут зазначити кумедну рису своєрідного етикету, що виробився за цю добу межн нами: ніколи ні один з нас, «Часовиків», не перся до кабінету голови земської управи, не подавши попереду через кур'єра своєї візитної картки, ніколи й Петлюра, прийшовши до «Часу», не входив у наші кабінети, не пославши нам попереду своєї картки через «Часову» придверницю....

Хоч головним мотивом відмови взятися за земські справи у Петлюри була його повна неознайомленість з цією установою, проте, з перших же днів він зумів опанувати ситуацією. Правда, цьому помагав готовий вправлений апарат земства з одного боку, з другого

— грала роллю і та популярність, що її вже мав Петлюра. Але ж за кілька днів Петлюра вже почав провадити й власну організаторську лінію. Вона була задумана дуже широко, а саме в напрямі всеукраїнської земської організації. Ця його ідея, з якою він прийшов у «Час» порадитись, викликала з нашого боку повне захоплення. Ми розуміли, що власне тільки Петлюра, з огляду на свою популярність у масах народніх, цим кроком врятує цінні земські установи, проти яких була тоді шалена й цілком не виправдана зненависть в селянстві, котре жадало знищення земства за всяку ціну тільки тому, що платило остобісілі «земські податки». Селянська логіка того часу була дуже нехитра: не буде земства, не буде й земських податків. А що не буде й лікарів, шкіл, агрономів і т. ін. — то сількість, на те була філософічна Купер'янівська відповідь: за наших дідів не було та й жили, якось то буде й з нами...

В скорому часі проєкт було блискучо переведено в життя. Але ж я не буду спинятися на цьому моменті, сподіваючись, що хтось з ближчих співробітників Петлюри на цім полі згадає про ту добу його чинности більш докладно, ніж я, що спостерігав зазначені факти лише зокола і збоку, маючи повну голову власного клопоту.

Тут же зазначу лише один епізод, що вийшов з моєї ініціативи.

Перед Шевченківськими днями спало мені на думку, що при даній ситуації є надзвичайно добра нагода заопікуватись Тарасовою Могилою на Чернечій Горі. Крім моїх ближчих «Часових» друзів на це пристав і Є. Х. Чикаленко, що мав відношення до порядкування могилою. Отже, недовго думаючи, я написав законопроект для внесення в Центральну Раду руками Петлюри від імени Всеукраїнського Земства. Законопроект складався, здається, з двох чи трьох коротких пактів, а саме, щоб Рада визнала Святу Могилу національною власністю, щоб вивласнила в радіусі п'яти верстов, взявши за центр хрест, всі землі й води, що лежать довкола Могилы, й установила сталу парламентську комісію, на обов'язку якої було б організувати опікування Могилою. З цим законопроектом я забіг до Петлюри.

Наша розмова не тривала й п'ятьох хвилин.

— Більш як повна згода, — сказав Петлюра, — тільки при одній неодмінній умові, що ви тримаєте в своїх руках весь догляд за ходом справи, аж поки вона не буде регламентована законом. Отже, я прошу вас од сьогодні взяти на себе опікування Могилою в порядку призначення від Київського Губерніального Земства.

— Пане голово, не можу прийняти вашого наказу, — напівжартом відповів я, — бо ж місяць перед тим я вже відмовився від служби в земстві і вам не підлягаю.

— Але ж?

— Але ж завтра дам вам відповідь, як приватна людина, порадившись з товаришами. Як буде їхня згода та Євгена Харламповича (Чикаленка), — я тимчасово приймаю посаду «старшого двірника на Тарасовій Могилі», бо це не тільки мені приємно, а й зручно, по-

неже я цілком висилений працею й потрібую виїхати на село. Там у мене буде чинний відпочинок.

Петлюра щиро стиснув мою руку:

— Гроші, спеціалісти — до ваших послуг.

— Я ще буду розмовляти з вами в цій справі.

— Згода: коли ви схочете чи потребуватимете зо мною говорити, я перериваю всяку іншу працю.

«Часовики», чухаючи потилицю, дали мені безтермінову відпустку.

На чолі Округи Шляхів тоді вже стояли українські люде та й мої особисті зв'язки з цією установою були добрі, — з огляду на це, досить легко повелося випросити черпальну складру, котра й розчистила фарватер. Але ж на самій Могилі майже нічого не довелось зробити, коли не рахувати деревляного намета для того, щоб там прочане могли їсти і не розкидали б по Могильній горі та садку папірців, недоїдків та всякого «дачницького» й «туристичного» сміття.

Чому так мляво йшла справа, коли було стільки бажання у людей, котрі за неї взялися, коли Петлюра стояв у чолі установи, яка ніби то могла зробити рішуче все, маючи до своєї розпорядимости фахові сили, матеріальні можливості й підпертя свідомого громадянства? Про це знов таки я розповім у іншому місці.

Коротко ж кажучи, «катастрофічний стан» (як тоді модно було говорити) важливих політичних справ, що нагло впливали й вимагали наглого розв'язання одна поперед одної, зводив справу впорядкування Могил на другорядне місце.

— Робіть, що визнаєте потрібним, — говорив мені Петлюра. Ви ж там на місці. А я наперед згоджуюсь підписати все, чого ви вимагатимете, тільки сам я паралізований настільки, що вмішатись персонально до цієї справи не маю найменшої фізичної можливості.

Влітку приїхав Петлюра з гуртком українських діячів та земських спеціалістів. На нараді на Чернечій Горі було вирішено не робити далі нічого в біжучому році, але працювати над підготовкою проєктів всіх технічних робіт, що мають розпочатись після реґляментації закону про Тарасову Могилу. Тобто ухвалено робити кабінетну працю, а на Могилі тільки підтримувати той лад, який вже на ній існував.

Комісія відїхала ввечері, а другого дня увечері з київським пароплавом припливли несподівані новини: «Українські та московські пани, злигавшись з німцями, розігнали Раду й настановили гетьманом — московського генерала. Петлюру заарештовано і т. ін.

Дійсно, в Києві стався переворот. Тепер вже не було чого мріяти про опрау Могилі.

Петлюра сидів у в'язниці. До «Часу» навідувалась його дружина Ольга Опанасовна з маленькою донькою Лесею, приносила рецензії Симона Васильовича для «Книгаря» і від нас передавала йому книги. Петрушевський подав ініціативу запропонувати Петлюрі, щоб зробив для нас якийсь більший переклад, і я вибрав для того

«Тунель» Келлермана, а потім ще щось, здається, Жюль-Верна. Було це зроблено на те, щоб під якимсь правним титулом дати Петлюрі трохи грошей, бо ж в його натурі було мати їх лише стільки, скільки потребував сьогоднішній день...

Побачились ми з Петлюрою тільки тоді, як його вже аж в листопаді було випущено на волю. В біографічному етюді про нього я згадував цей момент, як він забіг до «Часу» у вояцькій шинелі, замотаний башликом, з коробочкою цигаретових гільз під пахою, а другого дня об'явився у Білій Церкві...

Дальша зустріч була на Київському дворці, коли він приїхав, як член Директорії, а мені було припоручено піднести йому хліб-сіль. Але після цього наші відносини знов набувають характеру формального. Ми, «Часовики», з Петлюрою рідко зустрічались, а особливо на людях; в «Часі» ж він з'являвся дуже рідко, бо за біжучими справами йому не було коли й дихати...

Я просидів за кордоном понад сім літ. За цей час бачився з Петлюрою двічі.

Було це на багату кутю та Водохреща року 1922 у Варшаві, тим часом, як його дружина Ольга Опанасовна та донька Леся проживали в Бехині (південній Чехії), де вже другий рік жив і я в найнятому хуторці. До Варшави погнала мене моя недуга. Я боявся, що не встану з операційного столу, й не хотів цього допуститися на очах дружини. Тому списався з відомим київським хірургом Іг. Маковським, що тоді був у Варшаві старшим лікарем шпиталю Св. Антонія, й згодився мене оперувати. На час мого перебування поза шпиталем мене гостинно запросив до себе д-р Є. Лукасевич. Гостинність д-ра Лукасевича була відома в Києві, і на еміграції він не змінив своєї вдачі. Отже, я сподівався зустрінути там чимало наших людей — і не помилився. Коли я приїхав 5-го січня, Євмен Кирилович зустрів мене словами: — Знаменито ви сьогодні втрапили. Сьогодні у нас буде дехто вам цікавий на спільній вечері.

Дійсно, над вечір дві маленькі хатки д-ра Лукасевича були повні гостей.

Далеко по півночі гості розійшлися. Осталися ночувати тільки Петлюра та я. Нас поклали в одній хаті, і ми проговорили до 9-ої години ранку. На другий день Петлюра zostався аж до вечера і ми, попиваючи порошки від головного болю, говорили ще далі, загалом 24 години без перерви. Теми й матеріяли, що були змістом нашої розмови, тоді не випадало нотувати та й тепер ще не прийшов час їх опубліковувати.

Перебувши півтора місяці в лікарні, я мав вертатись до Чехословаччини. Ми ще раз зустрілись з Петлюрою, котрий кілька разів хотів «інкогніто» відвідати мене в шпиталі, але ж я того не міг допустити, бо його напевно там пізнали б. Попрощались.

— Чи побачимось ще? — були його останні слова до мене.

Так і не побачилися більше...

Нині тіло Симона Петлюри лежить хоч і в симпатичній йому, але ж чужій землі. Буде час, коли вдячне громадянство перевезе дорогі останки на Україну, з любови до якої він так багато ризикував своїм життям і зрештою віддав Богові душу. Передбачаю, що в той час почнуться суперечки з-за місця, де поховати його тіло, як були вже за місце, де поставити в Києві пам'ятник Шевченкові. Отже, вважаю конечним реставрувати тут одну з моїх розмов з Симоном Васильовичем. Дуже тільки шкодую, що не можу пригадати свідків!

Якось під час нашого перебування на Шевченковій Могилі, тоді, коли йшла мова про її впорядкування, підходячи до Чернечої Гори, Симон Васильович сказав приблизно такі слова:

— Мала втіха бути мертвим, а все ж таки, коли вже говорити про те, де було б добре лежати мертвим костям, — то тільки тут. Не там, рядом з Тарасом, а хоча б от тут, у нього під ногами! — й він показав рукою на підшву гори, біля першої площинки деревляних сходів. Мені здається, що я міг би точно вказати ту точку, на яку він направив свій палець.

Не була то передсмертна воля, але ж тільки випадково принагідно висловлене побажання. А все ж таки, хто знає, чи не варто було б нам і справді утворити на Чернечій Горі своє українське Вестмінстерське Абатство, куди б ходили на прощу наші покоління набіратись, як з вічного джерела, високих думок та глибокого чуття до своєї Батьківщини!?

29. V. 1926.

Ф. Щербина.

Симон Петлюра на Кубані.

І зараз перед моїми очима стоїть, наче живий, невідомий мені відвідач. Я не уявляю собі ні його зросту, ні постаті. Але в моїй пам'яті так врізалось його лице, що я й зараз буцімто дивлюсь на молоде, живе та симпатичне обличчя, що надовго зачоровує вас своїм духовим виразом. То був Петлюра, і хто хоч раз бачив його, той зрозуміє, про що я говорю.

Моя перша зустріч з Симоном Петлюрою відбулася більш як двадцять років тому і не випадково, як то часто буває в житті, а завдяки особливому збігу обставин. Мене, завідуючого «Експедицією по дослідванню степних областей», що була установою царя Миколи II, адміністративно вислав міністр Плеве із Вороніжа на мою батьківщину, на Кубань, до Катеринодару, за те, що я вперше офіційно, а саме у Вороніжі на губерніяльних зборах, що відбувалися під головуванням губернатора, порушив питання про необхідність дати конституцію кол. Росії. А Петлюра сам примандрував із Полтави на Кубань до чорноморців» спадкоємців запорожців, тікаючи від утисків жандармів та поліції. Мені було вже за п'ятдесят років од народження, а Петлюра здавався мені молодим юнаком. Я мав вже ім'я письменника, дослідника народнього життя та ще на придачу займав велику урядову посаду, а Симон Петлюра був одним з тих молодих та гарячих народолюбців, які всією своєю душею й помислами линули до народу і яких ненавиділи та гнітили представники царської влади усіх рангів. Становище наше було далеко не однакове.

На моє щастя, наказним отаманом Кубанського Казачого Війська був Я. Д. Малама, катеринославець із старовинної української родини, людина дуже освічена і прихильна до козаків та до народу. Коли я зайшов до нього, як адміністративний висланець, то він зустрінув мене сміючись і сказав: «Ну, слава Богу, що вас додому повернули. Тепер у нас буде добра козака історія. Секретар комітету Е. Д. Феліцин вже й доклад написав у цій справі. Діло за вами. Не забувайте, що ви козак, і коли приїхали додому, то вам треба взятися до роботи для рідного краю. Якщо ви згоджуєтеся складати

історію війська, то хоч зараз ідіть до начальника штабу та робіть з ним офіційну умову».

Наказний отаман, з котрим я й раніше був знайомий, жив в добрих відносинах, просто і діловито поставив це питання, а я й без того вже вирішив продовжити свої дальші наукові роботи з кубано-знавства.

На цій праці й зав'язалися у мене вперше відносини з Симоном Петлюрою.

Не пам'ятаю, хто саме, але, здається, двоє або троє з чорноморців-українців прохали мене поклопотатися перед начальством, щоб вернули на місце молодого та щирого вчителя, якому заборонено було вчителювати в станичній школі. Мова йшла про Петлюру. Хоч я персонально не знав і навіть не бачив Петлюри, але мені добре були відомі його приятелі, що прохали за нього, і я зараз же пішов до начальства. Однак вияснилося, що Петлюру ніяк не можна було залишити вчителем, бо з Петербургу було прислано секретний наказ, яким заборонялось йому, як людині «неблагонадежній», учителювати і взагалі бути в безпосередніх зносинах з народом. Тоді рішив я взяти Петлюру до свого бюро для розбору архівних матеріялів і попросив його через приятелів зайти до мене. Ото ж він і прийшов.

Дізнавшись з перших слів, хто був мій невідомий відвідач, я оповів йому про стан річей і, жалкуючи, що він не може вчителювати, запропонував йому зайнятися у мене розбором історичних матеріялів і вибирати з них те, що стосується до історії Кубані.

— Та це для мене ще ліпше, ніж скільна праця, — сказав Петлюра, вислухавши мене. — Мене дуже цікавить історія чорноморців. А у військовому архіві, кажуть, дуже багато матеріялів і є ще навіть «діла» старого Запоріжжя. А чи правда, — запитує далі, — що оті довгі будинки в кріпості битком набиті історичними матеріялами?»

— Правда, — відповів я. — Там двісті тисяч діл у пакунках, а між ними й такі, що в одному по 200 листів списаного паперу.

Ой-ой! — жваво вигукнув Петлюра. — Єсть над чим попрацювати. Я згоден хоч сьогодні вже взятися за таку роботу.

Все це так просто та натурально вийшло, що, здавалось, я давним давно добре знав Петлюру, а він почував себе у мене в хаті, як в давно звичній для нього обстанові.

Біля мене пройшло вже багато молоді, що працювала зі мною при земських та інших переписах селян і при досліджуваннях економічного та соціального становища й побуту трудового народу, і до кожного новака в роботі я уважно приглядався і виясняв, чи цікавиться він ділом, чим саме і на що він здібний. Для Петлюри мої засоби щодо ознайомлення з молодими працівниками були зайвими. Розбором історичних матеріялів та витягом з них найбільше цінних та цікавих відомостей для історії, пам'ятається мені, займалось тоді у мене четверо або п'ятеро щирих працівників, але й вони дивувались, з яким запалом взявся Петлюра до роботи. «Та він

увесь уліз в пакунки старовинних паперів», казали про нього співробітники. Але не тільки «уліз», а й вишукував уміло те, що потрібне було для історії і чим він персонально цікавився. Сам я при розборі матеріалів працював укупі з моїми співробітниками і встановив такий порядок, що кожний працівник повинен був знайомити мене і співробітників з матеріялами, які він визнавав особливо важливими й цікавими. У свою чергу й я частенько виясняв, яке значіння мав той або інший матеріял для історії кубанського війська, згідно з загальною програмою, яку я був склав.

Скоро при такому сумлінному співробітництві вияснилось, що новий молодий співробітник (Петлюра, здається, був наймолодший працівник) найліпше розбирався в історичних матеріялах. Йому дуже помагало знання історії України та Запоріжжя, а почасти і знайомство з народнім життям Полтавщини, а в складі чорноморських козаків якраз і було найбільше виходців із Полтавщини. Дуже захоплювався Петлюра матеріялами із Забужжя, в якому спершу осіли «нові запорожці» до переселення в Чорноморію на Кубань, і ще більше «ділами», як названо було пакунки паперів, із Запорізької Січи на Дніпрі. В пам'яті в мене залишились деякі епізоди з наших спільних робіт, до яких особливий інтерес виказав Петлюра.

Я добре пам'ятаю, з якою енергією та захопленням накинувся він на пакунок матеріалів про так званий «персидський бунт Чорноморців», в якому провідну роль відігравав молодий козак Федір Дикун, нерядова людина для тих часів. Дикун «законним порядком», на його розуміння, тобто скаргами козаків од цілого війська до вищого начальства на непорядки та здириства заведеної царським урядом козачої старшини, домагався того, аби вернутися до запорізького уряду з існуванням самостійної козачої ради та виборної старшини. Всі «діла» в справі цього бунту Петлюра брав до себе на помешкання і перечитував од кришки до кришки, сам обмірковував діяльність Дикуну та його однодумців, балакав про це з співробітниками і не раз висловлювався про те, що «Дикун був зразковий козачий діяч» і що не дурно за ним ішли усі козаки і підтримували його в домаганнях, але не відповідні тоді були умовини для такої діяльності. «От тепер би треба Дикуну», — поясняв свої думки Петлюра. І коли потім історична хвиля підняла Петлюру на верх народньої маси і в часописах стали появлятися звістки про його діяльність, то не раз приходила мені в голову думка, що мабуть чорноморець Дикун закинув таки іскру в горячу голову полтавського козака і своїм прикладом духово підтримував його в розпочатій ним боротьбі за народ, його права та інтереси.

Тепер, по стількох літах, тяжко пригадати, що й коли висловлював С. В. Петлюра відносно тої або іншої серії фактів і подій Чорноморців. Можна сказати одно, що він міряв все це демократичними ідеалами, які міцно засіли вже в його голові, і я не раз від нього чув, що «чорноморці — добрі молодці», бо вони зробили на Чорномор'ї те, чого не було і на Старій Україні, яку так опаскудили крі-

пацтвом. Дуже живо та яскраво билась у нього правдивість та козача демократична струнка. Але по двох питаннях — про відносини Петлюри до революції та до жидівського питання мені не раз траплялося розмовляти з ним.

Про революцію С. В. Петлюра казав, що вона неминуча, що народ вже прозирає і що треба направити всі зусилля на те, щоб революцію скорше наблизити, а коли вона наступить, то треба йти в рядах народу та помагати йому не тільки словом та ділом, але й самим собою. Почувалось, що це була не поза молодій людини, однак, признаюсь, мені все таки здавалося, що у Петлюри мало активності в його природі, бо завжди спокійно та здержливо тоді поведився він, не дивлячись на свою молодість. То була моя помилка. За спокійним виглядом та видержкою крилася міцна воля у цієї молодій людини.

Щодо жидівського питання у моїй пам'яті залишилося гуманне відношення С. В-ча до жидівської маси, особливо до трудових її шарів та до бідноти. Петлюра й прямо не раз висловлював доброзичливі погляди на жидівську національність, розуміючи під нею головним чином бідноту. Щоб добути по можливості точні й повніші відомості про склад «нових запорожців», або, як назвала їх державна влада, «чорноморців за Бугом», і за часи осідання їх в Чорномор'ї, я прохав співробітників виписувати із документів дійсні і перероблені прізвища козаків не українського походження. Так, напр., по фамілії чорноморського офіцера Дракулікритикос безпомилково можна було встановити, що його батько або дід був родом грек; з змісту постанови Щербинівської курінної ради про «жидовина Лейзера», який просив прийняти його в козаки і якому рада перемінила ім'я Лейзера на прізвище Лавровський, видно було, що полковник Лавровський, який жив в станиці Старощербинівській, приходився внуком цьому Лейзеру. Хоч в складі чорноморського війська і числилося мало жидів, але вони вийшли потім не рядовими козаками, а, крім полковника Лавровського, було ще два внука жида Рубашевського, — один вилитий з обличчя жид в чині генерала — гарна, бездоганна, чесна людина, — а другий, менший брат, осаул, круглолиций, чорновусий, типовий чорноморець, завзятий мисливець-стрілець, що не робив ні одного промаху на звіря чи птицю. В зв'язку з такими фактами виникали часто розмови і взагалі про жидів. Говорили і сперечалися про тугу асиміляцію жидів з іншими національностями, про стійкість та живучість расових етнічно-жидівських рис, про велику здатність до торговельної діяльності, до шинкарювання та інш. Хто і що із промовців казав, я не можу тепер згадати, але загальний характер суперечок і позицію та основні погляди Петлюри я твердо пам'ятаю. Петлюра багато дечого розказував з життя жидів, але ні разу я не чув, щоб він виступав проти жидів, як національності. У мене тоді ще склалося певне переконання, що Петлюра не належить до числа юдофобів, навпаки, його людяне відношення до жидів, як народа, було властиве його добродушній та м'якій природі.

Сам я взагалі ніколи не мав звички копатися в приватному життю живих людей, хоч би це мало й суспільне значіння, коли про це не було написано або надруковано, або на словах відомими людьми розказано. За два або півтора роки співробітництва Петлюри я не розпитував його ні про його родину на батьківщині, ні про його освіту, ні про його заміри, ні взагалі про все те, що складає інтимну сторону людського життя. Сам Петлюра також не говорив мені про це. Для мене Петлюра був не тільки добрим та умілим працівником, але ще більш — дуже хорошою людиною щодо характеру, поглядів і вдачі у взаємних стосунках з людьми. Яким показався він мені з дня першого мого знайомства з ним, таким в незмінній своїй суцільності залишився він і після того. Мої взаємовідносини з ним завжди були найкращими. Я звик цінити Петлюру найбільше з етичного боку.

Коли роботи з розбором кубанського архіву скінчились, я залишив тільки двох співробітників — С. В. Петлюру і П. Ф. Немолякіна. Якщо не помиляюсь, обидва вони були із духовних семінаристів по освіті. В Катеринодарі ми відібрали дві великі пачки архівних вибірок, і я закликав їх в 1904 р. поїхати до мене на хутір Джанкот на березі Чорного моря, щоб довести працю до кінця. Співробітники жили у мене на хуторі літом два чи три місяці і не стільки займалися працею над паперами, скільки купалися в морі, ходили по лісу, по горах, тощо, — одно слово відпочивали в чудовій по кліматичних умовах місцевості. Я навмисно так обставив це гостювання у мене співробітників, котрих я дуже поважав і високо цінив. І на хуторі у мене Петлюра без бою або конкуренції завойовував собі славу розумної, тактичної і симпатичної людини. Такі спомини про Петлюри залишились і до цих днів у моїй сім'ї, коли його немає вже на світі.

Скоро по тім Петлюра зовсім покинув Кубань і Катеринодар. Пізніш, коли я був членом другої Державній Думі од козаків, а Петлюра жив у Петербурзі, він заходив до мене, носив або присилав мені українські часописи. При цих зустрічах ми сходилися, як близькі люде. Іноді ми згадували про Кубань та чорноморців, про яких він казав, що він «козакував вкупі з чорноморцями», тобто працював, і «дечому навчився» у цій країні та у нащадків Запоріжжя; а я бачив і почував, що Петлюра не змінив ні на одну йоту своєї щирої, гуманної та симпатичної особистости, коли став вже зовсім поважною людиною.

Ще одна риса в характері Петлюри дуже подобалась мені. Петлюра далекий був од чванливости. Він добре знав Україну, може далеко ліпше за інших патентованих знавців, дуже любив народ, розумів його інтереси і готовий був всього себе віддати на служення йому, але не дзвонив він про це ні у великі дзвони, ні в маленькі дзвоники. Правда, він був тоді ще дуже молодий, але вже виявив себе правдивим діячем. До такого Петлюри «привик» я на Кубані, таким він здався мені і в Петербурзі. І це тим гостріше кидалося в очі, що приїзжі з України та Московщини фахівці та штаповані

дипломати-інтелігенти, попавши на Кубань, в сити та багату матеріально обстанову, не знали сами собі ціни і виносились над козаками «вище лісу стоячого» і трохи «нижче хмари ходячої». І не дай Боже, коли такий фахівець, або інтелігент, писав та свої писання друкував, — до такого, як кажуть чорноморці, «і на дикій козі не під'їдеш». Все козаче він ганьбить, з усього кепкує, всі у нього або недотепи, або дурні, або політичні недоумки. Це й молодий Петлюра запримітив. Коли ж я розказував йому, як козачі землі розкрадені були під назвою «Височайше пожалуваних», то Петлюра приблизно сказав мені так: «Справді, хто на козачих землях та на посадах найліпше харчується, той найбільше козаків шельмує та носа задирає». Я, пам'ятаю, засміявся, почувши цю характеристику «зайд» на Кубані, а тепер бачу, що то була не просто характеристика, а влучний прогноз. Бо коли був на Кубані Петлюра, то тоді мало ще було непрошених козаками зайд, а після того, як град із хмари, посипались вони на Кубань, особливо коли заповняли її в одні часи денікінці, а в другі — більшовики.

І коли дійшли до мене вістки, що злочинець убив Петлюру бучімто з помсти за жидівські погроми, то це вбивство дуже вразило мене, як вияв дивовижного безглуздя. Помста, в якій би формі вона не робилася, є найпоганішим ділом у людей, а в помсті Шварцбарда, якщо то була помста, не просвічує ані логіка, ані етика, ані хочби одна краплина загальнолюдських ідеалів. І думається мені, яке щастя, що не Шварцбарди, а Петлюри ведуть людей до загальнолюдських ідеалів.

К. Мацієвич.

На земській роботі.

I.

Гарний ясний день ранньої весни у Києві 1918 року. Довгою, суцільною смугою витягнувся натовп людей на Володимирській вулиці, що прийшли віддати пошану покійному І. С. Нечую-Левицькому, що таки дочекався відродження України і вмер незабаром після повороту Центральної Ради до Києва.

На похороні весь український Київ. Скрізь видко знайомі обличчя, але найбільшу увагу звертає на себе постать в сіро-рудій старій салдацькій шинелі з характерним голеним обличчям і сивуватим волоссям...

Всім вже було відомо, що Симон Петлюра на час німецької окупації рішуче відмовився від будь-якої відповідальної участі в українському урядові до того часу, поки на Україні будуть панувати німці.

Процесія затрималась на якомусь повороті, багато людей згрудилось по обох боках вулиці на ходниках і людським потоком мене викинуто було близько того місця, де стояв він... Ми поздоровкались, обмінялися кількома фразами з приводу небіжчика і потім продовжували вже далі шлях до кладовища й назад.

— Між іншим, дуже радий вас тепер в цей момент бачити, бо хотів би де про що поговорити та порадитись. Справа полягає ось в чому. На якийсь час я мушу знову стати людиною «вільної професії»...

— Чув про це і цілком поділяю ваші думки про те, щоб не зангажуватись у сучасну комбінацію...

— Ну ось бачите, а мене за це жорстоко лають. А втім я певен, що ми мусимо мати людей і цілі групи діячів, які б стали осторонь від сучасної «орієнтації», бо це лише тимчасовий і дуже короткий момент в нашому відродженню, який може бути для нас і дуже небезпечним. Особливо це обов'язково для тих діячів, що мають зовсім інші концепції та перспективи щодо нашого майбутнього співробітництва та зв'язків з Європою. Дуже б радий був, аби ви й ваші товариші підтримали мою лінію та теж більш віддалились громадській організаційній праці, а не політично-урядовій роботі...

— Але це все загальні слова, треба щось робити реальне і мене дуже цікавить, куди ви хочете направити свою працю.

— Отут я й хочу мати вашу пораду. Мої політичні і громадські друзі умовляють мене, щоб я йшов в голову Київського Губерніяльного Земства і став на чолі української земської праці. Мене ж тягне до іншого. Найбільше мені хотілося б стати на чолі великого, європейського типу, щоденника, що мав би розповсюдження по цілій Україні і який почав би систематичну боротьбу проти монополізування нашої преси російськими журналістами. Щодо земської праці, то тут у мене багато сумнівів і перш за все з того боку, що я ж зовсім мало її знаю, мало підготований до такої відповідальної та центральної ролі... Як ви думаєте?

— Трудно мені щось тут певне порадити, бо обидві пропозиції заслуговують найуважливішого до них відношення. Одно лише можу вам щиро сказати: по довгій своїй земській праці я переконався в тому, що для земської керовничої роботи зовсім не потрібно якоїсь спеціальної підготовки — для цього є спеціалісти. Найбільше значіння має адміністративний хист, уміння впливати на людей та організаційні здібності, а все це ви виявили вже давно і тому ті сумніви, про які ви тільки що говорили, — нехай вас на цьому шляхові не спиняють...

Цю розмову згадав я кілька тижнів пізніше, коли через якийсь час дістав запрошення, яке гласний Київського Губерніяльного Земства від Васильківського повіту, на губерніяльні збори. Обставини склалися так, що бути на них мені не довелося і тільки з часописів я довідався, що на них відбулися вибори і на чолі нової Управи поставлено було Симона Петлюру.

Мимохіть прийшла мені на думку наша розмова на цю тему, але на цей раз я вже не так оптимістично ставився до його майбутньої земської роботи, бо, згадавши деякі останні з того часу непорозуміння так званого «третього елементу» з новими земськими виборними діячами, боявся за те, як то Петлюра зуміє знайти з ними відповідний *modus vivendi*.

Справа полягає ось в чому. До реформи земства російським Тимчасовим урядом, яку прийняла і наша українська влада, виборними земськими діячами були в більшості цензові елементи, головним чином, великі власники, люди заможні, що звикли до адміністративних обов'язків, і хоч «третій елемент» (службовці) до них ставився дуже критично, але охоче корився їм в службовому відношенню. Конфлікти бували і раніше, але завжди набирали, через втручання урядових чинників, політичного характеру, і тому ліквідувалися не на користь «третього елементу».

Коли прийшли нові виборні елементи, в більшості ті самі інтелігенти, що і «третій елемент», з тою різницею, що вони були в більшості представниками лівих політичних партій та дуже часто походили з того самого службового земського персоналу, але нижчого і часто без спеціальних знань, то відношення «третього еле-

менту» до цих нових виборних земських людей прийняло характер затижної опозиції, а інколи навіть і бойкоту.

Вони не мали потрібного авторитету, не знали земської справи, іноді легковажили нею, занадто захоплювалися політикою та революцією, а іноді відзначалися дуже малою культурністю. Разом з тим були амбітні і вдавали з себе «начальство» супроти тих, що ще так недавно були їх шефами.

Згадавши це все, я подумав, — чи не зле я часом порадив своєму приятелеві і чи не доведеться йому замість продуктивної праці витратити свою енергію на переборення різних перешкод і марнувати свій час на нудну непотрібну боротьбу тоді, коли він міг би робити щось корисніше та його силам відповідніше.

Життя тоді було дуже нервово, рвучке, неспокійне. Кожний був переобтяжений десятком різних справ, як політичних, так і громадських. І не так то швидко довелося мені довідатися, як то новий голова земства справляється з своїми обов'язками.

Як я й сподівався, факти різних непорозумінь були, були спроби ділового бойкоту, менторства і т. ін., але дуже скоро все це припинилося. Як потім мені говорили в товариських розмовах такі видатні фахівці Київського губерніяльного земства, як О. З-кий, Н. С-ко, В. П-ий, М. М-оз та інші, — Петлюра виявив відносно них надзвичайний такт, дуже швидко орієнтувався в діловій структурі земської роботи, не виявляв скорострільного реформаторства, а навпаки уважно поставився до всього того, що зроблено і накреслювалося до виконання, даючи зрозуміти всім відповідальним співробітникам, що вони мусять тепер, при демократизації земства, нести ще більшу відповідальність за успіх земської праці.

Склад співробітників в більшості був майже цілком зросійщений. Треба признати, що політику дерусифікації він провадив твердо, але так тактовно і лагідно, що вона не вражала більшості співробітників, які закликані були до праці за часів головування камергера Суковкіна.

«Треба віддати справедливість вашому Петлюрі, казав мені один з цих чільних представників «третього елемента», він мало нагадує інших скороспілих земських діячів нової формації. Він не видає себе за всезнайка, вчиться тому, чого не знає, але тримає себе з певною імпонуючою гідністю, як дійсний представник народного земства, якому довірено всенародніми виборами багатомільйонову земську справу. Ну а потім в поведінку з людьми він має якийсь спеціальний шагте, за яким разом з тим почувається і сильна воля й діловитість»...

Характерно, що навіть гострий противник нових земських діячів народного земства, яким був весь час В. Демченко, бувший голова Київського повітового цензового земства, щодо Петлюри спадав з тону і казав щось на зразок того, що «виключення тільки підтверджує правило»...

— Яке правило, сміючись питає я його?

— Підійть до повітового земства і там довідаєтеся...

II.

Все це доходило до мене, як перекази людей, з якими доводилося зустрічатися, або на агрономічній чи професорській праці, або на перехрестях громадсько-політичної роботи. Але незабаром доля поставила мене і в тісніше та ближче земське співробітництво з Петлюрою.

Коли я перебував на Великодних святах у себе вдома на хуторі, одного дня дістав від нього телеграму такого змісту: «Вас обрано членом Управи Всеукраїнського Земського Союзу. Особисто прошу прийняти обрання і в усякому разі не відмовлятися без попередньої розмови зі мною».

У відповідь на неї я лише повідомив його, що за кілька днів буду в Києві і тоді обов'язково зайду до нього. Про себе я таки думав відмовитися, бо мав зовсім інші плани на все літо, сподіваючися за цей час підготуватися до читання лекцій в Політехніці та Комерційному Інституті, де був обраний професором. Цілком зрозуміло, що праця в новій та ще в такій важливій установі, як Всеукраїнський Земський Союз, зводила б на нівець всі мої плани.

Повернувши до Києва, я того самого дня побачився з Петлюрою і не міг встояти перед його аргументами та уговорами. Він розгорнув передо мною такі широкі перспективи суто-національної організації праці, яку має підняти Всеукраїнський Земський Союз, що відмовитися від роботи над їх здійсненням, та ще в той момент, уявлялося психологічно неможливим. Разом з тим, він також з особливим натиском підкреслював необхідність, якнайширше розгорнути діяльність Союзу, як суто-національної організації в протиположному тому русифікаторському напрямку, що вже тоді почав зазначатися в діяльності гетьманського уряду, який поповняв склад міністерств та інших вищих урядів «опытними администраторами», що тікали з Петербургу та Москви. Переконав він мене також погодитися бути його заступником на посаді Голови Управи Союзу. Першим кроком діяльності його яко Голови Земського Союзу, мала бути аудієнція у гетьмана Скоропадського на чолі делегації, що вже була раніш обрана Всеукраїнським Земським З'їздом; до неї, oprіч Управи Союзу, входило по одному представникові від кожної землі української. Склад делегації був різноманітний. Коли вона на чолі з Симоном Петлюрою прийшла до гетьманського палацу, то її ввели до вітальної залі, куди зараз же в супроводі свого осавула вийшов і Скоропадський. Привітався з Симоном Петлюрою, а потім той по черзі став йому представляти кожного члена делегації.

— Чого ж Ви хочете від мене, земські люде, запитав П. Скоропадський.

— Хочемо ми спільними об'єднаними силами всіх українських земель творити свою національну культуру, відповів йому Петлюра... І потім в стислій, але яскравій, ґрунтовній промові звернув увагу Скоропадського на ті перешкоди, що зустрічають земства в своїй праці, на свавілля адміністрації, на арешти й заслання українських

діячів, на насильства поміщицьких загонів, на скасування розпочатої Центральною Радою земельної реформи.

Скоропадський дуже уважно слухав його промову, пробував дещо залеречувати, особливо щодо земельної реформи, але нарешті висловив своє співчуття діяльності земства і обіцяв допомогу в його праці.

Так почалася наша спільна праця на земській ниві. З розпорядження Петлюри для Управи Союзу негайно було одведено цілий другий поверх у флігелі земського будинку, відкрито кредити в земській касі за рахунок тих внесків, що мали зробити всі земства України відповідно до їхнього бюджету, так що можливо було приступити і до практичної роботи.

На перших же засіданнях Управи під головуванням Петлюри було заслухано доповіді всіх завідуючих окремими відділами Управи: мій по економічному, В. Прокоповича — по освітньому і О. Саліковського — по медичному та технічному, та був накреслений план об'єднаної діяльності.

Серед тих питань, що викликали особистий інтерес нашого Голови, згадую, були наступні: організація в кожному повіті України по одній зразковій народній школі, якій малося присвятити ім'я якогось видатного діяча українського відродження; перебрання до керування і завідування Земського Союзу всіх маєтків, що мають історичний та культурний характер; утворення в кожній українській землі земської електричної станції, як опорних пунктів майбутньої електрофікації; перебрання до рук Земського Союзу земської переселенської організації; брукування великих історичних українських шляхів і т. ін.

Треба було бачити цього неофіта земської справи на засіданнях, щоб відчутти той ентузіазм, який він вносив в обговорення кожного питання, ту віру в перемогу наших зусиль у будівництві справжньої української національної культури на ґрунті всенароднього представництва і на засадах дійсного європеїзму...

Та не так воно склалося, як жадалося. Для переведення всіх наших проєктів потрібні були кошти — і то великі кошти. Земські каси вже тоді почали порожніти. Земський Союз виробив проєкт доповіді про тимчасову велику позичку у Держави і мені було доручено вести попередні пересправи з міністерствами щодо цієї справи. Перед тим, як з'явитися до Ради Міністрів офіційно, я вирішив приватно переговорити із старими моїми знайомими А. Ржепецьким (міністр фінансів) і В. Колокольцевим (міністр хліборобства) про шанси нашого проєкту. Відповідь їх була не потішача, а В. Колокольцев так просто й сказав: «по старій приязні мушу вас попередити, що Земський Союз у високих сферах не користується симпатіями, і краще буде для вас, коли ви не будете розраховувати на допомогу уряду». Офіційна відповідь Симону Петлюрі од Ф. Лизогуба, Голови Ради Міністрів, дивно нагадувала старе царськорежимне відношення уряду до «крамольних земств» і мала такий зміст: «як що те, або інше земство відчуває фінансову скруту, то

нехай звернеться до міністерства внутрішніх справ; ми запитаємо думку старости і тоді вирішимо його справу окремо. Посередників проміж урядом і земством не потребуємо».

З цього періоду пам'ятаю я також і виступ Петлюри, як Голови Земського Союзу, на одному зібранні Сільсько-Господарського Товариства у Києві, що було скликане для обговорення засад земської реформи, яка мала переводитися гетьманським урядом. Зібрання було надзвичайно імпазантне і численне, присутні були представники всіх великих маєтків, цукроварень, політичних партій і т. ін. Основну доповідь представив проф. Сльозкін, і його провідною думкою була теза про необхідність збереження великої земельної власности.

Петлюра почав з того, що він є тут представником організації, яка найбільш зацікавлена в соціальному замиренню, яка всіми засобами, що їй приступні, прагне до піднесення добробуту цілого населення, але з тим більшою силою він, як представник цієї всенародньої організації, протестує проти того шляху, на який кличе докладчик. Спинившись на огляді того, як утворилось наше велике землеволодіння, охарактеризувавши його сучасний стан, зазначивши, що зараз воно тримається лише військовою силою і то чужоземною, він попрохав зважити ті наслідки, які можуть наступити, коли ця чужоземна сила піде собі геть з України, і нарешті апелював до державної мудрости зібрання і радив не йти проти вимог історії...

Промова зробила вражіння колосальне. Здавалося, начеб то справді сама історія обрала його своїм речником.

Але оскільки згадую, це був його останній виступ; через кілька днів, коли я прийшов до Управи, то першою звісткою, яку я почув, було повідомлення про арешт Петлюри, що відбувся на передодні вечері.

Трудно передати тепер те обурення, яке почувалося тоді скрізь з приводу цього арешту. Посипалися різні протести, робітники земських установ рішили страйкувати, а ми, його товариші, постановили негайно їхати до Голови Ради Міністрів і вимагати звільнити Петлюру з арешту.

Поїхали всім складом Управи Союзу, і Ф. Лизогуб прийняв нас поза чергою.

Прийом був надзвичайно офіційний і холодний. А зміст відповіді його на нашу вимогу був такий, що уряд не може терпіти того, щоб під прикриттям земських установ підготовлявся замах на державний лад та що вони мають відомості, що головним керівником цієї антидержавної змови є Петлюра.

Коли ж би вияснилось, що ці відомості неправдиві, то він зараз же буде визволений. Тон цієї відповіді був остільки рішучий і авторитетний, що ми не втерпіли і нагадали Ф. Лизогубові, що не так давно він, як член Всеросійського Союзу, звертався з аналогічними нашої заявами до Штюрмера і Протопопова, а тепер ці пани

сидять у в'язниці; і чи не хоче він і собі підготувати таку ж долю, виступаючи проти Петлюри.

Як потім виявилось, арешт цей відбувся з одного боку під впливом німецького штабу, який мав відомості про неперервні зносини Петлюри з антантськими чинниками, і з другого — на вимогу гетьманських кол, які кожного дня пересвідчувалися в тому, якого небезпечного конкурента вони мали в особі Петлюри, особливо щодо популярності його серед військових.

В дальших наших заходах щодо його визволення нам увесь час доводилось блукати поміж І. Кістяковським та німецьким штабом, причому і там і там нам казали, що вони давно б його випустили, аби на перешкоді не була якраз та установа, з якою говорилося вчора. А Симон Петлюра сидів у в'язниці, передавав звідтіть листівки підбадьоруючого змісту, прохав присилати книжок і не турбуватися його замкненням. Згадую лише одну записку, де у нього видно мимохіть вирвалася туга за волею. Не маю її під руками, але зміст її був той, що він заздрить тим, хто працює, і що він нудиться без роботи.

Увесь час після арешту Петлюри в Союзі було сумно.... Почувалось, що від нього одійшла та сила, яка давала йому життя. Часи настали взагалі важкі й урядова реакція зростала; більшість праці Управи Союзу витрачалася на залагодження ріжних конфліктів проміж окремими земствами і адміністрацією та на рятування окремих земських діячів від сваволі урядових чинників. Двічі на тиждень з портфелем повним телеграм, скарг доводилося їхати до І. Кістяковського, тодішнього всевладного міністра внутрішніх справ, щоб якийсь полекшувати долю і земств і земських діячів.

Про здійснення тих широких проєктів, що заініційовані були Петлюрою, не могло бути й мови.

III.

Наступив листопад місяць 1918 року. Діяльність Національного Союзу була вже в повному розвитку, і стінам Земського Союзу довелось на кілька днів знову побачити свого Голову.

Але перед тим нагадаю ще один епізод, надзвичайно характерний, як показник того, до якого рівня зросла популярність Петлюри за час сидіння його в тюрмі. Незадовго перед його визволенням святкувався ювілей 40-літньої діяльності письменника і громадського діяча, старого Д. Марковича. Святкування відбувалося в Українському Клубові при величезному натовпі народу. Першим вітав ювілянта представник Національного Союзу, який тоді став в центрі нашого політичного життя. Привітання й промову було стрінуто однодушними оплесками, але коли представники Земського Союзу і Губерніяльної Управи з перших слів нагадали, що вони тут репрезентують відсутнього, — хто цей відсутній, не було й названо, — то вся зала встала і зробила таку овацію Симонові Петлюрі, що

здавалося начебто всі ці люди тільки й чекали приводу, щоб одностайно і вселюдно заманіфестувати свою відданість, свою любов до тієї людини, що призначалася наперед вождем всенароднього руху, який мав ось-ось вибухнути.

Через кілька днів Петлюра на ультіматум міністрів українців на чолі з небіжчиком А. Вязловим, що тоді був міністром юстиції, нарешті був визволений. Але у Києві йому довелося перебути лише кілька днів. Він був, здається на одному засіданні Національного Союзу, призначив також і засідання Управи Земського Союзу, прибув на нього, але зараз мусів його перервати, бо прибули до нього на нараду військові, з якими він і перейшов до другої кімнати. Коли ж через якийсь час зайшов до них, то вони вже прощалися. Петлюра їм сказав на прощання:

— Так згода! Коли остання спроба Національного Союзу не вдається, ми починаємо і покладаємо надії на вас...

— Можете бути певним, пане Отамане, що ми наш обов'язок виконаємо..., одповіли йому військові.

Другого дня мала відбутися аудієнція у Скоропадського представників центральних груп Національного Союзу, яка ставила метою уговорити гетьмана дати національне міністерство і відмовитися від маніфесту про федерацію з Росією.

— А Ви мене повідомите про наслідки аудієнції.

Здається це були його останні слова і останнє розпорядження, зроблене в Земстві, бо того ж дня він виїхав до Білої Церкви.

Другого дня пізно вночі через його осавула я передав йому, що маніфест гетьман підписав, і на чолі уряду поставлено Гербеля і Кістяковського, а команду військ у Києві перейняв граф Келлер.

Вранці того ж дня полки Української Народної Республіки, на чолі з Симоном Петлюрою, рушили на Фастів проти «федеративного» гетьмана Павла Скоропадського.

Через кілька днів і я мусив залишити Київ, як член делегації Національного Союзу до Румунії.

Виходячи востаннє з помешкання Земського Союзу, я побачив на дворі купку дітей, які старанно заглядаючи до сшитків, щось співали...

— Що то за діти і що вони співають, питаюся у нашого кур'єра.

— А то «наші земські», себто наших службовців, кур'єрів, сторожів, а співають вони «Ще не вмерла Україна», щоб зустрінути Петлюру, коли він повернеться до Києва»...

Ілько Гаврилюк.

Другий військовий з'їзд.

Була весна 1917 р., коли разом із російською революцією повів перший подув нашого національного визволення, а з ним перші поривання й перші спроби творення незалежного національного життя.

Прокинулась Україна незорганізованою, мало свідомою, без коштів, без державного апарату, без власних економічних інституцій, без організованого власного війська, морально й економічно обікраденою, але бурхливою, завзятою й міцною духом.

Все те, що робилося раніш таємно, конспіративно, тепер виринуло на світ і набрало широких форм організаційної творчості.

На одному з таких організаційних з'їздів я й зустрівся вперше з Симоном Петлюрою, ім'я якого ставало серед широких кол українського народу все більше й більше популярним.

Це було на початку червня на Другому Військовому З'їзді.

Гуде, дзвонить старий золотoverхий Київ, вітає голосно своїх дітей — нащадків славних запорозьких козаків. А їх все прибуває, все більшає біля будинку Центральної Ради, де провіряються делегатські мандати й видаються членські картки. Дивишся на цих дітей України й несамохіть любуєшся цими енергійними козацькими обличчями, цими струнками молодими постатями. Серед них багато нашої інтелігенції, що силою обставин мусила була вдягнути старшинські та урядові уніформи, але й одні й другі однаково рівні, однаково один до одного прихильні; відроджений дух нації сполучив їх і поріднив.

У великому вестібюлі лунає невпинний гомін, він відбивається високо на горі й доходить до вух членів Військового Генерального Комітету, що засідає під проводом Симона Петлюри. То тут, то там чути його ім'я, й всі напружено чекають на ранок, коли має початися праця з'їзду.

Величезний Київський міський театр, але й він ледве вмщує всіх прибувших; з'їхалося їх зо всіх фронтів та з запілля понад дві тисячі душ.

Настрій напружений: лунає обурення з приводу заборони з'їзду російським військовим міністром Керенським; по кутках ідуть

фракційні наради з приводу намічення кандидатів до президії, в коридорах гомін делегатів, які щойно надійшли й поспішають до головної зали. Так годину-півтори... Враз затихло...

На кон виходять члени Військового Генерального Комітету й займають місця при столі. З-посеред них встає людина середнього зросту... Здалеку видно його велике чоло й великі сірі сталеві очі, обличчя енергійне, тонко обкреслено й гарне.

І враз серед затихлої зали почувся надзвичайно мелодійний зворушуючий голос: «Вітаю вас! Вітаю від імени Генерального Військового Комітету, а в ваших особах вітаю всіх українських вояків, які вас сюди надіслали, як найліпших представників своїх думок, своїх бажань, для того, щоби ви вирішили питання великої ваги».

Так от він?! От цей Симон Петлюра, ім'я якого стає таким улюбленим серед воскресаючого українського народу!

З нервовим тремтінням вслухаюся в музичні переливи його мелодійного голосу й відчуваю, що такий самий настрій переживає й багато інших учасників З'їзду. Вслухаюся в його промову і розумію, що це не лише людина великих організаційних здібностей, великої моральної сили, але й великий, яскравий промовець, який може захоплювати й переконувати.

«Ми переживаємо величній момент, — чую його слова, — наша земля переживає часи переведення в життя наших віковичних ідеалів, за які змагалися наші прадіди й пізніші покоління».

Слухаєш ці слова, а перед очима вітають картини давнього минулого з нашої героїчної історії. І просто не віриться, що все навкруги — дійсність, що знову ми вертаємось до вільного національного життя, що навкруги наші українські вояки, котрі з'їхалися, як і колись за козацьких часів, раду радити...

На мою долю випала висока честь бути обраним до президії з'їзду. Коли президія була сконструйована, Симон Петлюра, передаючи мені керування з'їздом, промовив: «Маю надію, товаришу, що й на цьому з'їзді у вас вистачить і енергії, й досвіду, щоби провадити працю успішно й продуктивно».

«Боюсь, що не виправдаю ваших надій і надій з'їзду, — відповів я. — Перед нами майже дві з половиною тисячі людей, знервованих, поранених, а до того ще й роздратованих ворогами нашого визволення, якими навіть тут у Києві хоч греблю гати».

Коли я висловлював думку з приводу ворожого оточення, я не помилився. Вже вночі першого дня з'їзду й в усі дальші дні ми були поставлені перед подіями дуже прикрими, що викликали страшне обурення всього з'їзду.

Перше обурення було на вечірньому засіданні першого ж дня, коли при зачинених дверях обговорювалося питання про правосильність з'їзду. Це було обурення людей, які прозріли і вже розуміли, яка страшна кривда чинилася українському народові протягом віків, і що цю кривду хочуть провадити й надалі вже російські демократичні кола в особах їх міністрів і ріжних організацій.

На другий день знову прикра несподіванка. Вночі перед шостим червня начальник київської міліції Лепарський повідомив командуючого київською військовою округою полковника Оберучева, що ніби з'їзд вирішив удосвіта зайняти збройною силою державну скарбницю, пошту, телефон та інші державні установи. Полковник Оберучев, не перевіривши провокаційного донесення, ставить на ноги російські військові частини, готує їх до озброєної боротьби, турбує серед ночі видатних українських діячів, і заявляє, що, мовляв, у нього ще є сили розправитись із непокірними «хохлами». Цілком зрозуміле було те обурення, яке охопило членів з'їзду другого дня, коли вони дізналися про ці провокаційні вчинки російської влади.

Симон Петлюра, очевидячки, це передбачав, бо він ранком, ще до відкриття засідання, підійшов до мене й сказав: «Товаришу, прошу вас вжити всіх заходів, щоб з'їзд заспокоїти. Я був у командуючого округою й офіційно заявив йому, що це була провокація, що такого питання на з'їзді навіть не порушувалося. По цьому питанню я виступлю перед членами з'їзду і все з'ясу».

В своїй промові з цього приводу він казав: «Наш погляд такий: з'їзд вирішує більше важливі питання, й коли якісь Лепарські своєю поведінкою й легковажним відношенням до своїх обов'язків провокують з'їзд, то це не мусить займати уваги з'їзду»...

Особливо яскраво визначилися настрої членів з'їзду під час звітів із місць. Від усіх фронтів і заплілля, від ріжних військових громад і бойових одиниць представники попривозили свої резолюції, свої постанови, які доповнювали своїми промовами. І з усіх докладів, з усіх резолюцій виразно відзначалася одна мета: жити вільно національним життям у вільній демократичній Україні. І тоді ж од багатьох представників ми чули скарги й нарікання на те, що на фронтах у своїй організаційній праці українці увесь час терплять утиски з боку російського командування та безконечні перешкоди з боку пануючої російської демократії, й тут же нарікання на Український Генеральний Комітет, що він увесь час тримає себе нерішучо, чим і допускає до таких болючих з'явищ; що Генеральний Комітет не дає українським військовим організаціям ніяких інструкцій, не виробляє своїх статутів, підручників і все не може вийти з стану якоїсь приватної організації, яка існує лише з ласки російських панів; підкреслювали, що Генеральний Комітет мусить зрозуміти, що він існує не з чийсь ласки, а існує на своїй рідній землі, уповноважений своїм народом, про що свідчить присутність тут військових представників.

Симон Петлюра сидів на кону праворуч біля лаптунків і уважно слухав. Врешті підвівся і попрохав слова.

Швидкими кроками наблизився до катедри й почав доводити з'їздові, що Генеральний Військовий Комітет разом з Центральною Радою робив усе, що було можливо: посилав до російського уряду прохання, проєкти, попередження, ріжні делегації і коли з цього не було бажаних нам наслідків, то це вже не його вина. І що в своїх

суто-військових справах Український Генеральний Комітет не мав повних уповноважень та що в його складі бракує досвідчених фахівців.

І, як відповідь на цю промову, з'їзд виносить рішучі постанову — дає Генеральному Комітетові права головної команди всіх озброєних українських сил і вимагає від нього рішучих заходів і практичної роботи. Доручає Генеральному Комітетові якнайхутчіш розробити детальний план українізації війська й взяти всіх заходів до негайного переведення цих постанов у життя; ухвалює, що накази Українського Генерального Комітету для всіх українських військових організацій від нині є обов'язкові, а всі вимоги Генерального Комітету вищою російською військовою владою мусять визнаватися й задовольнятися. З'їзд пропонує Центральній Раді до російського уряду більше не звертатися, а негайно приступити до твердої організації краю; з свого боку з'їзд забезпечує Центральній Раді найактивнішу підтримку в усіх її заходах і кличе український нарід одностайно й неухильно виконувати всі її постанови. На допомогу Генеральному Комітетові (до перевиборів) з'їзд негайно обирає генерала Кондратовича, полковників Жуковського, Грищенка, Войтенка й кап. Сливинського, як фахівців з усіх галузів військової справи.

Після цих постанов Симон Петлюра разом з своїми помішниками береться до праці з усією силою рук і розуму свого, й за два дні вже виступає перед з'їздом з проєктами: «зразкового статуту військових українських громад» і «наказом-пам'яткою», що з'ясує в низці точок обов'язки кожного козака.

І коли він робив ці доклади, було помітно, що в цих працях була його душа, всі його помисли, було видно, як вболівав він цим усім і як близько брав усе до серця.

Із цього доповіді ми вже бачили, що майбутній Генеральний Комітет є ні що інше, як українське військове міністерство, а в особі Симона Петлюри ми вже бачили нашого першого військового міністра.

Кожний, хто потім з Симоном Петлюрою працював у Генеральному Комітеті, бачив, що він ретельно і свято виконував покладені на нього обов'язки, які випливали з усіх інструкцій і постанов.

Цих рішучих постанов налякалися російські кола не тільки в Києві, але і в Петербурзі. Українська справа почала дебатоватися на багатьох російських з'їздах і засіданнях, і, звичайно, вирішувалася не на нашу користь. Із Петербургу негайно прислали до Києва відомого російського революціонера Л. Дейча, представника волинців, що перші вирушили в Петербурзі на боротьбу з монархізмом, і представника петербурзької ради салдатських депутатів з завданням впливати на Україні не тільки на російське й жидівське суспільство, а й на українське.

Військовий з'їзд закінчував свою працю. Під впливом його постанов в українських частинах на фронтах все кипіло, по селах розливалось бурхливе море — організувалося вільне козацтво, по ве-

ликих містах доходило вже до конфліктів, а в самому Києві нервово напруження дійшло до кульмінаційної точки. Всі чогось сподівалися, чогось чекали. З'їзд, який привіз з місць постанови: «без автономії України не вертатися» — закінчував свою працю в піднесеному настрою. Україна в особах її військових представників чекала рішучого слова й великого діла.

Це зрозуміли наші проводирі, і в Центральній Раді, при найбільшій співучасті Симона Петлюри, підготовлявся акт величезної політичної ваги — закінчувався й редагувався востаннє Перший Універсал.

Як зараз пам'ятаю...

Останній день з'їзду. Під час вечірнього засідання біля десятої години вечера з'являється на кону товариш голови Центральної Ради Володимир Винниченко з писаним папером у руках.

Весь з'їзд зацікавив. Жадного руху, жадного слова! Тисячі по-статів наче зкам'яніли. В. Винниченко помітно хвилюється, рухи швидкі, нервові, підходить до естради...

І враз відчулися урочисті слова Універсалу:

«Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду! Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української Землі».

Щось невимовно-величне, щось містичне вітало в ці хвилини над головами синів України. Уперше за 250 років національного гніту й безправности лунали святі слова Першого Універсалу.

«Народе Український! В твоїх руках доля твоя. В цей трудний час всевітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю й державним розумом, що ти — народ хліборобів — можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим державним народом, як рівний з рівним».

Прослухані останні слова Універсалу, відбилися по всіх закутках великої залі, у всіх серцях присутніх. Одна мить мертвої тиші і враз... голос повний захоплення, повний хвилювання й радощів вигукнув: «Слава Центральній Раді!»

Порив нечуваного ентузіазму охоплює всіх присутніх, тисячі людей стають на ноги й довго-довго лунають під банями залі могутні, щасливі вигуки: «Слава!»

На катедру виходить Симон Петлюра. «Ми переживаємо історичний момент, величний і відповідальний, — каже він. — В ім'я порятунку України Центральна Рада вирішила взяти на свої плечі тяжкий тягар»... «Тепер, коли ви почули цей акт, дозвольте радісно і разом з тим з почуттям відповідальности виголосити: Слава Україні! Слава!»

На кону перед портретом Шевченка сліпий бандурист грає й співає український революційний гімн, його підхоплюють члени з'їзду, й в згуках цього гімну відчувається непереможна, незламна сила, й розумієш, що нарід, який міг утворити такі слова, таку пісню, не загине, що він буде жити вільний на вільній землі.

Гімн закінчено... Симон Петлюра лагідно й ласкаво підводить сліпого бандуриста й веде за лаштунки. Але члени з'їзду не розходяться. Наче не все ще зроблено, ніби щось забули... На кону знову з'являється Петлюра. І враз серед напруженої тиші свіжий, милозвучний, низький голос починає: «Як умру, то поховайте»...

Так, саме це треба зробити — згадати ім'я нашого національного пророка й мученика за нашу визвольну ідею. Весь з'їзд, як одна людина, опускається на коліна. Згуки, повні надзвичайної сумної краси, лунають — могутні, урочисті, чарують, западають у душу й будять у ній все найкраще, що тільки є в людській істоті.

Не витримують нерви. Навіть у людей, загартованих кількарічними військовими обставинами, не вистачає сили заховати свої ніжні й тонкі переживання. Хтось витирає тихі сльози, хтось плаче голосно, надриливо... не соромиться втерти очі й Симон Петлюра.

З'їзд закінчено. Але вирішено зібратися на другий день по обіді в українському театрі Садовського для прощання й одержання на руки друкованого Універсалу.

Другого дня о 4-ій годині з прощальними промовами виступають: від імени президії з'їзду І. Гаврилук, Центральної Ради — проф. М. Грушевський і Військового Генерального Комітету — Симон Петлюра. Потім усім присутнім роздають друковані примірники Універсалу і всі виходять на Троїцький майдан, де Генеральний Комітет і президії Центральної Ради та Військового З'їзду приймають парад українського полку імени гетьмана Богдана Хмельницького.

От показується на чудовому кровному огирі командир полку — полковник Ю. Капкан; за ним повіває прапор із образом Великого Гетьмана. Полк у повному бойовому вигляді дефілює перед нашими очима. Попереду кожного куріня, кожної сотні йдуть, як орли, відважні й красні старшини, а за ними козаки — курінь за курінем, сотня за сотнею. З-поміж людського гомону й розмірного стукання ніг яскраво й голосно лунають привітання Петлюри, які він виголошує кожній сотні. А козаки йдуть, ідуть бадьорі, могутні й горді — горді розумінням, що вони перший український полк у визвольній Батьківщині, що вони краса й надія відродженої нації.

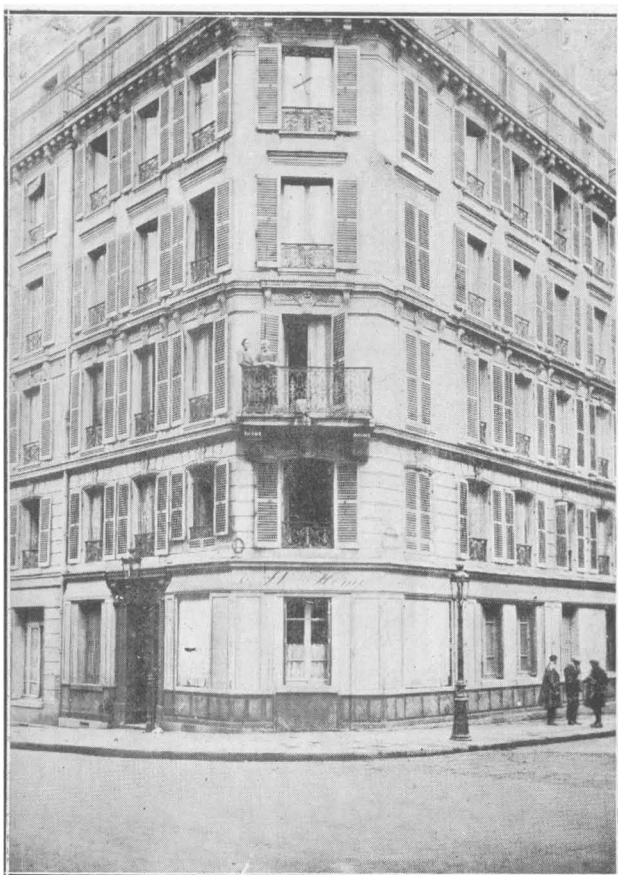
Парад закінчено, й всі рушають на Софійську площу, де мають читати Універсал для прилюдного вислухання.

О годині шостій похід прибув до пам'ятника Богдана Хмельницького, біля якого на величезному майдані уже зібралися десятки тисяч людей. Вся величезна площа з краю до краю була запружена народом, ціле море голів, і, як хвилі, з краю в край лунає українська мова.

Похід біля пам'ятника зустрів українське духовенство, привітальну промову до прибувчих виголосив священик О. Маринич, після чого член Центральної Ради М. Ковалевський прочитав народові Перший Універсал. Закінчення його було вкрито голосними оплесками й нечуваними по своїй силі вигуками: «Слава!». Враз із дзвіниць Софійського Собору й Михайлівського монастиря залу-

Симон Петлюра р. 1922.

*Дім, в якому мешкав С. Петлюра в Парижі на вул. Тенар, ч. 7
(× — вікно його кімнати на 5-му поверсі)*

нали могутні, урочисті дзвони, й так кілька хвилин. Все зіллалося в згуках людських голосів, музики й урочистих дзвонів.

Величний! Щасливий! На вік незабутній день!

Нарешті стихло, але не розходяться люде, чекають останнього слова. Від імени Центральної Ради промовляє голова М. Грушевський, від імени Генерального Комітету Симон Петлюра.

«З уст в уста, з хати в хату, з села в село, — каже Петлюра, — по всіх просторах України нехай пролунає звістка, що ми сами будемо творити волю й обновлення нашої землі. Нехай знають усі, що від нині на сторожі нашої правди стоятиме весь озброєний український народ, і все, що нам належить по праву, нашим і буде!»

«Слава! Слава Петлюрі!» викрикували десятки тисяч грудей.

До нього простягаються руки, підіймають його догори й так несуть під згуки чудової оркестри першого українського полку. Перед ним, також на руках, несуть голову Центральної Ради проф. М. Грушевського.

Десять тисяч люду, в яких революція зірвала полуду з очей, які прозріли й відчули, що є українцями, які зрозуміли, що своєму відродженню зобов'язані таким людам, як Симон Петлюри, не бракувало ентузіазму. Вони лише тепер — в свято нашої волі — відчули всю ту кривду, яка творилася над ними та їхніми батьками й дідами на протязі віків, і від того ще більша любов опанувала ними до своєї новознайденої Батьківщини й її визначних діячів.

І одним з таких найвидатніших, найулюбленіших вождів був Симон Петлюра.

В. Прокопович.

Остання подорож.

(31. XII. 1923 — 16. X. 1924).

(Уривок).

Діялося восени року 1923. Зле стояла тоді наша справа. Україна після страшного надлюдського висилку визвольної боротьби та народніх повстань знесилилася, замовкла. Залитий по береги окупаційною армією, прибитий невітським терором чека, край наш ніби скорився переможцеві і не ворушився в залізних шпугах московських.

Большовики бучно святкували свою перемогу. Європа, виснажена великою війною та жадна миру, з цікавістю придивлялася до них; всюди говорилося про їх признання, про необхідність одновлення нормальних політичних та економічних зносин. Загальне політичне становище складалося для України несприятливо.

Політична праця майже завмерла. Дипломатичні місії мало не всі припинили своє існування. А ті, що зоставалися ще, доживали свого віку. Уряд ледве животів, і ніякої роботи провадити не можна було. І умови, в яких він перебував і вичерпання всіх коштів не давали йому змоги й ворухнутися.

Тарнів доживав останні дні, поволі завміраючи. Наші чільні люди розпорошилися, розсіялись повсюди; значна частина з них одійшла від чинної політики й боротьби і перейшла на культурну роботу, віддавшись їй цілковито.

Табори ще існували, але вже стояли під загрозою ліквідації; часті наїзди ріжних большевицьких комісій, які вабили слабодухих поворотом додому, хоч і зустрічали від загалу належну одсіч, та всеж дезорганізували життя таборове, вносили розклад. Матеріальні й духовні умови все гіршали й гіршали; згори накидалися нові обмеження; боляче допікали часами зміни настрою у комісарів та їхні примхи. Ясно було, що кінець надходить.

Молодь потяглася до Чехії по науку. Серед таборян зазначилася сильна течія йти на працю до Франції, і мали вже вирушити перші партії туди.

Організаційні зв'язки між еміграцією підупадали; вона не маючи

проводу в частині дезорієнтувалася; посилилися впливи різних ворожих груп. Давалася взнаки загальна втома, депресія, апатія. Ми ніби переходили в стан анабіозу.

Особливо відчувалося це в Польщі, де безпосередня близькість з совітським кордоном та острах порушити сяк-так зліплений з Москвою мир і викликати нову війну з потужним сусідом, творили обставини, які виключали сливе всяку можливість якоїсь нашої праці. Та й трудно було говорити про якусь працю, коли адміністративна сваволя на місцях робила іноді неможливими самі умови перебування наших людей. До того дозволяли повсякденні злидні; безгрішша центру ставало на перешкоді будь-якій ініціативі.

Головний Отаман Симон Петлюра, якого висилки настирливо домагалися більшовики, не міг перебувати в Польщі і офіційно мусів виїхати. Життя під чужим ім'ям, у скритку, не давало йому можливості не то вести працю планомірну, а навіть ворухитися і подавати ознаки існування.

Глибока, сіра осінь. Холод, дощ, сльота, туман чужої сторони навкруги. І такаж осінь безпросвітна на душі.

Одного разу увечері, коли я приїхав до табору, де тоді був за начальника культурно-освітнього управління генерального штабу, п. Отаман, після того, як ми переговорили про справи, запропонував мені вийти разом пройтися. Він звичайно виходив з хати тільки вечерами, коли вже смеркне.

Добре пам'ятаю той вогкий вечір кінця листопаду, коли ми з ним йшли Уяздовськими алеями, тихими й безлюдними під таку пору. В розмові під час цієї вечірньої прохідки він і поділився зі мною своїм планом.

А план той полягав в необхідності відновити працю політичну в ширшому обсязі, а для того перший крок — виїзд його, Отамана, на захід в Європу. Виїзд цей не міняв концепції, яка, вважаючи за необхідне в боротьбі за визволення й державність конче скупчити усі сили живі проти найстрашнішого й наймогутнішого ворога — Москви, ставила за гасло: «чолом проти півночі» і будувала плани на порозумінні з західними сусідами України. Але тим виїздом хотілося виплести на широку воду, мати вільні руки, здобути волю рухів і діяльності, підсилити, оживити її і розвинути.

Першим етапом мав бути Будапешт, а там далі на захід до Швейцарії, до Франції.

Чому спинився пан Отаман саме на Угорщині? Та перш за все на цей час у нас ще збереглися два так ніби острівці в Європі — дві місії дипломатичні, що існували офіційно в Швейцарії та в Угорщині. Будапештську місію, на чолі якої стояв генерал В. Сікевич, було визнано урядово і вона користувалася зо всіх дипломатичних прав, як і інші посольства. Це давало змогу і здобути належні візи без клопоту і далі забезпечувало там перебування Головному Отаманові в умовах, якими користувалися чужоземні представники. А виразна позиція тамошнього уряду щодо більшовиків, які свого часу кривавою спробою гірко дозволили угорцям, давала

надію, що саме там можна уникнути неприємних несподіванок. Угорський уряд доброзичливо поставився до приїзду пана Отамана і дав згоду на перебування в своїй столиці.

Отже зоставалося полагодити паспортів формальності, а це було питання тільки часу і то короткого. Що ж до фінансової спроможності і виїзду і перебування в Європі то її забезпечено вже. Це все взяв на себе М. Василько з тих коштів, які він мав. Через нього полагоджено і всі питання взагалі зв'язані з цією справою.

Оповівши про це, Симон Петлюра, який не міг вирушити в дорогу сам, запропонував мені виїхати разом з ним до Західної Європи. План Отаманів відповідав давнім моїм думкам про нашу дальшу працю. Більше як рік тому ми в тісному колі найближчих товаришів обмірковували способи підняти і поживити нашу урядову діяльність. І серед тих способів, що ми їх на тій нараді намітили, перше місце займало заснування в Західній Європі експозитури нашого уряду. До цього проекту не раз ми верталися, розглядаючи його з різних сторін, і тільки брак коштів, який ми тоді особливо гостро відчували, ставав на перешкоді його здійсненню. Тим часом ми від того не відмовилися і тільки чекали спроможності перевести його в життя. Те, що надумав зробити Головний Отаман, йшло в тому самому напрямку. Тому, хоч я глибоко зжився з таборами, мав там роботу, яку вважав за корисну і яка заповнювала увесь час, і хотів перебути з нашим військом до кінця, я не міг не привітати наміру Симона Петлюри і пристав на його пропозицію: зламати уставлений вже уклад життя і вирушити в невідоме. Я тільки виставив з свого боку деякі умови, з яких найголовніша була та, щоб перед виїздом Симон Петлюра мав у себе в розпорядженню певну суму, що давала б змогу перебути довший час і була безпекою на який випадок.

Ближчі товариші, з якими я радився, теж погодилися з цим планом, вважаючи його за доцільний і корисний.

Я повернувся тоді тим часом додому до табору, сподіваючися ще перебути свята в колі близьких мені людей, які були мені за рідних. Та виїхати довелося швидче, ніж гадалося. І от чому.

Пан Отаман, вирішивши подорож, хотів неодмінно виїхати ще в старому році. До цього саме він прив'язував багато, і як тільки залагоджено було паспортів формальності, почав лагодитися в дорогу.

А тут ще зайшли деякі події, про які не годилося б тут і згадувати, у внутрішньому життю нашому у Варшаві, що зосереджувалося на старому помешканню нашої місії на Алеї Руж, де бував часом пан Отаман. Ті ускладнення вельми прикрого характеру — там було викрито потайного більшовицького агента — примушували поспішати з од'їздом якомога швидче.

Останні звістки з Варшави зірвали мене раптом з Каліша. Залишивши і на службі, і в себе в хаті, як було, я нашвидку виїхав до пана Отамана. Хоч ті умови, про які я казав вище, ще не було здійснено, але виходило, що довше баритися з виїздом було не слід.

Сам він виїхати не міг, і паспорт і візи закордонні були готові тільки у мене. Тому я поступився своїми вимогами — пізніше довелося в цьому гірко каятися — умовився тільки, що, завізни Головного Отамана до Будапешту і влаштувавши там, я на якийсь час залишу його, повернуся до табору порядкувати свої справи.

І от 31 грудня 1923 року вранці з поспішним потягом, що йшов на Відень, вирушили з Варшави — Степан Могила, начальник пресової служби нашої місії в Будапешті — під таким прибраним ім'ям їхав С. Петлюра — та я, якого каприз паспорта повернув чомусь у нашого торговельного агента в Угорщині.

Вирушили в невідоме.

Саме на новий рік вранці, зтомлені довгою дорогою, прибули ми до Відня. Потяг прийшов не на Північний двірці, як то бувало звичайно раніше, а на Західній, в частину міста, якої я зовсім не знав.

Ледви починало розвиднюватися. На дворі метелиця, мороз чималий та ще з вітром гострим. Залишили речі на двірці і недалеко знайшли вже відчинену кав'ярню. Зайшли туди напитися кави а при тій нагоді розпиталися кельнера про готель, де б було чисто, спокійно і недорого. Він, спасибі, пораяв отут-таки недалечко, зветься «Zug Linden». Туди й подалися. Справді, пристойно й чисто. Дали нам дві кімнатки. Грубку напалено, тепло, затишно; постіль біла, чиста тією чистотою свіжою, що тільки в німецьких землях зустрічається. Повмивалися, причепурилися й почали радитися, що робитимемо сьогодні, з приємністю думаючи про перспективу провести в цьому тихому й спокійному куточку кілька часу в умовах європейського комфорту. Тим часом я пішов до порт'єра заявити наші паспорти. А він глянув та й каже:

— Панове українці? а тут у нас мешкав ваш земляк, колишній міністр. Може й ви його знаєте — і називав прізвище.

— Як же не знати, — відповідаю, знаю. А сам думаю — от тобі маєш! Добра пригода! Перш за все, подорож наша і підготовлялася і відбувалася в таємниці, про неї широко не говорилося; пан Отаман їхав під чужим ім'ям і одразу виявлятися йому не випадало; тільки небагато людей знало куди саме він прямував. А далі, і сам земляк. Я знав його з давніх часів; колись милий і симпатичний юнак, інтелігентний, талановитий, поліглот, він справді був в одній державі — і досить нещасливо — за нашого посла. А потім в його ближчому минулому не все було ясно.

Ну і вскочили, думаю. Просто неймовірно! У перший же день подорожі, у Відні, в далекій дільниці, в скромному маленькому готелі випадково з'їздяться з різних держав люди, земляки, що не бачилися роками, а останній час навіть не чули один про одного. Випадок! Хто б тому поняв віри! От тобі й мавш — теорія можливостей.

Хвалюся новиною панові Отаманові. Зустрічі, хочеш не хочеш, уникнути не вдасться. Вирішаємо побачитися. Велике було здивування пана міністра, коли він побачив мене, а ще більше, коли — С. Петлюру. Отаман, який його знав краще за мене і добре колись до його ставився, бере його на сповідь. З розмови тієї виясняється те, що нам було неясним в його епопеї. В тій державі, де він був за посла, у нього вийшли прикrostі, і йому довелося звідти проти своєї волі забратися. Та найгірше було те, що останніми часами він опинився в непевному товаристві, що було якось зв'язане з більшовиками, і на цьому ґрунті у нього виникли, делікатно кажучи, великі непорозуміння з владою однієї країни. А тепер тут у нього теж якісь ускладнення з місцевою поліцією щодо документів та перебування у Відні.

Залишившись самі за обідом, ділимося вражіннями. Те що оповів сам про себе земляк ще більше переконує, що зустріч ця не до речі. Зваживши все, рішаємо рушати до Будапешту сьогодні ж таки. Заходимо на двірці і довідуємося, що потяг іде щось о 7 чи 8 год. увечері. Решту дня віддаємо одвідинам старих приятелів. Заходимо до Евгена Чикаленка, де нас сердечно вітають. Покійна його дружина Юлія Миколаєвна, що особливо радісно зустріла Симона Петлюру, клопочиться коло чаю. Пан Отаман — давній «Симон Васильович». Непомітно за розмовою, споминами, запитаннями, проходить час, і не хочеш іти з тієї типової німецької кімнати, де знову почув себе на годину ніби в Києві на Благовіщенській в затишній гостинній господі нашого любого «Пана».

Далі, радісне здивування, нині вже небіжчика, Павла Чижевського, якого ми одвідали в його готелі. Ніби й досі дзвенить мені в усі його здивований оклик:

— Видав?!

Справді, наш прихід, появлення у Відні Симона Петлюри було великою несподіванкою і несподіванкою приємною старому й хворому П. Чижевському, що ввесь жив і держався на світі тільки одним: рідною Україною. Тяжко хворий, він проте бадьорився, як завжди, повен енергії, проєктів. Говоримо про справи, ділимося вражіннями, плянами на майбутнє; він радіє, що нарешті Симон Петлюра вирушив у світ, розпитує, що ми маємо робити, та годинник знову нагадує, що треба перервати любую розмову з таким гострим і цікавим співбесідником та поспішати до потягу. На відході від П. Чижевського зустрічаємося з деким з наших молодих віденських земляків.

Відень, хоч і занесений снігом, скутий палким морозом, дуже подобався С. Петлюрі. Йому припала до смаку весела й привітна вдача віденців, що через новорічний настрій особливо виразно давала себе відчутти і в ресторації і в вагоні трамваю.

За день у Відні С. Петлюра якось посвіжішав, ожив. Він з кожної дрібнички подорожньої ніби пив з насолодою щось свіже, бадьоре, животворне — почуття волі.

Перше по кількох роках війни, напруженої праці державної, після напівлегального існування останнього часу почувати себе звичайною людиною, бути в каварні, ресторації, трамваї, змішатися з вуличним натовпом, спинитися перед вікном книгарні, просто вільно ходити вулицями — це ж справді насолода...

ПОЧАТКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІЙСЬКА.

Хочу своїм бідним пером дати декілька рис з найменш відомої широкому загалові діяльності Симона Петлюри на початках організації українського національного війська та національного політичного руху в 1917 році. Беручись за таку роботу, згорі зазначаю, що відчуваю брак сил схарактеризувати все значіння цієї його праці, яка може бути з'ясована лише цілими томами праць сучасників та співробітників його за той час, бо всі прояви тодішнього українського військового руху тісно зв'язані з діяльністю Петлюри. Не було закутку, де перебували українці-вояки, кудиб не докотилося його слово, що заклиало до організації, до праці, до боротьби.

Перший раз я почув Симона Петлюри, як промовця до військових мас, на першій військовій з'їзді, де був я в числі глядачів, прибувши до Києва в справах своєї скорострільної команди. Вразіння від промови Петлюри лишилося колосальне. В кожному його слові чулась щирість, якась захоплююча задушевність та глибока віра в перемогу тих ідей, які він проголошував. Тоді ж, в тому захопленню, з яким з'їзд слухав промовця, а потім в тому зриві овацій та окликах «Слава!», якими було вкрито промову його, відразу було видно, що самотнім вождем українського вояцтва є Симон Петлюра. Виступали поруч з ним і Винниченко, і Грушевський та інші чільні діячі українського визвольного руху, приймали їх також тепло, нагороджували оплесками й «Славою», але над всіма і всім домінував Петлюра. В ньому не лише побачили, але й відчули військові українські маси свого природного вождя. За ним вони готові були піти на безконечні жертви.

Цілком логічно й природно, що Петлюра був обраний головою на першій військовій з'їзді, а потім і головою Всеукраїнського Військового Генерального Комітету, який мав провадити організацію українського вояцтва.

За час першого з'їзду я з Петлюрою лише обмінявся коротко декількома реченнями під час перерви, але ті його слова, а особливо якась незрозуміла мені внутрішня сила його, захопила й назавжди прикувала мене до нього.

**

Друга зустріч з Петлюрою була у мене на другому військовому з'їзді, з якого часу мені доля судила стати ближчим помішником його. Як відомо, другий військовий з'їзд було заборонено російською владою. Не було дозволено їхати на нього делегатам, а тим, хто поїхав би самовільно, загрожував військово-польовий суд за дезертирство з армії. На вагу були поставлені з одного боку лише моральний авторитет Генерального Комітету, який за підписом Петлюри скликав той з'їзд, а з другого боку вся система й повнота російської влади та політичний вплив вождя російської революції, куміра російських революційних мас, Керенського, разом з його фактичною владою, як військового міністра. Коротко, можна порівняти, що відношення сил між Петлюрою та Керенським і всім російським командуванням було таке, як відношення Давида до Голяфа. І український Давид, озброєний лише силою свого морального авторитету та звичайним пером, яким він писав заклик на другий військовий з'їзд, переміг і розбив російського Голяфа з його всіма апаратами, системою, гарматами, судами й моральним авторитетом серед російських революційних мас.

Всупереч всім заборонам, перешкодам, арештам, на поклик Петлюри на другий військовий з'їзд з'їхалося вчетверо більше делегатів, ніж було на першому з'їзді, дозволеному начальством.

У самому Києві російське військове командування разом з міліцією зробило всі приготування, щоб не допустити до відкриття з'їзду. Але коли побачило той ентузіязм, з яким зустрічали делегати та інші українські маси свого вождя, військова російська влада не знайшла в собі сили та відваги явно виступити проти з'їзду. Тоді була пущена провокаційна заява начальника київської міліції Лепарського з метою викликати гостре обурення на з'їзді, яке привело б його та інших українських вояків до бунту проти російської влади у Києві та до спроб захопити його в свої руки. Мали вони тоді на меті військовою силою «верних Расії войск» подавити те повстання і, таким чином, знищити осередок українського національного руху.

Провокація була уряджена мудро, і на військовому з'їзді викликала страшенне обурення та заворушення. Коли обурення з'їзду дійшло до кульмінаційної точки й делегати готові були вийти на вулицю, щоб разом з іншими українськими вояками в Києві почати захоплювати все в свої руки, виступив на катедрі Петлюра. Відразу розбурхане море, немов по слову чарівника, стихло й делегати жадно почали ловити кожне слово промовця. Настала така тиша, що було чути віддих промовця. Він говорив проти настрою мас, проти їх інстинкту, проти їх намірів. Силою слова свого, силою духа свого він спинив розбурхане море, вплив його в спокійні береги й утримав з'їзд від виступу, який міг би привести до тимчасової ліквідації тодішніх осередків українського національного руху і в кожному разі затримав би його на довший час.

**
*

На другім військовім з'їзді я був обраний до Всеукраїнського Військового Генерального Комітету, а пізніше до президії його й заступником голови Комітету. З того часу я мав щастя працювати нерозривно з Симоном Петлюрою. Крім того, у нас був витворився невеличкий більш інтимний гурток, на чолі з Петлюрою, в якому ніхто не ховав своїх самих таємних думок. Часто принципіві питання, раніш ніж їх вирішити на загальних зборах членів Комітету, ми обговорювали в цьому тіснішому гуртку приватно, зібравшись у мене чи у кого іншого в помешканню. Тому маю право сказати, що найзавітніші наміри й думки Симона Петлюри в ті часи були мені відомі, як і іншим членам нашого тіснішого гуртка.

Отже, можу констатувати, що вже тоді Петлюра ясно бачив, що Україні неминуче доведеться стати до збройної боротьби з Московщиною. Відповідно до цього й вироблялися всі плани нашої праці для створення української армії.

Найбільш гарячі націоналістичні голови увесь час робили закиди Генеральному Комітетові, а головне Петлюрі, що він веде українізацію армії, виключно виходячи з інтересів загальноросійських. Мім тим, російська влада й російське командування ясно бачили й знали, до чого веде націоналізація армії. Вони знали, що українська армія приведе до самостійности України.

Для Петлюри не було сумніву в тому, що остаточним вислідом української боротьби сучасної доби повинна бути самостійна держава, але він знав добре й фактичний стан наших національних сил та сили противників. Він бачив абсолютну перевагу ворогів над нами, а тому й необхідність до слушного часу глибоко ховати свої дійсні переконання та наміри. Вся «вина» Петлюри в його діяльності в 1917 р. була в тому, що він умів далеко бачити, що він умів цілком правдиво оцінювати факти й ніколи не піддавався ілюзіям хвилих успіхів. Він увесь час намагався поставити організовану роботу. Завжди вважав потрібним спиратися на якість, а не на кількість.

Трагедією праці Петлюри було те, що його не розуміли ті, відповідно прагненью й бажанню яких він провадив свою працю, бо не було можливости в ті часи ширше розкривати свої дійсні переконання та наміри. Тому крайні націоналісти, найбільш гарячі голови, нарікали на угодовство Петлюри з російською владою, а справжні угодовці вважали, що армія Україні непотрібна, бо вірили, що досягнуть більше «порозумінням» з противниками. Тому й одні й другі старалися підірвати авторитет Петлюри не тільки в масах вояцтва, а й у самому Генеральному Комітеті. На щастя це їм мало вдавалося й обмежувалося все лише хвилими, я сказав би, занепокоєваннями, що лише вносило більше ускладнення в працю організації армії і без того важку.

Декілька разів у Генеральному Комітеті доходило до кризи й призначалися перевибори президії Комітету разом з його головою. Опозиція проти Петлюри, яка, до речі сказати, потерпіла повну поразку в Генеральному Комітеті, їздила, на чолі з підполковни-

ком Поплавком, до російського генерала Корнілова скаржитися на Комітет та з пропозицією розігнати його, і висувувала одинокий мотив против Петлюри той, що він не військовий. Всеж таки, не зважаючи на всі заходи та атаки опозиції проти Петлюри, вона не могла виставити проти нього жадного кандидата, за яким пішли б інші члени Комітету, хоч і мала у себе полковників та генералів. Навіть зовнішні спроби впливу на прихильників Петлюри, що йшли від В. Винниченка, М. Порша, Микити Шаповала та почасти М. Грушевського, не могли вплинути на заміну Петлюри, як голови Комітету, іншою особою. Серед багатьох тодішніх активних українських діячів Петлюра вигідно визначався своєю скромністю та колосальною працездатністю. Він в різних обставинах знаходив правильну лінію поведінки, а також швидко накреслював шляхи та плани праці в широкому державному масштабі.

**
**

У нас ще мало оцінено значіння українського військового руху в 1917 р., а разом з ним і значіння Військового Генерального Комітету з постійним його головою Петлюрою. Лише організація військових українських мас дала ту головну реальну силу, спираючись на яку Центральна Рада та Генеральний Секретаріат провадили свою національну визвольну працю. Головним же організатором тих військових мас був Симон Петлюра. Коли взяти це на увагу, то стане ясно, чому вже з середини 1917 р. Петлюра придбав широку популярність в українських масах.

Почасти це привело до того, що в кінці 1917 року, заходами його опозиціонерів, на посаді Військового Генерального Секретаря Симона Петлюру було замінено, так невдало й так трагічно для дальшого ходу нашої визвольної боротьби, Миколою Поршем.

Петлюрі довелося в найвідповідальніший час української визвольної боротьби залишити провід українського війська. Але він не склав рук, не міг він сидіти спокійно, коли доля України рішалася на бойовому полі. Тому він, невійськовий, що йому так часто закидали військові, в протилежність їхньому сидінню по закутках, поїхав на Полтавщину і за декілька день зформував гайдамацький кіш, з яким і став до бою в полі. Завдавши великих шкод більшовикам на Полтавщині, він з своїм кошем мусів поспішати до Києва рятувати його, бо більшовики захопили вже частину міста, а головне, твердиню Києва — арсенал. Вийшовши з вагонів, без відпочинку, поспішним маршем повів він своїх гайдамаків до арсеналу. Там він сам, з рушницею в руках, йдучи в перших лавах розстрільні, повів своїх гайдамаків на штурм арсеналу. Після кривавої бійки, з першими лавами гайдамаків вдерся він до арсеналу, знищив ворога та звільнив цю твердиню з рук його. Петлюра тим дав наочний доказ, що він не тільки був видатним організатором, вождем мас, але й хоробрим воїном.

Далі, з своїми відділами він брав участь у численних боях,

прикриваючи відхід Центральної Ради з Києва до Сарн, а в поворотному наступі, коли він ішов далеко поперед усіх інших військ, з важкими успішними боями пробиваючися до Києва. В Київ вступив він перший з своїми козаками й звільнив його від ворога.

Ця чисто бойова робота ще більше піднесла Петлюру в очах військових мас. Зробила з нього, невійськового, воїна-героя, який цілком природно, одинокий міг стати Головним Отаманом і Вождем української національної армії.

В. Кедровський.

УКРАЇНСЬКА АРМІЯ ТА ЇЇ ВОЖДЬ.

1926 рік, шостий рік перебування Української Народньої Армії на еміграції, дав цій армії журні дарунки: 25 травня та незабутню могилу на цвинтарі Montragnasse...

Сумні, журливі панахида... Слова безсильні, щоб висловити біль великої втрати... Сльози на вимучених обличчях... Чорні пов'язки на вбогих одягах... Чорні пов'язки — зворушливий знак духового споріднення та єдності з тим, хто покликав їх до святої боротьби за волю рідного народу, хто водив їх в бій, хто горів у огні страждань українського народу...

Чи давно греміли гармати? Чи давно свистіли не змовкаючи кулі? Чи давно стояв наш Батько, не схиляючи гордої голови на полях боїв? Смертоносні кулі не посміли торкнути великого борця. Вони минали його, мов би знаючи всю правоту його прагнень, його боротьби.

Й сього великого сина України наємний кат кладе стрілом...

Жаль... Тяжкий сум... Порив всього ества до помсти... Серце рветься й плаче...

Пройшло сорок днів...

Зняло вояцтво чорну жалобу з рукавів... Але не зняло з свого серця: ще темніше охопила жалоба козацькі скорбні душі...

Борці за визволення України, ті, що йшли озброєні на зустріч ворогам, щиро любили свого першого вождя.

В глибоких темних, небезпечних шахтах, на високих снігових горах, в огні та димові майстерень і фабрик — «Батько Отаман» один володів козацькими умами та настроєм, як володів ними на полях України... В яких би тяжких умовах не були вояки, чи то старшини, чи то козаки, вони при кожній нагоді згадували любим словом свого Симона Петлюру й посилали йому найцінніші побажання...

І не було ні одної хвилини, колиб вояцтво відчувало, що воно не стоїть під його доглядом та що хтонебудь інший має право наказувати йому, вояцтву... При кожній події широко політичного значіння, кожний козак, кожний старшина ставив собі й другим питання: «Що то скаже на се Батько»? І тут же давалася відповідь:

«Він стежить за всім, він жде моменту. Треба ждати наказу й бути готовим до нього»...

І козацтво ждало... Не діждалося...

Симона Петлюри вбито в той момент, коли на ньому, як на світлому проміні, скупчилася любов та надія українського народу.

Вмер вождь української армії, як мученик за святу ідею визволення батьківщини, довершивши цим той шлях, яким він ішов ціле своє життя, яким одзначився особливо за тяжкі роки визвольної боротьби...

Маючи державний розум та дар політичного передбачення, Симон Петлюра міцно став на ґрунті відокремлення від Росії, вважаючи, що лише силою зброї можна здобути й утримати свої права та відновити Українську державність.

Він став на чолі української армії, і з того часу духово злився з українським військом. Всі свої сили, всю свою енергію, всю свою любов він вкладав у діло його створення. Цілий 1917 рік він горів у вогні творчої діяльності. Треба було мати велику силу духа і глибоку віру, щоб у тих обставинах переводити працю, яку він переводив. Одні частини гинули в нерівних боях, другі не хотіли йти проти ворога, треті переходили до нього. То з рушницею в перших лавах, то на трибуні, то як суворий суддя боровся Симон Петлюра проти ворогів. Боронив до останного Київ.

З приходом німців настав для Симона Петлюри час великої душевної м'юки, коли він бачив, як ворожими руками руйнувалося те, за що він боровся. Нова влада, Скоропадського, бачучи в ньому майбутнього ворога, кинула його до тюрми.

Як вояк, мушу констатувати, що гетьманський уряд на Україні в 1918 році все робив, щоб знищити здобутки України, які вона набула кров'ю полеглих своїх дітей під час короткої, але кривавої війни з більшовицькою Москвою. Не торкаючись інших ділянок, про які я не маю відомостей, можу лише сказати, що в ділянці військовій, в армії руйницька праця почалася з перших же кроків гетьманської влади. Все щире українське принижувалося, вигинилося. Сильні духом частини розігнано. Творилися частини зі складом і з настроями російськими. Творилися окремі російські частини, кадри для армії Денікіна. Це не була підготовка до федерації: ні, все це й сама федерація були плановою підготовкою до творення «Єдиної — неділимої».

Під ударами Антанти впали Німеччина та Австрія. Впала під ударом українського народу і гетьманська влада. Українське воєцтво знов побачило на чолі Симона Петлюру. Знов українська, швидко утворена, армія стала до боротьби. Грудень 1918 року був початком тої української національної армії, яка потім в дальші роки визвольної боротьби, позбавлена бойових та медичних засобів, билася мужньо з ворогом, обороняючи своїм завзяттям Українську Державу та добробут її народу.

В ці тяжкі роки взаємовідносини між армією та її вождем вилилися в певні форми, які яскраво вказують на відданість, що її

мала армія до нього, та на високий дух армії. Завдяки зусиллям Головного Отамана, армія прибрала певних організованих форм та перейнялася тою духовою єдністю, яка робила й робить її живою та невмірущею й до сього часу. На духовому обличчю армії яскраво відбилася світла вдача її вождя.

Українська армія мала й має дійсний демократизм, себо була вихована в розумінні рівності всіх борців. Там, де порушувалася військова справа, були суворі начальники та слухняні підлеглі. У справах позаслужбових це були брати, діти одної батьківщини. Не було жадної думки про «білу кість», про «блакитну кров». Ні закони, ні традиції не стояли стіною між старшинством та козаками. Для духового дружнього з'єднання не було ніяких перешкод. Сам Головний Отаман хотів цього і давав цьому приклад. Ставився до всіх просто, по дружньому, як старший брат до своїх молодших. Він любив козаків, і це почуття клав за підставу для будування сильної, витривалої армії, яку не могли б зломити ніякі бурі. Військова навала фізично сильнішого ворога примусила українську армію покинути батьківщину, перейти на чужі терени, поневірятися на чужині. Але життя на вигнанні не зруйнувало духа армії. Стара російська армія під ударами агітації розвалилася, порвала свої прапори, перебила своїх начальників і вождів, бо вона будувалася лише на почутті страху. Гетьманські формування при перших ударах військ Директорії розвалилися, бо не мали ні любови до гетьмана, ні національного почуття, і були під командою чужого або несвідомого елемента. Українська ж республіканська армія, мала любов до свого вождя, і всі — від вищого начальника до простого козака — були перейняті ідеєю незалежної України.

Головний Отаман хотів в цій визвольній боротьбі мати армію, організовану в певні одноманітні одиниці, що були б у повній підлеглості головному штабові. Всіма способами нищив самовільних отаманів, які народжувалися під час боротьби і робили більше лиха України, ніж давали користи.

Своїм відношенням до населення Головний Отаман був ліпшим прикладом для армії. Він виразно вказував, що це той народ, якому він, армія та уряд мусять служити. Всяку сваволю та утиску проти населення якої-будь національності та віри він суворо карав. Разом з тим вимагав і від населення певних жертв для підтримки армії.

Ні в одного вояка ніколи не було й хвилини, коли б він міг подумати, що Отаман і він, простий козак, це щось окреме: своєю працею, своєю любов'ю до народу, до армії, до України — Симон Петлюра міцно злився з борцями за визволення. Так він впливав на дух армії та цілого народу.

Тому то так і боялися його вороги навіть і тоді, коли він перебував далеко від батьківщини, від рідного народу. Тому то вороги, щоб поранити український народ, українську армію, і нанесли удар, смертний стріл нашому Отаманові.

Але дарма. Духа Симона Петлюри вони не змогли й ніколи не

зможуть убити. Він зостанеться й буде володіти армією та народом так, як володів і раніше.

Г. Порожівський.

ТРИ СПОМИНИ.

I.

Серпень 1919 р.

Запорізька Група, взявши з боєм м. Вінницю, рушила на Київ через Сквиру й Білу Церкву. Штаб Групи став на ночівку у Білилівці під Козятином, — в тому жидівському містечку, в якому потім зупинявся ще два рази.

Міцне проміння післяполудневого сонця заливало слявом вишневий садок пан-отця над річкою Раствавицею, проти кам'яної церкви. Засипане порохом поникло листя дерев і зів'яли квіти куртини. В садку перед східцями з веранди стовпилася жидівська делегація: крамарі, ремісники, візники. Попереду стояв сухорлявий з сивими пейсами, в чорнім кашкеті старий рабин; при ньому — тора. З ганку його уважно слухав оточений штабом Симон Петлюра. До мене долітали лише окремі слова старого рабина, коли промова його переходила на високі ноти тремоло... Уявлялося, що вже довгодовго промовляє він і в такт його словам хиталися бороди його побратимів. Від імени жидівського населення висловлював подяку оратор за той спокій, що утворився в містечку з часу прибуття українського війська і влади.

Прийом делегації скінчився. Командуючий Групою (полковник Сальський) запитав одного з делегатів про те, яке значіння має тора в таких випадках, і дістав відповідь, що святість ця виносить на зустріч найвищих представників влади і тих осіб, яким жидівське населення хоче висловити найвищу пошану.

II.

Листопад 1919 р.

Відступ, що почався після боїв біля Валнярки, після катастрофи з галицькою армією, прикривала Запорізька Група. Поступово решта бойових частин, відходячи в загальному напрямі на Проскурів, ставала за фронтом Запорожців, на долю яких випав головний тягар цього тяжкого відходу.

Невилазне болото і безпереривний дощ додавали ще лиха втомленим бойцям. На боці лишилися Могилів і Дунаївці. Група рушила проскурівським шосем. Пару днів штаб Групи зоставався в Ярмолинцях (приблизно 21—22 листопаду). До нього прибув і Головний Отаман.

Становище на фронті не було певним, і штаб Групи мусив завжди дбати про власну безпеку. Алеж Головний Отаман не звертав на це належної уваги і зоставався при штабі, не дивлячись на

доповіді про непевне становище. І от після півночі на 22 листопаду, згідно відомостям про загальну ситуацію та після доповіді Командуючому Групою (ген. Омеляновичу-Павленкові), я мусів надіслати польову записку до ад'ютанта Головного Отамана (здається, підполк. Низівенко) приблизно такого змісту: «Командування Групою не може взяти на себе дальшу відповідальність за безпечність перебування при штабі Пана Головного Отамана». Лише в такий спосіб вдалося примусити небіжчика від'їхати від штабу в більш безпечні райони. Вирушив о годині 4 рано і, здається, Симон Петлюра встиг ще проїхати через Проскурів, а Запорізька Група другої ночі мусила вже оминати це місто з заходу і форсувати р. Бог біля Чорного Острова.

III.

Листопад 1920 р.

11 листопаду штаб армії ранком перейшов з Городка до Ярмолинців. Становище на фронті було надзвичайно тяжке: відкочувалося назад, після вчорашнього прориву більшовиків, праве крило армії — група ген. Удовиченка. Центр вагався, ліве крило лише закінчувало перегруповання для наступу. 4—5 днів простояв штаб у Ярмолинцях. Трудно уявити собі ту напружену нервову роботу штабу при кецьких засобах зв'язку, щогодинному зіпсуттю його, при тій безодні депеш, що сипалися з усіх боків не тільки від частин, а навіть і від цивільних установ, бо йшла горячкова евакуація державних установ з Кам'янця.

Якийсь час при штабі пробув Головний Отаман. Одного вечера тільки що було прийнято оперативне донесення. Були якісь в ньому недоладності, і тому мусив я дати його на апарат для перевірки. Запитую далі про депешу — її немає. Хто взяв її з апарату — невідомо. Іду з апаратної в оперативну кімнату і голосно кажу з певним незадоволенням: «Панове, хто взяв таке то донесення? Прошу не забирати без дозволу депеш з апаратів». Біля розвішаної на стіні мали притулилася якась постать і подає мені папір. Майже не дивлячись, у кого він був, я вхопив і хотів йти, як побачив, що нещаслива депеша була в руках Головного Отамана. Почув себе дуже ніяково, але Петлюра тим лагідним тоном, який пам'ятають усі, хто мав з ним діло, мені каже: «Це я мушу просити вибачення у вас, пане генерале, що примусив вас турбуватися і розшукувати депешу».

В. Куц.

ПАМ'ЯТИ С. В. ПЕТЛЮРИ.

В кінці 1917 року, по розкладі російського фронту, я покинув російську армію і оселився на сталі в Києві, де кипіло життя, йшла жвава робота будівництва самостійної Української Республіки. Центральна Рада видавала декрет за декретом, щоб створити нове життя на руїнах старого режиму, яке б відповідало духу україн-

ського народу, а також революційним обставинам, що серед них народжувалася молода УНР.

Цілком зрозуміло, що тоді ж почалася спроба творення національної української армії, бо політичні керівники розуміли, що без армії не буде й України. З'явилися в Києві спочатку окремі військові частини, а потім і ціла Сердюцька дивізія. В той час, читаючи газети, я почув в перший раз прізвище Петлюри, який був головою Військового Комітету. Він то власне й провадив організацію і формування української армії.

Дізнавшись, що Симон Петлюра по фаху є цивільна людина, я був здивований, алеж міркував собі: в час революції беруть гору лише люди, сильні духом, волею, характером, — люди, яких висуває цілий народ; певне, гадав собі, що й Петлюра з таких.

На початку січня 1918 року вибухав в Києві повстання комуністів, яке на протязі кількох днів було зліквідовано українським військом.

Трохи пізніше я дізнався, що цю ліквідацію перевів прибувший до Києва корпус (Слобідський), на чолі котрого стояв Симон Петлюра, при чому цей корпус був вже на фронті і бився з більшовиками. Ця відомість мене здивувала, а також і зацікавила, бо я все ще не міг при звичаїтися до думки, що цивільна людина не тільки провадить формування армії, але й керує військом в бою, правда, більш-менш партизанським, але всеж в бою, для чого, крім особистої відваги, потрібні ще й військові знання. Це зацікавило мене ще більше, я хотів побачити Петлюру, але, на жаль, не було нагоди, і я почав собі малювати постать Симона Петлюри сам в своїй уяві.

Газети писали про Петлюру, в місті багато про нього говорили, хто з усмішкою, хто з ненавистю, більшість же з захопленням, але я його особисто не бачив.

Далі сталося захоплення Києва більшовиками (Муравйов) і їх двохтижневий терор з тисячами розстріляних громадян України.

Потім звільнення України від більшовиків при допомозі німців. В той час я вступив на службу до Українського Генерального штабу і був призначений членом комітету для формування та організації української армії. Ім'я Петлюри ще було у всіх на вустах, я бачив вже його характерний підпис, його резолюції на ріжних законопроектах, алеж його самого так ще й не бачив.

Далі починається період гетьманства. Я продовжував працювати вже у військово-науковому комітеті при Генеральному штабі, а пізніше як перший отаман-квартирмейстер Головного Управління Генерального штабу, алеж про Симона Петлюру майже нічого не чув. Пізніше я дізнався, що він відсунувся цілком від військової справи, працював у Земськім Союзі і був навіть заарештований.

В листопаді 1918 року вибухав повстання проти гетьмана, яке переводить Директорія, в склад якої входить і Симон Петлюра, яко Головний Отаман української республіканської армії. Повстання за короткий час набрало великих розмірів: народ начеб стихійно піднявся і пішов туди, куди повели його вожді — на Київ. Говорили

в місті, що біля 500.000 війська Петлюри наступає на Київ. Чи було в дійсності 500.000, ніхто не знає, й встановити точне число при таких умовах було неможливо. У всякому разі вражіння у нас, що знаходилися у Києві, було таке, що йде майже цілий народ і що веде його Петлюра.

За кілька часу армія Петлюри здобуває Київ, Гетьман зрікається влади, яку приймає Директорія УНР.

З цього моменту велика популярність Симона Петлюри між військовими зросла надзвичайно, і це власне урятувало ситуацію, бо з одного боку треба було провадити війну з російськими большевиками, що наступали на Київ з півночі, а з другого — треба було упорядкувати армію, більш-менш організувати її, бо під час повстання створилося самочинно багато частин різноманітного складу, які визнавали тільки авторитет Симона Петлюри.

Помішником і начальником штабу армії у Симона Петлюри був отаман Василь Тютюнник, який в січні 1919 року покликав мене і запропонував мені посаду генерал-квартирмейстра Штабу Дієвої Армії, яку я і взяв після згоди Головного Отамана на моє призначення. Тепер, нарешті, я міг побачити Симона Петлюру.

Дійсно, за кілька днів було призначено оперативний доклад Головному Отаманові, який повинен був прибути до Генерального Штабу. В призначений день і годину відповідні старшини були зібрані і чекали на чолі з отаманом Тютюнником прибуття Головного Отамана; з найбільшою цікавістю чекав я.

Нарешті, Головний Отаман йде.

Легке хвилювання і... в кабінет входить Головний Отаман. Він привітався зо всіма присутніми і сів слухати доклад отамана Тютюнника про бойові операції.

Я був здивований і розчарований, бо він цілком не відповідав моїй уяві. Передо мною була «звичайна» людина, середнього зросту, з енергійним обличчям, розумними очима, але він зовсім не викликав страху, скоріше приваблював своїм виразом.

Для мене повсталала загадка, чому, так здавалось би, по першому вражінню, «звичайна» людина користується такою великою популярністю, яку внутрішню силу повинна вона мати, щоб керувати масами, щоб стати на чолі цілого народу. Незабаром цю загадку було передо мною розв'язано.

1-го лютого 1919 року ми повинні були залишити Київ і штаб переїхав до Жмеринки. Тут Головний Отаман щодня приходив до штабу вислухувати оперативний доклад про бойові події на фронті трьох наших військових груп (тоді вже було переведено реорганізацію армії і всі окремі частини зникли); це дало мені можливість пізнати ближче Головного Отамана, зрозуміти його і тим відгадати цю загадку.

Поперше, він був великий український патріот, такий, яких кожна нація виховує лише одиницями, фанатик щодо самостійности України. Всі, хто хоч один раз розмовляв з Симоном Петлюрою,

той відразу бачив непохитну його твердість в цьому питанню, а це спричинилося до того, що ідея самостійності УНР органічно зв'язалася з іменем Петлюри.

Подруге, Петлюра був великий психолог, він знав душу окремого козака і старшини, а знаючи душу окремого вояка, він розумів душу і психологію натовпу, маси військової. Ось чому тільки він міг вимагати від наших частин геройських подвигів, для успішного досягнення яких, здавалось би, не було жадної надії (брак набоїв, відсутність постачання), передаючи свою волю й свою віру в перемогу своїм підлеглим.

В особливо ризикованих операціях, коли штаб бачив надію на успіх лише в героїстві військ, він звертався до Головного Отамана з проханням допомоги. Не було випадку, щоб Петлюра відмовився; відразу їхав на фронт і розмовляв з старшинами та козаками.

Він говорив... Тоді то постать «звичайної» людини танула, зникала, відмінялася в постать велетня духа й волі. Обличчя його перетворювалося, світилося, горіло внутрішнім вогнем палкої любови до батьківщини. Його голос згучав твердо, рішуче, його слова були повні такої віри в перемогу і досягнення поставленої мети, так вимагали цієї перемоги, що ця віра передавалася війську, підіймала його дух, начеб електризувала його, і воно, забуваючи усі труднощі, небезпеку, перенесені злидні і втому, відважно кидалося в бій, і наслідок — несподіваний успіх.

В оперативному відношенні він цілком довіряв своєму штабу. В інші розпорядження і проєкти штабу він вносив завжди корективи, що викликалися особливими умовами створення національної армії під час війни й революції, що ми, військові, не завжди розуміли.

В приватному життю скромний, непретенсійний, лагідний, доступний для кожного, він на всіх робив дуже приємне враження; здавалось, що не може бути чоловіка, котрого С. В. не міг би переконати. В моральному відношенню кристально чистий, про свої особисті користі він ніколи не дбав.

От в коротких рисах обличчя незабутнього С. В. Петлюри, принаймні, як я його розумів.

В. Сивклер.

А. Яковлів.

Паризька трагедія.

I.

Суд присяжних Парижу (Cour d'Assises de la Seine) давно вже вславився своїми випадковими вироками, рідко караючими, найчастіше виправдуючими, в більшості випадків — несподіваними, незалежними ні від злочину, ні від особи злочинця, ні від мотивів злочинної дії, ані від міри виявлення злочинної волі. За останні роки публічна опінія Франції дуже негативно поставилася до такої мінливості та нестійкості у виявленні правосуддя присяжними суддями, що звели Паризький суд до рівня звичайних драматичних публічних вистав. Причину цього явища, звичайно, шукають в організації інституту присяжних, в хибах існуючої карної системи та карного процесу, а головне, в тих нездорових і шкідливих звичаях, які глибоко вкорінилися, особливо серед адвокатури, та які ще більше підкреслюють всі негативні риси французького карного процесу. Доля судила нам, українцям, так би мовити, практично ознайомитися з французьким судом присяжних та на собі самих відчутти всі його негативні сторони, під час процесу над вбивцею С. В. Петлюри Шварцбардом.

Зовнішні обставини вбивства С. В. Петлюри на перший погляд здаються нескладними. Як відомо, С. В. Петлюра остаточно оселився в Парижі восени 1924 р. У Латинському кварталі, біля Сорбони, на вул. Тенар наймав він дві скромних кімнати; в одній мешкав сам, в другій містилися його дружина, Ольга Опанасовна, та донька Леся. Жила сім'я С. В. скромно, тихо й бідно. Своєї кухні не мали, а ходили обідати до малих ресторанів, яких так багато в Латинському кварталі. Звичайно виходили на обід всі троє разом, виключаючи випадків, коли хто з них недужав або з інших причин не міг вийти. 25 травня 1926 р. через хворобу дружини С. В. Петлюра вийшов сам один і пішов до ресторану Шартъе, на вул. Расін, що знаходиться на віддалені 3-х кварталів. Було біля 1-ої години дня. Пробувши з годину в ресторані, С. В. вийшов, пройшов помалу кілька кроків по вул. Расін і спинився біля столика з книгами книгарні Жібер, що міститься на розі вул. Расін і бульвару Сен-Мішель. Він часто так робив: після обіду, проходячи мимо кни-

гарні, спинявся та розглядав виставлені книги. В цей мент з протилежного боку вул. Расін, перейшовши її, наблизився до С. В. суб'єкт, вдягнений в робочу білу блузу, без шапки, назвав С. В. по імені, а коли С. В. повернувся до нього лицем, вихопив з кишені револьвера, який держав напоготові, і почав стріляти, цілячись у С. В. Перша куля попала С. В. у праве плече і, хоч зробила поверхову рану, але від удару й несподіванки С. В. сильно відкинувся назад, піднявши руку, в якій тримав палицю, втратив рівновагу і впав на коліно, а потім на тротуар. Слідуючі кулі влучили С. В., коли він лежав на землі та ще намагався підвестися: друга куля попала в підборіддя з правого боку, зробивши поверхову рану, третя й четверта кулі вдарили в живіт з правого боку та, йдучи зправа наліво й згори на низ, пробили наскрізь живіт та вийшли на рівні лівого клубу. Хоч ці дві кулі зробили тяжкі рани в кишках, але не вони заподіяли смерть, — смертельним стрілом був лише п'ятий стріл, куля якого вдарила в груди спереду, зліва, на висоті серця, пробила ліве легке, серце й вийшла на рівні останнього міжребра. Вона викликала великий вилив крові у плевральну, праву й ліву та передсердечну області і таким чином стала причиною швидкої смерті. Шоста й сьома кулі попали в брук. Публіка, що проходила тут, при перших же стрілах розбіглася, а коли прибіг на стріли агент поліції, то вбивця вже перестав стріляти, бо гільза від сьомої кулі зосталася в револьвері й перешкодила зробити восьмий, останній стріл. Агент поліції відібрав у вбивці револьвера, а публіка кинулася на вбивцю та почала його бити. Лише за допомогою кількох агентів вдалося оборонити вбивцю та відвезти до комісаріату поліції. С. В. Петлюру, що лежав на тротуарі непритомний, було одвезено до шпиталю, де він, не приходячи до пам'яті, упокоївся о 2-й годині 40 хвил. дня.

На допиті в поліції вбивця заявив, що зветь його Самуїл (Шелом) Шварцбард, що він натуралізований французький громадянин, жидівської національності, родом із Смоленська, та що він вбив С. В. Петлюру, бажаючи помститися за жидівські погроми на Україні 1919—1920 рр. При таких обставинах сталася ця трагічна для народу українського подія: Голова Директорії й Головний Отаман війська УНР, провідник національного українського визвольного руху, С. В. Петлюра, став жертвою підлого, ганебного вбивства на вулиці Парижу, серед білого дня, де його, самотного й безоружного, підстеріг невідомий йому вбивця.

Обставини самого вбивства С. В. Петлюри були, дійсно, нескладні, проте особа вбивці та дійсні мотиви вбивства для всіх здавалися темними та загадковими: хто він був, отой Самуїл Шварцбард, що взяв на себе роль месника за жидівську націю, на якому праві, за чім мандатом? Чи була доля правди в його заяві, що він помстився за жидів, погромлених на Україні в рр. 1919—1920? І чому він чекав з своєю помстою так довго, чому не мстився на Україні, в Польщі, в інших країнах, де перебував протягом 7-ми років С. В. Петлюра, а здійснив свій акт в Парижі? Подібні питання

ставив собі кожний, хто ближче зупинявся на вбивстві, і не находив задовольняючої відповіді. Щодо українського громадянства на еміграції то воно інтуїтивно, однодушно, при перших же звістках про вбивство, висловилося за те, що вбивство С. В. Петлюри є актом помсти й самооборони з боку гнобителів українського народу — російських большевиків, які, поклавши на жиди Шварцбарда доконання акту вбивства, намірялися не тільки фізично знищити незломного борця за визволення України, яким був С. В. Петлюра, але разом з тим заплямувати чесне ім'я його обвинуваченням у погромах жидів та за одним заходом дати можливість вбивці, сховавшись за лаштунки політичних мотивів, врятувати голову від гільотини. Це був пекельний, хитро розроблений плян, при розрахованні якого було взято під увагу все: і спритність большевицьких агентів та провокаторів, і байдужість щодо самоохорони С. В. Петлюри, і зручне спровокування жидівських націоналістичних кол, і хиби французького процесу, і милосердя присяжних суддів Парижу, і багато інших моментів. Така була загальна опінія українського громадянства відносно вбивства і його дійсних авторів, і вона лишилася й тепер незмінною після процесу над вбивцею Шварцбардом, після винесення судом оправдуючого вироку. Хоч і не вдалося ще вияснити остаточно багатьох фактів і деталей, але й те, що вже вияснилося під час і після процесу, показує, що українське громадянство не помилилося. В дальшому викладі постаєраємось зібрати до купи, зв'язати та безсторонне висвітлити всі факти, що торкаються особи вбивці, його спільників і самого вбивства.

Самуїл Шварцбард жидівської національності, народився в Смоленську, в Росії, р. 1886. Виріс він на Україні, в Балті, куди батьки його переїхали з Смоленська. Року 1905, після «погрому в Балті», як оповідав Шварцбард на суді, Шварцбард нелегально виїхав за кордон. Року 1908 він опинився у Відні, де з ним трапилося прикра історія, а саме: його було спіймано в склепі, при вломі до каси з грошима. За це він дістав 4 місяці каторжної тюрми; спокутувавши кару, Шварцбард виїхав до Будапешту року 1909, але спійманий знов в спробі незаконного присвоєння чужої власності був адміністративно висланий за межі Австрії. Ці факти під час попереднього слідства були стверджені документально, і сам Шварцбард на суді признав факт засуду до каторжної тюрми, але оправдувався тим, що ніби то його засуджено не за крадіжку, а за «анархізм». Року 1910 Шварцбард з'явився в Парижі, тут він оженився, відкрив склеп годинників і жив, але ближчих подробиць його побуту за цієї доби не було висвітлено. На початку світової війни Шварцбард добровольцем вступив до чужоземного легіону, а потім перейшов до пішого французького полку, був поранений і року 1916 зовсім покинув військо. Восени р. 1917 Шварцбард з жінкою та ще з деякими росіянами, що служили у французькій армії, виїхав на пароплаві «Мельбурн» до Росії. При цьому, щоб попасти на пароплав самому та ще й жінку провезти, він зголосився

до російської військової місії та назвав себе «політичним російським емігрантом». Потім, на попередньому слідстві й на суді він стверджував, що виїхав до Росії в складі «французької військової місії», яка мала на меті піднести стійкість російської армії. Заява Шварцбарда була перевірена по документах французького військового міністерства і не тільки не підтвердилася, а навпаки, були виявлені цікаві подробиці, а саме, що під час переїзду Шварцбард і ще кілька його товаришів провадили більшовицьку пропаганду на пароплаві, були арештовані й передані російській владі по приїзді до Архангельську. У вересні 1917 р., як каже Шварцбард, він з французькою місією «прибув до Петрограду». Тут, як заявив він судовому слідчому, 22. XII. 1926 р., і на суді, його застала «російська революція», після чого він «вступив до російської армії», одержав відпустку на 4 місяці й виїхав до Балти, а потім до Одеси. З приводу цієї заяви адвокат Кампінкі задав йому питання, чи значить це, що Шварцбард вступив до червоної армії, але тут на допомогу Шварцбардові виступив його оборонець, адв. Торес і постарався заплутати справу так, що вийшло, нібито Шварцбард вступив до «російської армії», бо, мовляв, у вересні 1917 р. ще не було більшовицької червоної армії. Притиск було зроблено на дату прибуття до Петрограду — вересень 1917 р.; тим часом з заяви Шварцбарда, що ми навели вище, — протоколу слідчого судді й стенограми — цілком ясно й недвозначно виходило, що він прибув до Петрограду у вересні 1917 р., що в Петрограді ж його застала «російська революція», себто більшовицький переворот в жовтні того ж року, і що вже після цієї «революції» він вступив до «російської армії», отже, дійсно, до червоної більшовицької армії, а не до армії Керенського. Що Шварцбард був у червоній армії, про це є ще й інші докази. При допиті у слідчого і на суді Шварцбард заявив, що він потім перебував в Одесі, а також їздив і по інших містах України та бачив погроми. На суді ще він додав, що їздив з якимсь ніби то «санітарним відділом», який давав допомогу жертвам погромів. Всі ці заяви Шварцбарда були неправдиві, вигадані вже перед судом, бо зараз по повероті з України він писав зовсім не те в одному американському часопису: він там вмістив свої спомини з перебування на Україні 1917—1919 рр., при чому отверто й не ховаючись описував, як він служив в червоній більшовицькій армії та як їздив по Україні з карними більшовицькими загонами. Непрямо, дещо замовчуючи, він ствердив це й на суді, розказавши епізод, який стався в с. Жидівській Греблі. Як раз цей епізод майже буквально зараз після вбивства С. В. Петлюри було надруковано в російському тижневику «Новая Нива», що виходив в Ризі. Але там цей епізод починається так: «Когда мы оперировали в Киевской губ.», а закінчується: «Слезы бѣднаго старога еврея (ніби то жертви погрому) про жгли мою красноармейскую шинель»... Що Шварцбард був в червоній армії, навіть на чолі окремого відділу, що робив езекуції над селянами, про це він признався Добковському. Отже, наведені факти

категорично підтверджують, що Шварцбард вже з р. 1917 був у зв'язку з більшовиками і що служив в червоній армії на Україні. Але Шварцбард не залишився на Україні, а вернувся до Парижу. З'явився Шварцбард в Парижі р. 1920, винайняв знов магазин годинників і почав «працювати». Тут він увійшов у зносини з анархістами різних відтінків і толків і влаштував у себе «явочну» квартиру їх. Знався він з відомою анархісткою Еммою Гольдман, Воліним, Беркманом, а потім навіть з Махном і його оточенням. Його переконання як анархіста, його байдужість до релігійних питань («я жид, але невірющий», заявив він слідчому) не перешкоджали йому підтримувати тісні зносини с жидівськими крайніми націоналістами, сіоністами, та перед експертами, що досліджували його психічний стан, — удавати з себе релігійного фанатика, якого пророк Ісай, як він сказав, послав на помсту за жидів. Як жив і що робив Шварцбард в Парижі до кінця 1925 р., невідомо: його сусіди нібито вважали його за тихого, скромного працівника, товариші-анархісти за відданого ідеям анархізму анархіста-бойовника, а сіоністи — за доброго націоналіста-жида. В цей же час він закріпив своє перебування у Франції тим, що виклопотав собі натуралізацію і став французьким громадянином.

Року 1925 С. Петлюра проживав у Парижі і тоді ж почав виходити «Тризуб». Ці факти скоро стали відомі громадянству, як нашому, так і росіянам, жидам і більшовикам, і зробили на останніх певне вражіння. В Парижі заклалася сміновіхівська громада з більшовиствуючих українців, до неї ж пристав і «Comité d'action» Галіпа. Цим організаціям було поставлено завдання слідкувати за діяльністю С. В. Петлюри і його оточення та інформувати відповідні більшовицькі кола. І вони взялися за роботу. Почали видавати в Парижі часопис «Українські Вісті» і в кожному числі друкувати результати свого слідкування, шпигунства і своїх «домислів» про УНР і С. В. Петлюру. Результати праці сміновіхівських шпиків у Парижі були передані до Харкова й Москви: в березні 1926 р. Чубарь в Харкові і потім в Москві згадав про УНР, про С. В. Петлюру, зазначаючи небезпеку, яку уявляє діяльність С. В. Петлюри для совітів. Очевидно, в цей момент більшовики вже міркували над тим, як цю небезпеку усунути. За тиждень до вбивства вийшло в Парижі число більшовицького часопису «Українські Вісті» спеціально присвячене нападам на С. В. Петлюру за договір 21 квітня 1920 р.; в цьому числі для відповідного вжитку було вміщено два портрети: Пілсудского і Петлюри, з написом: «Це — пан..., а це — його наймит». Після підготовчої акції по шпіонажу за С. В. Петлюрою і його оточенням та кампанії в пресі, прийшов час і для здійснення виробленого плану знищення С. В. Петлюри. Вже після процесу Мельгунов опублікував в російському журналі «Борьба за Росію» звітку про те, що один з більшовицьких провокаторів, який, між іншим, влаштував подорож В. Шульгина до Росії й який потім втік до Фінляндії, признався (признання було запроцьогольовано), що плян вбивства С. В. Петлюри виробили чекісти,

і назвав їх. Можливо, що це була правда, але на підставі зізнань свідків і даного при свідках признання, можна з певністю сказати, що справою виконання плану вбивства С. В. Петлюри керував і брав безпосередню активну участь тайний більшовицький агент — **Михайло Володін**.

Росіянин з національності, М. Володін з'явився за кордоном ще р. 1920, прибувши з Сибіру до Чехії. Потім він перебрався до Галичини, до Львова, де він знався з москвофілами та провадив розвідку на користь совітів і таємну більшовицьку агітацію серед українського війська. З Галичини він перебрався до Закарпатської України, а звідтіля до Праги, де зв'язався з більшовицькою місією та займав важливу посаду посередника між місією й місцевими комуністичними організаціями. За причетність до комуністичного повстання в Кладні, біля Праги, Володіна було розпорядженням влади вислано з Чехії. Року 1922 він з'явився в Берліні, де видавав себе за російського анархіста; там через посередництво лівого с.-р. Штейнберга зазнайомився він з бувшим більшовицьким підкомісаром, давнім лівим соціалістом-революціонером Добковським. В Берліні Володін також працював у більшовиків. До Парижу Володін прибув, як свідчить Микола Шаповал, 8 серпня 1925 р.; тут на конгресі французької соціалістичної партії зазнайомився з Шаповалом і оселився в його помешканні. Прожив у Шаповала 1½ місяці, потім переїхав до отелю, а далі зник на цілих чотири місяці. На початку січня 1926 р. він знов з'явився до Шаповала; в цей час Володін мешкав у соціаліста проф. Неймана, біля Парижу. Невдовзі після свого приїзду до Парижу Володін зазнайомився з Шварцбардом. Звів його з Шварцбардом Добковський, який прибув до Парижу раніше і вже був знайомий з Шварцбардом, як анархістом, власником «явочної» квартири, де збиралися анархісти. Добковський познайомив Володіна з Шварцбардом, як він сам признав, через те, що Володін удавав з себе безробітного, який потребує допомоги чи праці. З того часу Володін мало не щодня одвідував Шварцбарда, як свідчить про це Шаповал. Цікаво зазначити тут, зі слів Добковського, що при одвіданні Добковським Шварцбарда в справі роботи для Володіна, себто ще в кінці 1925 року, Шварцбард вже тоді просив його добути через соціаліста-революціонера Шрейдера або через В. Винниченка адресу С. В. Петлюри в Парижі.

Чи таким способом зазнайомилися Шварцбард і Володін, як ми тут подали, спираючись на зізнання Шаповала й Добковського, невідомо, але з цього моменту, дійсно, поруч з Шварцбардом на сцену виступає й Володін. В першу чергу їм треба було знати адресу С. В. Петлюри. Адресу, як ми бачили, шукає Шварцбард, запитує, як він сам признався, багатьох осіб; по цілому Латинському кварталу снують сміновіховці, на чолі з Норичем-Дзиковським, секретарем сміновіховської організації, Галіп та інші. Нарешті, Володін бере на себе обробити генерала Миколу Шаповала та довідатися від нього і про адресу, і про дещо інше. 15 лютого 1926 р. Шаповал оселився в Латинському кварталі в домі ч. 13 на вул. Сомерар, дуже близько

від квартири С. В. Петлюри, що була на вул. Тенар. З цього дня, як оповідає Шаповал, Володін став учащати до нього, «а за місяців два до вбивства став ходити майже щодня, а часом і двічі на день». Володін часто став заводити розмови з Шаповалом про С. В. Петлюру, при чому то заступався за Петлюру, коли Шаповал ганив його за «польську політику», то погоджувався з Шаповалом, ганив С. В. Петлюру і все розпитував і розпитував Шаповала, де живе С. В., коли і як можна з ним побачитися, а проходячи з Шаповалом вулицями Латинського кварталу, ставив йому руба запитання, нехай скаже, «де тут мешкає С. В. Петлюра». Володін бажав навіть потрапити на з'їзд українських емігрантських організацій, що відбувся в травні 1926 р., але Шаповал odmовився добути білет для Володіна і його «товариша». В цю добу і Шварцбард, і Володін вже знали в лице С. В., бо, як зізнав у слідчого покійний проф. В. Коваль, 14 чи 15 квітня 1926 р., коли проф. Коваль з С. В. Петлюрою і А. М. Ливицьким сиділи в кафе в Булоні, то він спостеріг, що за С. В. слідкували троє, в їх числі одна дама, які потім, коли С. В. і А. М. вийшли й сіли до трамваю, вийшли й собі слідком за ними, сіли в авто й наказали шоферові по російському, щоб він їхав слідком за трамваем. На очній ставці з Шварцбардом В. Коваль пізнав Шварцбарда і заявив, що він був в числі тих «трьох», що слідкували за С. В. в Булоні. Коли б були показали проф. Ковалеві й Володіна, то чи не впізнав би він в ньому ще одного з «трьох», що слідкували разом з Шварцбардом?

В квітні 1926 р. група українських соціалістів-революціонерів Микита Шаповала, видала в Празі літографовану летючку-брошурку, в якій було наведено неповний і неточний текст договору з Польщею р. 1920 та військовій конвенції з коментарями, де в гострих виразах було зроблено напад на С. В. Петлюру за «віддачу Польщі Галичини й Волині», названо його «польським васалом, агентом», навіть кинута загроза «внищення до ноги» українським народом «української влади», а всяку «підтримку С. В. Петлюрі» названо «злочином». Цю брошурку було переслано і до Парижу ген. Миколі Шаповалу, який тут стояв на чолі «Української Громади», групи емігрантів, орієнтації Микити Шаповала. В своїх зізнаннях, написаних на закінченні процесу, Микола Шаповал заявляє, що, на проханн'я Володіна, він дав йому два примірники цієї брошурки. «Цієї брошурки ніхто, крім мене, не мав у Парижі», признав М. Шаповал. Володін, як і треба було чекати, взятих примірників не повернув Шаповалові, хоч і обіцяв це зробити протягом 4-х днів. І от — один примірник цієї брошурки опинився в руках Шварцбарда і був знайдений при трусі в його помешканні! Ясно, що Шварцбард міг дістати цю брошурку тільки від Володіна.

Далі, як признався Володін Добковському, Володін з Шварцбардом напередодні вбивства, 25 травня, обідали разом в ресторані на вул. Расін і бачили там дружину С. В. — Ольгу Опанасовну з донькою Лесею.

Наступило 25 травня 1926 р. В цей день дуже рано Володін прийшов до Шаповала, недовго побув і вийшов біля 10-ої години. В ресторанах біля Сорбони й на рогах вулиць знаходилися на своїх місцях сміновіхівські шпики. Як тільки побачили вони, що С. В. вийшов з дому на обід сам один, зараз же дали знати Володіну і хтось з них викликав по телефону Шварцбарда. Шварцбард, вийшовши до сусіднього склепу, до телефону, вернувся до хати й негайно ж вибіг з дому, як стояв, в білій робочій блузі, без капелюха, не схотівши поспідати, хоч сніданок, як призналася жінка його, вже готовий стояв на столі. Від бульвару Менільмонтан, де мешкав Шварцбард, до ресторану на вул. Расін, де обідав С. В. Петлюра, буде приблизно біля 1½—2 кілометрів і можна було переїхати підземною залізницею, але з пересадкою, протягом 20—25 хвилин. О 1-ій год. дня Шварцбард вже був на вул. Расін. Тут його зустрів Володін, передав йому, що С. В. Петлюра знаходиться в ресторані, одержав від нього листа для пневматичної пошти, до якого Шварцбард тут же олівцем дописав, що «його акт має сьогодні завершитися», і став чекати завершення акту. А коли вбивство було dokonане й Шварцбарда було арештовано, о год. 2.15, тоді Володін попрямував до поштового бюро біля Готель де Віль і кинув там листа, на якому поштовий урядовець поставив штемпель «14.35 г. 25. X. 26». Хоч біля місця вбивства знаходилося поблизу аж три інших поштових бюро, але Володін вибрав найдалше, і то тому, що, як справедливо зазначає Шаповал, Володін эле орієнтувався в Парижі, ходив і їздив, керуючись більше пам'ятю зору й не знав жадного з околичних поштових бюр, крім бюро біля Готель де Віль, біля якого часто сідав у метро, щоб їхати до проф. Неймана або до Шварцбарда. Таким чином, пневматичний лист був ще одним неперечним доказом близької участі Володіна у вбивстві С. В. Петлюри. Вкинувши листа о год. 2.35 дня, Володін знов пішов до Шаповала. Цей зустрів Володіна на вулиці, бо вийшов з дому до кондиторської купити хліба до чаю. Було, як свідчить Шаповал, біля 3.30 год. дня. Разом пішли вони до кондиторської, що знаходиться на розі вул. Расін і бульвару Сен-Мішель, себто в кількох кроках від місця вбивства. Володін залишився на вулиці, а Шаповал увійшов до кондиторської і тут почув розмову серед публіки, що поблизу на вул. Расін вбито якогось «руського генерала», імени якого ніхто не міг назвати. Вийшовши на вулицю, Шаповал оповів те, що чув, Володіну. На це Володін «в якомусь нервовому стані» одповів: «це певно Петлюра». Вертаючись до Шаповала, Володін запитав, чи є хто в нього, і коли довідався, що є Стасів і інші, просив Шаповала не казати Стасіву, що вбито Петлюру, а то «він, як галичанин, зрадіє». Так добре Володін був поінформований у відносинах між українцями з оточення Миколи Шаповала*). На другий

*) Як переказав потім проф. Нейман Шаповалові, Володін в 7 год. вечора в день вбивства оповів Нейману і його дружині, які мешкали в Шампінні під Парижем, що вбито С. В. Петлюру.

день 26 травня знов прийшов до Шаповала Володін, застав у нього Стасіва й Карбовського і, тримаючи в руці пачку російських часописів «в якомусь нервово піднесеному стані» заявив, що вбито Петлюру, що ось, він тільки що довідався про це з часописів. Далі Шаповал оповідає, що почалася розмова про вбивство, під кінець якої, коли на прохання Шаповала Стасів знайшов на пляні Парижу вулицю, на якій має квартиру Шварцбард, Володін «чомусь то в цю хвилину дивно зблід і на лиці з'явилися червоні плями». Коли відійшов Стасів і Карбовський, то Володін признався Шаповалові, що Шварцбард був його знайомий, в якого він часто бував. Всі вищенаведені факти разом з відомостями, які одержав Шаповал від інших осіб про те, що Володін бував у всіх емігрантських колах, починаючи від монархістів і кінчаючи анархістами (група Махна), та мав зносини з більшовицькими чекістами, переконали Шаповала, що Володін, коли не був активним учасником вбивства, то, принаймні, був добре поінформований в цій справі. Знаючи це все, Шаповал не пориває близьких зносин з Володіним, бажаючи, як він сам пояснює, більше укріпити своє переконання, зустрічається з Володіним і далі, фотографується разом з Володіним і навіть вміщує його статті в «Українському Робітнику» (вересень 1926 р.), якого тоді видавав у Парижі. Всі свої спостереження й відомості про Володіна Шаповал, як це він запевняв в своїй зізнанні, «зараз же після вбивства переслав до Праги і оповів деяким особам в Парижі». На жаль, сам Шаповал не визнав потрібним подати ці відомості особам, що близько стояли до цивільного позовника в процесі, а особи, які дістали від нього відомості, як в Празі, так і в Парижі, також замовчали їх. Треба зазначити тут, що Микола Шаповал один раз через Карбовського довів до відома С. В. Петлюри, що за ним слідкують, але Карбовський це доручення виконав якось невдало, бо С. В. Петлюра не взяв попередження на увагу.

В якості свідка Мик. Шаповал в своїх зізнаннях, тричі перед слідчим суддею і два рази на суді (19 і 20 жовтня 1927 р.) не сказав всього, що він знав в справі вбивства С. В. Петлюри. На першому допиті у слідчого судді, 20 липня 1926 р. Шаповал одмовився сказати все, що знав про Володіна і його ролю в убивстві на тій підставі, що суддя не гарантував йому тайну його зізнання. На другому допиті 12 березня 1927 р. Шаповал зізнав лише, що Володін питав його про адресу С. В. Петлюри, що після вбивства він висловив здогад, що вбито Петлюру та що Володін обідав з Шварцбардом на передодні вбивства в ресторані на вул. Расін. На очній ставці з Володіним і Шварцбардом, 23 березня 1927 р., Шаповал висловив здивування, що Володін, знайомий з Шварцбардом, ні разу йому про це не сказав, хоч ходив до нього мало не щодня, та запитав Шварцбарда, чи той не чув про нього, Шаповала, чи не сидів Шварцбард в тюрмі в Києві разом з Петлюрою (так записано в протоколі, але на суді Шаповал зізнав, що то Володін сидів в тюрмі), та чи не командував більшовицьким полком на Україні. На всі ці

питання Шварцбард, розуміється, відповів негативно. Нарешті, на суді Шаповал більшу частину своїх зізнань присвятив в'ясненню російсько-українських відносин, боротьбі за незалежність, своїй діяльності під час погромів і т. п. Не дивлячись на те, що Шаповал давав свої зізнання в двох судових засіданнях, він так зізнавав, що йому мало часу лишилося на всебічне висвітлення ролі Володіна, а між тим це було головним предметом його зізнань, так важливим для цілого процесу. Він не сказав всього, що знав про Володіна; не засвідчив такого важливого факту, як от, що видана с.-р. брошурка була передана ним Володіну і через Володіна перейшла до рук Шварцбарда (він вже знав тоді, що знайдену у Шварцбарда брошурку він дав Володіну). Але і те, що він сказав на суді, було знищено фактами, яких Шаповал не бажав оголосити, але які все таки стали відомі, бо були оголошені оборонцем Шварцбарда, Торесом, який, очевидно, дістав їх, і міг дістати, лише від Володіна. Ось що сказав Торес у вічі Шаповалові: «Шаповал вже при першому зізнанні у слідчого судді доніс на Володіна, що він грав підозрілу ролю, але тоді він не сказав про ту розмову, що мав з Володіним в день вбивства, по обіді. Про це він сказав лише 12 березня 1927 р. Кажуть, що Володін — більшовик. Нічого подібного — це приятель свідка Шаповала! Через кілька тижнів після зізнання у судді, в серпні 1926 р., Шаповал фотографується з Володіним на одній фотографії. Ось ця фотографія — це доказ! Дивіться, яка інтимна поза! Більшовик Володін і Шаповал! Але ось ще більш яскравий доказ: у вересні 1926 року в журналі, який редагує Шаповал, публікується стаття Володіна. В журналі ж, який видає в Празі брат Шаповала, 7 жовтня 1926 р. друкується друга стаття Володіна! Це дійсно якийсь виключний свідок, який прийшов сюди обвинувачувати чоловіка, що він є біль-менш замішаний в убивство С. В. Петлюри, і який в той же час дає цьому чоловікові сторінки свого журналу й фотографується з ним! Володін є другом Шаповала, який доніс на Володіна поліції, після чого фотографувався з ним і взяв його співробітником до свого журналу!» На ці слова Тореса Шаповал відповів, що він з перших же днів був переконаний, що Володін був одним із спілників в убивстві С. П. Петлюри, але, не зібравши ще всіх відомостей про це, вирішив не поривати з ним добрих зносин, щоб знайти спосіб добути точніші відомості. «Володін, сказав Микола Шаповал, настоював на більш дружніх відносинах, які нас в'язали. Через те я фотографувався з ним і опублікував його статті. Під час цих, все більш і більш тісних, відносин, які я мав з другими особами з оточення Володіна (?), я упевнився, що роля Володіна в убивстві С. В. Петлюри була більш важливою. І тоді лише я порвав з ним всякі зносини»... Завдяки тому, що Шаповал затаїв факти, якими попікав його Торес, і нікому з адвокатів цивільної сторони чи їх дорадникам не оповів, адвокати наші були заскочені несподіванкою і ледве-ледве допомогли Шаповалові сяк-так вийти з тяжкого становища, в яке він сам себе поставив і яке так вміло використав Торес. Але зі-

знання Шаповала, надто в тій важливій для справи частині, що торкалася участі Володіна, було збите, знівечене і втратило всяке значіння в опінії суду й присяжних.

Коли процес вже закінчувався, Микола Шаповал написав до прокурора листа, в якому просив, щоб його було ще раз допитано на суді. А після оправдання Шварцбарда Шаповал виложив на письмі більш-менш повно своє зізнання, яке думав подати прокуророві і опублікувати в пресі. Чи зробив він це, нам невідомо, але в цьому зізнанні Шаповал вперше отверто і категорично заявив: «Головна формула мого зізнання в справі вбивства С. Петлюри Шварцбардом полягає в твердженню, що: головним і фактичним організатором вбивства С. Петлюри 25 травня 1926 р. є Володін Михайло, спеціально для цього прибувши до Франції в серпні 1925 р. Що торкається самого вбивці, Шварцбарда, то він або свідомий співучасник одної задуманої справи з Володіним, або став сліпим знаряддям в руках Володіна. До свого глибокого переконання, що головним і фактичним організатором вбивства С. Петлюри є — Володін, я дійшов після ряду дрібніших чи більших фактів, які довелося спостерігати мені в часі перед вбивством, так і після вбивства». Такого ясного і категоричного зізнання М. Шаповал не дав ні перед слідчим суддею, ні перед судом. Коли б Шаповал на першому ж допиті, не боячись преси, дав ясне зізнання про участь Володіна без жадних застережень, то слідчий суддя поставився б до нього більш серйозно й уважно і безперечно Володін був би притягнений до справи, як спільник Шварцбарда. Навіть коли б Шаповал виконав обіцянку, дану адвокатам цивільної сторони, та більше сказав на допиті 12 березня та 23 березня 1927 р. (для цього адвокати наші настоювали перед слідчим на допиті Шаповала, Добковського і Володіна), то й тоді ще не було б запізно притягти Володіна до відповідальности. Але Шаповал всі ці рази зізнавав частками, не все і не був категоричним у своїх зізнаннях, то й не викликав до себе довір'я.

Крім Шаповала про участь Володіна у вбивстві С. В. Петлюри знав і свідчив Добковський. Як Добковський зазнайомився з Володіним і Шварцбардом, ми вже подали раніше. Тут подамо ще слідуючі подробиці, беручи їх з заяви Добковського і отвертого листа його до прокурора з дня 18 жовтня 1927 р., які були зачитані на суді 20 жовтня. Добковський був викликаний слідчим суддею на допит 23 березня 1927 р., але на допиті він майже нічого не сказав, ніби то з причини загроз Володіна та большевиків, що перші ж його зізнання викличуть репресії над невинними людьми в Москві. Так пояснив своє мовчання Добковський в своїй заяві до прокурора 18. X. 1927 р., але в отвертому листі до прокурора Добковський признає, що він вирішив тоді замовчати йому відомі факти через те, що Володін назвався соціялістом-максималістом, що він знайшов собі дуже впливових протекторів та що, нарешті, він вжив проти Добковського всякого сорту загроз і прохань. Далі, в цьому отвер-

тому листі Добковський пише, що невдовзі після вбивства С. В. Петлюри Володін признався йому, що допомагав цьому вбивству. Довідавшись про це, Добковський почав ближче придивлятися до Володіна. Від Володіна він дізнався, між іншим, що він знає Миколу Шаповала, який навіть зазнайомив Володіна с французьким депутатом-соціалістом Ляфоном. Добковський просив Володіна зазнайомити його з Шаповалом; Володін згодився, але під умовою, щоб Добковський нічого не говорив Шаповалу про вбивство С. В. Петлюри, бо, мовляв, Шаповал є націоналістом, кепським соціалістом і негативно ставиться до вбивства С. В. Петлюри. Це здалося Добковському підозрілим, він знайомиться з Шаповалом і в розмові з ним довідується, що українська інтелігенція й робітники дивляться на вбивство, як на акт ненависти з боку жидів проти українського руху до незалежності. На доказ своїх слів Шаповал послався на націоналістичну жидівську пресу, особливо на газету «Haint», яка використала процес в своїх шовіністичних цілях. Тоді Добковський вирішив написати статтю проти такого поведження жидівської преси. Але вмішався Володін і порадив Добковському написати брошуру і взявся видати її в Празі. Потім він почав відтягати справу, прохаючи Добковського написати брошуру вже після процесу. Скоро Володін признався Добковському, що він мусів піти до Аусема, большевицького консула в Парижі та просити дозволу на поворот до ССР, бо серед ріжних емігрантських кол в Парижі розповсюдилася чутка, що він допомагав вбивству С. В. Петлюри. Аусем обіцяв йому допомогти виїхати, але, боячись, щоб наглий виїзд Володіна з Парижу не скомпромітував консуляту, він радив Володіну ще трохи почекати. В кінці лютого 1927 р. Володін прийшов до Добковського дуже схвилований і заявив, що він змушений негайно тікати з Парижу, бо з певного джерела він довідався, що буде закликаний слідчим суддею до очнової ставки з вдовою й дочкою С. Петлюри, і він дуже боїться, щоб вони не пізнали його, бо вони його бачили напередодні вбивства в ресторані, де він обідав разом з Шварцбардом. Добковський негайно ж повідомив про це Шаповала. Перевіряючи з Шаповалом в березні 1927 р. факти, що торкалися Володіна, Добковський встановив, що Володін не говорить правди про себе, що він не переставав і в Парижі бути агентом ГПУ, яким він був у Празі, що він вдавав лише, що потребує заробітку, бо він розпоряджався значними сумами якраз тоді, коли скаржився, що вмирає з голоду. «Для мене було ясно, писав Добковський у своїй брошурі, що Володін помагав Шварцбардові вбити С. Петлюру, і що Шаповал має підстави думати, що Володін зловживаючи довір'ям його, витяг у Шаповала конфіденціальні відомості про С. Петлюру*). Заява Добковського, адресована до прокурора, була зачитана на суді 20 жовтня 1927 р. і викликала таку репліку з боку Шварцбарда: «Я знаю його. Це жид, який грає ролю Юди відносно жидів-

*) Affaire Petlura-Schwarzbard par E. Dobkowski. Paris, p. 54.

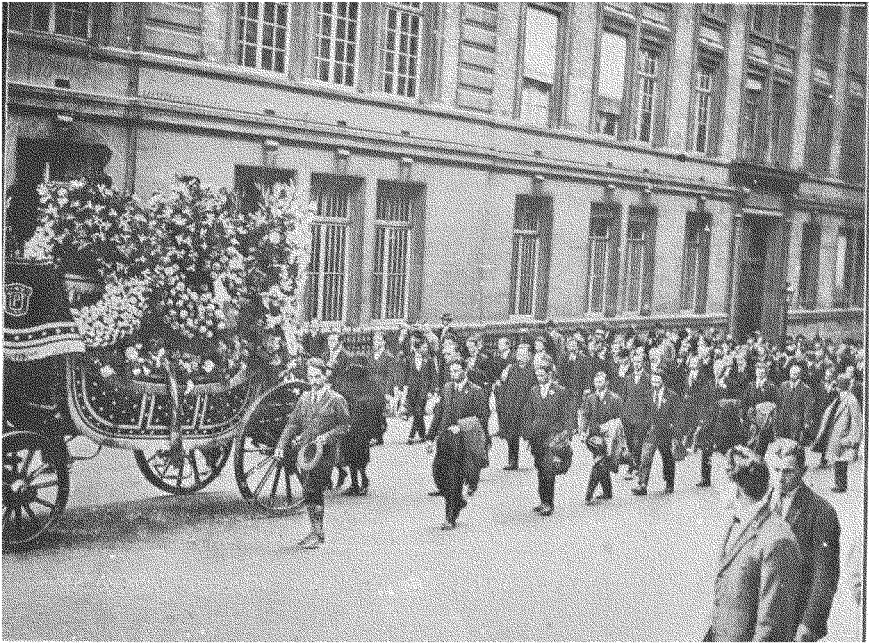
ського народу. Скільки я давав йому, і йому все мало!» Щоб загладити вражіння, які викликала заява Добковського і слова Шварцбарда, адвокат Торес заявив, що В. Бурцев вважає Добковського за агента-провокатора. Треба сказати, що Добковський в своєму отвертому листі зазначив, що він давно має суперечки з Бурцевим і пояснив чому. На заяву Тореса відповів адвокат Вільм, сказавши, що він про зізнання Добковського згадає в своїй промові*). Надзвичайно важливі зізнання Добковського, як свідка, що досить близько знав Володіна та був знайомий і з Шварцбардом, не були подані Добковським своєчасно на допиті у слідчого судді. Тому він не був включений прокурором в число свідків, які повинні були зізнавати на суді, а його заява, хоч і була на суді оголошена, не мала сили присяжного зізнання. Хоч і позбавлене формальної сили, зізнання Добковського все таки має велике значіння, бо воно стверджує у всьому зізнання Шаповала про роллю Володіна в убивстві С. В. Петлюри. Жадного впливу на процес зізнання Добковського не мало, але він все таки опублікував його, нічого не замовчуючи, в окремій брошурі, яку було цитовано. Про шпіонаж за С. В. знали від Шаповала ще Стасів і Карбовський, вони ж бачили Володіна у Шаповала і познайомилися з ним, але ні Стасів, ні Карбовський не зголосилися бути свідками на процесі.

Наведені тут факти, що торкаються Шварцбарда та Володіна і їх ролі в убивстві С. В. Петлюри, для кожного безстороннього і неупередженого дослідника є безсумнівними доказами того, що вбивство С. В. Петлюри було організовано з наказу більшовиків їх тайними агентами і було докрано при безпосередній участі агента Володіна та червоно-армійця Шварцбарда, при чому Володін грав роллю організатора вбивства в Парижі, а Шварцбард вбивство докранав при активній допомозі Володіна та інших більшовицьких

*) Дійсно, свід. Сліозберг на суді послався на лист В. Бурцева, в якому Бурцев стверджував, що Добковський є агент-провокатор та що Шварцбард не є більшовик, а навпаки «впертий антибільшовик» (стенограма з 24 жовтня 1927). Справа з цим листом В. Бурцева виявилася пізніше. 25 березня 1929 р. Добковський надрукував у Варшавському часопису «Епока» листа, в якому заявив, що після закінчення процесу Шварцбарда він звернувся до Бурцева з листом і запропонував йому подати докази свого твердження, що Добковський є провокатором. Такого ж листа Добковський написав і до Ліги оборони прав людини. У відповідь на цю вимогу Бурцев в листах, адресованих до Добковського та до названої Ліги 17—18 серпня та 26 грудня 1928 р. виразно заявив, що він ніколи Добковського не вважав за агента-провокатора, лише довідавшись, що Добковський має виступити на процесі, як свідок обвинувачення, чим міг спричинитися до вироку, осуджуючого (Шварцбарда), а це було б на руку інтересам українських сепаратистів, тільки тоді він «постановив остерегти суд, щоб Добковському не вірив» (див. «Тризуб», ч. 16—17 від 14. IV. 1929). Ось які особи вжили оборонці Шварцбарда, щоб запламувати свідків противної сторони. А В. Бурцев, цей славнозвісний ворог і знавець російських агентів-провокаторів та великий російський «патріот», кинув свідомо неправдиве обвинувачення на Добковського у провокаторстві, не соромляться признатися в цьому та ще й оправдує своє поводження мотивами російського патріотизму!?

Місце, де було вбито С. Петлюру (×) на вул. Расін (біля книгарні Жільбер).

Жалібний похід вулицями Парижа.

агентів і прихильників. Відкрити дійсних авторів та організаторів вбивства, зокрема притягти до відповідальности Володіна та встановити зв'язок його й Шварцбарда з більшовиками — не вдалося під час попереднього слідства, бо головні свідки — Микола Шаповал і Добковський, як було вже зазначено, не все відкрили, що знали, а те, що сказали, сказали залізно.

II.

Переходимо тепер до судового процесу над вбивцею Шварцбардом. Попереднє слідство продовжувалося з 2 червня 1926 р. до липня 1927 р. з перервою під час судових ферій восени 1926 р. Обвинувачуючий акт був готовий в липні, а процес було призначено на сесію, яка починалася 18 жовтня 1927 р. Особливість французького попереднього слідства треба вважати те, що слідчий суддя дуже широко користується мандатними наказами та більшість слідчих актів, крім допиту свідків, припоручає агентам судової поліції. В справі процесу Шварцбарда слідчий суддя сам персонально не перевів жадної переквізиції, не викликав і не допитав жадного свідка з метою більше вияснити особу вбивці, його зносини, його оточення. Щодо агентів судової поліції, то не можна сказати, щоб вони виконали дані їм доручення з повним почуттям важливости справи й необхідности її висвітлити. Так, напр., поліційний комісар, що з'ясував факти, з життя й побуту Шварцбарда у Франції, не добув жадних відомостей про те, що Шварцбард знався з анархістами, що в нього була «явочна» їх квартира. Він обмежився лише допитом сусідів, які сказали, що до Шварцбарда ходили його «компатріоти». Так само, маючи доручення від слідчого судді, з'ясувати, чи не був Шварцбард адміністративно висланий з Франції за політичну пропаганду, комісар встановив, що дійсно 25 березня 1919 р. було вислано з Франції Шварцбарда Соломона-Самуїла, але це був не вбивця — Шварцбард Самуїл, а його рідний брат Шварцбард Соломон-Самуїл. Комісар ще додав, що адміністрація часто змішувала Шварцбарда з його братом, а то тому, що Шварцбард, «помилково чи свідомо», маючи однакове ім'я, ще й часто означав рік свого народження роком народження свого брата; в дійсності ж Шварцбард народився р. 1886, а його брат р. 1888. Але дальшого вияснення, чому Шварцбард так часто видавав себе за свого брата, комісар не зробив. Нарешті, переводячи дослідження з приводу пневматичного листа, що був висланий в день вбивства на адресу жінки Шварцбарда через поштове бюро Готель де Віль, комісар зазначив в протоколі, що, приймаючи на увагу годину — 2.10—2.15, коли сталося вбивство, здається «анормальним», що лист, посланий вбивцею, міг бути кинутий на пошту в год. 2.35. Він не може пояснити цього і накше, як помилкою поштового урядовця. З цією метою він запитував завідувачого поштовим бюро, і той пояснив, що він не може припустити помилки, беручи на увагу, що урядовець, який відбирає пневматичні листи, міняє цифри на штемпелі кожні 5 хвилин. Отже,

треба було б припустити, що урядовець помилково, міняючи цифру годин, поставив 14 (2 г. дня) замість 13. Цим було б пояснено й дату 14.35 (2.35). Комісар додав, що все таки не можна було встановити, чи це було так, а не інакше. Цей характерний протокол показує, як судова поліція виконувала доручення слідчого судді: комісар готовий був скоріше припустити помилку поштового урядовця, що міняв цифри штемпеля що 5 хвилин і очевидно міг помітити й виправити свою помилку в годинах, ніж висловити сумнів у правдивості заяви вбивця Шварцбарда, що це він сам вкинув листа на пошту. Взагалі помітно було, що попереднє слідство не вважало потрібним довго спинятися на питаннях про минуле Шварцбарда, про його стосунки й оточення, про його інтереси тощо; воно дало повну віру заяві Шварцбарда, що він діяв сам і жадних спільників не мав. Такі важливі факти з життя Шварцбарда, як засудження його до каторжної тюрми у Відні та його виїзд р. 1917 до Росії були висвітлені не судовою поліцією, а іншими установами: перший факт — Віденською поліцією, що з власної ініціативи подала відомості слідчому судді через австрійську легацію в Парижі; а другий факт — історичною секцією французького генерального штабу. Помітно було, що слідчий суддя не вважав потрібним поглиблювати слідство: справа вбивства, мовляв, була проста й ясна, вбивця признався, чого більше треба; щодо мотивів вбивства, то версія Шварцбарда могла бути й правдивою, хоч він і плував трохи, бо хто там розбере, що діялося тоді на Україні. Тому слідчий суддя на початку 1927 р. закінчив був слідство і передав його прокуратурі. Лише після певних кроків адвокатів цивільної сторони вдалося знов повернути справу слідчому судді на дослідження та на допит свідків Шаповала, Добковського й Володіна і на очну між ними ставку. Вдруге справа перейшла до прокуратури в квітні 1927 р., при чому товариш прокурора, що переглядав справу, в своєму заключенні прийшов до висновку, що дані попереднього слідства показують, що Шварцбард діяв сам, з власної ініціативи, без спільників, хоч і констатовано, що Шварцбард був знайомий з Володіним, а Володін багато разів розпитував Шаповала про адресу С. Петлюри. Щодо мотивів вбивства, то Шварцбард вважав С. Петлюру відповідальним за погроми, бо, мовляв, він або сам їх організував, або ж інспірував. Опінію Шварцбарда підтвердили й деякі свідки жиди (Гольдштейн, Чериковер, панна Грінберг, Коральник), другі ж (Моцкін, Сліозберг, Тьомкін, Грінберг) вважали, що С. Петлюра може й не бажав погромів, але він їх певний час терпів. Навпаки, всі свідки українці відкидали всяку відповідальність С. Петлюри за погроми. Це заключення разом з резюме слідчого судді й цілою справою було остаточно передано прокурору 7 травня 1927 р.

Обвинувачуючий акт, який було складено 4 червня 1927 р., в багатьох точках змінив висновки тов. прокурора і резюме слідчого судді, і то не на користь Шварцбарда. Поперше, досить ясно й правдиво була подана історія визвольної боротьби України і роля в ній С. В. Петлюри. Подруге, дуже детально було виложено обставини

вбивства і жорстокість та холонокровність вбивці. Потрете, не було випущено жадної, і дрібної навіть деталі з життя й діяльності Шварцбарда та дано їм належне освітлення. Нарешті, аналізуючи мотиви вбивства та систему оборони вбивці, обвинувачуючий акт констатує, що в зазначених мотивах бракує логіки, а система оборони його надзвичайно хитка, бо вона базується лише на твердженнях, які не тільки не мають доказів, але й прямо протирічать правді. Переглянувши всі докази за й проти, обвинувачення прийшло до висновку, що С. Петлюра не тільки не робив погромів сам, не наказував їх робити своїм підлеглим, не терпів сам, а навпаки, весь час боровся проти погромів всіма силами й засобами, які були в його розпорядженні. Піднятий в поясненні Шварцбарда принцип відповідальності голови держави, зрештою чисто теоретичний по своєму значінню, відносно С. Петлюри повинен бути рішучо відкинутий з огляду на надзвичайну енергію, яку С. Петлюра виявив в боротьбі з погромами, на широкі, шляхетні й гуманні концепції, які С. Петлюра старався засвоїти своїй армії, на розумні міри, яких вживав при надзвичайно тяжких обставинах, а також і на постійне зусилля, яке він виявив, щоб припинити погроми. Документально констатовані численні заходи, прийняті урядом С. Петлюри проти погромів, свідчать про розсудливість та лібералізм цього уряду. Найкращим доказом вищенаведеного служать ствержені факти, що жидівське населення України не тільки не обвинувачувало С. Петлюри в погромах, але, навпаки, не раз висловлювало йому подяку та вітало його, як спасителя, виносячи йому на зустріч святині свої та благословляючи через своїх рабинів. Томуто, коли dokonane Шварцбардом вбивство при всяких обставинах повинно здаватися дивним і незрозумілим, то тим більш необ'яснимим і глибоко одіозним воно повинно здаватися р. 1926, себто в добу, на багато років пізнішу від тої, в яку С. Петлюра залишив Україну і на вигнанні, далеко від батьківщини, проводив тихе і скромне життя. Нарешті, роля судді й месника, яку Шварцбард бере на себе, зовсім не личить покараному судом злодієві. Одне лише питання й обвинувачуючий акт не висвітлив: це питання дійсних мотивів вбивства й спільників вбивці. Обвинувачуючий акт сконстатував, що попереднє слідство не дало матеріалу для того, щоб можна було прямо заперечувати твердження Шварцбарда, що він діяв сам, без спільників, але разом з тим і признав, що все ж таки деякі обставини, ствержені на попередньому слідстві, дають підставу до сумніву відносно правдивості твердження Шварцбарда та дозволяють вважати гіпотезу вбивці занадто вже загадковою. На підставі цього обвинувачуючого акту Шварцбарда було піддано суду присяжних Парижу по обвинуваченню в наперед спланиваному вбивстві С. В. Петлюри, в злочині, який карається найтяжчою карою — карою на горло. Справу вбивства С. В. Петлюри було призначено на жовтневу сесію суду, яка починалася 18 жовтня 1927 р.

Вже більше як 1½ роки минуло з того часу, як одбувся процес над вбивцею С. В. Петлюри, але й досі при одній згадці про цей процес сумно й боляче стає на душі у кожного, хто був на тому процесі, чув і бачив, як він проходив. Не тільки оправдуючий вирок тяжко вразив українське громадянство, але й вся судова процедура, виключаючи, може, перші два дні, проходила за таких незвиклих для нас обставин, з такими болюче вражаючими подробицями, що несподіване й ненормальне прикорочення процесу, хоч було воно невігідне для нас, здалося кращим, ніж його продовження. Ми не хочемо, і не маємо на це жадних підстав, сказати щонебудь про неправильне чи упереджене поступовання Паризького суду відносно нас, чужинців, справа яких стала предметом судового розгляду. Ні. З цієї точки погляду Паризький суд ні в чому не відрізняв нашої справи від всіх інших справ, які він звик розглядати і не заслужив нашого жалю чи просто зауважень. Але не в цьому річ, а в тому, що при розгляді нашої справи, справи складної не по фактичних її обставинах, а по мотивах та по особах, яку до того ж ще штучно було ускладнено з боку оборони вбивці питанням відповідальності за погроми і взагалі питаннями політичного характеру, виявилися найбільш яскраво всі негативні риси сучасного французького карного процесу і суду з присяжними. Наше громадянство, що в переважуючій більшості було ознайомлено з перебігом процесу з часописів і бюлетенів «Тризуба», не могло мати точного уявлення про те, як проходив процес, і для нього оправдуючий судовий вирок був несподіваним і вражаючим. Для тих же, що були присутніми на процесі, близько стояли до справи підготовки процесу, цей вирок був неминучим завершенням цілого перебігу судового процесу.

З самого початку було вже зазначено, що зараз у Франції громадянство, вражене випадковими вироками, які здебільшого виносять присяжні, та негативними рисами карного процесу, підняло свій голос і вимагає реформи та впорядкування процесу. Серед негативних сторін французького карного процесу й суду з присяжними можемо вказати на наступні, що найбільш вражають і французів, і чужинців. Це, поперше, встановлення журі-колегії присяжних, в числі 12 чоловік. Перед кожною сесією президент суду з листа присяжних в кількості 60 чоловік сам, поза судовою колегією, вибирає 36 присяжних (і 4 запасних). Лист вибраних присяжних доводиться до відома обвинуваченого. Потім в призначений президентом суду, для кожної справи окремо, в непублічному засіданні суду, в якому, крім суду і прокурора, бере участь обвинувачений з своїм оборонцем, з числа 36 присяжних вибирається 12 чергових присяжних (і 2 запасних), при чому вибір цей переводиться не жеребком, а шляхом одводу чи виключення присяжних; прокурору й обвинуваченому дано право виключити в рівному числі кожному, скільки вони захотять присяжних з тим лише обмеженням, щоб їх осталося не менше 12. Значить, з числа 36 присяжних кожна сторона має право виключити максимум 12 присяжних, а обидві 24, тобто цілих $\frac{2}{3}$ списку. Такий значний вплив сторін на

вибір присяжних для справи, в якій сторони протилежно заінтересовані, приводить на практиці або до одностороннього складу Жюрі, напр., при більшій поінформованості оборони про кандидатів в присяжні, або ж, і це трапляється частіше, до обезбарвлення Жюрі, коли і прокуратура, і обвинувачений одведуть 24 особи, що уявляють найбільш виявлені індивідуальності. І в першому, і в другому випадкові вплив сторін буде не на користь суду. Імена вибраних присяжних, що увійшли до складу Жюрі, судом публічно не оголошуються і складають судову тайну, але лише відносно, бо в усякому разі вони відомі обороні, що брала участь у їх виборі. Практично ця судова тайна не дає жадної гарантії щодо можливості сторонніх впливів на присяжних, бо французький процес не знає принципу ізоляції присяжних на весь час даного процесу; по закінченні судового засідання й перенесенні його на слідуючий день присяжні звільняються на час перерви від своїх обов'язків, кидають помешкання суду й перетворюються в звичайних громадян. На них впливає преса, оточення, значить, не виключається і вплив оборони, яка їх всіх знає. Ми не маємо даних для того, щоб ствердити, що вплив оборони на присяжних в справі вбивства С. В. Петлюри мав місце, ми лише зазначаємо, що можливість такого впливу існувала.

Слідуюча особливість французького процесу, яка має певний вплив на хід судового слідства, це правило, згідно з яким прокурор подає судові список свідків, викликаних ним самим, цивільною стороною й обороною; він же й встановлює порядок, по якому суд допитує свідків. Незручність такого порядку особливо виявляється при допиті свідків, як цивільної сторони, так і оборони, яких не було допитано на попередньому слідстві, які прокурору невідомі і він не знає, про що вони будуть свідчити. Під час процесу про вбивство С. В. Петлюри цивільна сторона виробила була порядок допиту своїх свідків, який не сходився з порядком, встановленим чисто механічно прокурором. Але формальність наведеного правила була причиною того, що прокурор не згодився змінити свій порядок. Через це вийшла дуже шкідлива для нас плутанина в порядку зізнання свідків: всіх свідків, яких було допитано на попередньому слідстві, прокурор поставив на першому місці, і їх в першу чергу було вислухано на суді. В числі цих свідків було 7 свідків, яких виставила оборона, і вони були допитані не після всіх свідків прокурора й цивільної сторони, а зараз же за свідками цивільної сторони, що дали зізнання на попередньому слідстві. Таким способом свідки цивільної сторони були розбиті на дві групи, при чому друга група повинна була давати свої зізнання після 7-ми свідків оборони. Тому ж, що ці 7 свідків свідчили в оборону обвинуваченого, а не проти нього, то цей факт зробив негативне для обвинувачення вражіння і дав привід оборонцеві Торесу пишатися, що от, мовляв, «свідки прокурора свідчать на користь обвинуваченого». Так негативно відбилося на справі наведене вище правило французького процесу.

Велике значіння в карному процесі має інструкція про став-

лення питань присяжним. В питаннях формулюється й конкретизується обвинувачення й злочин, за який обвинувачується, питання ж являються тією формулою, при допомозі якої присяжні приєднують свою негативну чи позитивну відповідь («так» чи «ні»), оголошують свій присуд. Тому, звичайно, у виробленні й остаточній формулювці питань беруть участь як суд, так і сторони — прокурор і оборона, а також по питанню цивільного позову — і цивільна сторона. Питання, звичайно, ставляться після закінчення судового слідства і після дебатів сторін; голова суду оголошує питання в остаточній формулювці, пояснює й тлумачить їх присяжним. В процесі в справі вбивства С. В. Петлюри жадних дебатів з приводу формулювання питань не було; голова суду просто оголосив п'ять питань на початку останнього засідання, навіть перед дебатами сторін, не давши жадного пояснення присяжним, не зазначивши навіть, яким порядком вони повинні відповідати на ці питання. Зате сторони досить часу присвятили питанням у своїх промовах, при чому, як і треба було чекати, кожна сторона давала протилежне пояснення. Зрештою присяжні були цілком дезорієнтовані й примушені були викликати суд до своєї кімнати для додаткових пояснень.

Найголовнішою й найважливішою хвибою французького карного процесу треба вважати відсутність кінцевого висновку — резюме председателя суду. Присяжні — не фахові судді, а звичайні громадяне, що далеко стоять від юриспруденції й порядків судового поступування. Вони не свідомі того, яке правне значіння мають ті чи інші акти, що були доконані на судовому слідстві судом, обвинуваченням, обороною, обвинуваченим, свідками, експертами і т. д., як ці акти треба оцінювати і яке вони мають значіння для встановлення об'єктивної правди, — цього кінцевого завдання процесу. Присяжні на суді бачуть перед собою боротьбу двох сторін, двох поглядів, двох оцінок цілком протилежних: обвинувачення все ставить у вину обвинуваченому, навпаки, оборона старається все повернути на користь свого клієнта. Іноді не об'єктивні дані судового слідства, а уміння, зручність, ораторські здібності можуть вплинути на присяжних та примусити їх збочити з правдивого шляху. Потрібно, отже, голос безстороннього, авторитетного, освіченого судді-юриста, який, стоячи поза інтересами обвинувачення й оборони, міг би безсторонньо висвітлити присяжним все, що пройшло на судовому слідстві перед очима присяжних, зважити всі дані за і проти обвинувачення, за і проти оправдання. Потрібно також в'яснення присяжним їх прав та обов'язків, техніки обміркування ними поставлених судом питань та відповіді на них, нарешті, ознайомлення присяжних з різними ступенями кари, яка чекає обвинуваченого в залежності від такої чи іншої відповіді присяжних. Коли резюме председателя вважається так потрібним у звичайних справах, то воно є прямо необхідною гарантією правосуддя в справах складних чи то по обставинах злочину, чи то з точки погляду обвинувачення, чи то, нарешті, з огляду на неясність мо-

тивів злочину, або на сторонні обставини, що мали вплив на справу.

У французькому карному процесі немає норми, яка б покладала на председателя обов'язок давати своє резюме цілому процесу та потрібну оцінку й пояснення судового слідства і дебатів сторін. Відсутність резюме председателя впливає найнегативнішим способом на діяльність французького суду присяжних, яскравим доказом чого може бути процес над вбивцею С. В. Петлюри. Як було вже зазначено вище, справа вбивства С. В. Петлюри, нескладна обставинами самого вбивства, в значній мірі ускладнилася тими мотивами, які вбивця Шварцбард оголосив, питанням про спільників вбивці та побічними справами політичними обставинами, які були до справи притягнені. Попереднє слідство не дало вповні вичерпуючого матеріялу, і деякі факти лишилися без належного освітлення. До того ж ще під час судового слідства оборона всі свої сили направила на те, щоб ще більше справу заплутати, виставивши з свого боку обвинувачення проти жертви вбивства, Петлюри, у погромах жидів. На цьому оборона старалася найдовше спинити увагу присяжних, для цього вона викликала в суд свідків жидівської національності, які говорили тільки про погроми, і то не лише про погроми на Україні, а взагалі про погроми, починаючи від імператора Тита. Цивільна сторона, з огляду на таку тактику оборони, змушена була боронитися, замість того щоб нападати, подавати докази того, що С. В. Петлюра не несе відповідальності за погроми, що він, навпаки, боровся з погромами і т. д. Таким чином, не тільки проста справа вбивства ускладнилася, але й природні позиції сторін перемішалися: оборона стала на місце обвинувачення, а цивільна сторона — на місце оборони. До цього ще треба додати, що ввесь час на суді говорилося й дебатовалося про події давні — 1919—1920 рр., що відбувалися на Україні, про яку присяжні мало що чули, а ще менше знали. При таких обставинах резюме председателя, його авторитетний, безсторонній голос, його компетентне пояснення було не тільки потрібне, а прямо необхідне. А його якраз і не почули присяжні в цьому процесі, і ми глибоко переконані, що коли б присяжні ввійшли з судової залі до своєї кімнати, вислухавши резюме, пояснення й науку председателя суду, то вони б винесли інший вирок.

Такий же, коли не більше негативний вплив на перебіг процесу і на його висліди мали деякі звичаї, що вкорінилися у французькому суді та серед французької адвокатури. З них на першому місці треба згадати про те, що головуючі в Паризькому суді присяжних виявляють свою дискреційну владу председателя суду хіба тільки у відношенні до публіки та й то не завше. Головуючий суддя, який по закону, повинен не тільки доглядати за порядком в судовому засіданні, але, що далеко важніше, керувати цілим процесом, часто-густо або зовсім не виконує цього важливого обов'язку, або ж виконує його мляво і недбайливо. Яскравим прикладом цього може служити процес над вбивцею С. В. Петлюри. Всі, хто був на процесі, були надзвичайно вражені тим, що президент суду, після допиту

Шварцбарда, переведеного мляво й нецікаво, залишив собі тільки працю по отворенні й закриттю засідань, викликанні свідків та інші чисто формальні атки, що їх президент ніяк вже не міг передати комусь іншому. Все ж інше в процесі йшло не так, як його міг направити президент, коли б забажав здійснювати свою владу, а так, як воно само утворилося, завдяки актам прокурора, цивільної сторони та оборони. Допит свідків переводив не президент, як того вимагає закон, а сторони безпосереднє. Під час допиту адвокати сперечалися між собою без кінця, виголошували цілі промови за і проти, ображали свідків, як свідків, і персонально. Траплялися часто моменти, коли свідок цілими годинами стояв перед судом, чекаючи продовження допиту, а в цей час адвокати обмінювалися репліками, промовами, цитували документи, порушували питання, які жадного відношення до свідка не мали. Був такий випадок, коли прокурор не витерпів і врешті заявив: «тут на суді всі мають право слова, крім свідків». Але й це зауваження представника закону справи не поліпшило. Тому й не дивно, що процес ішов ненормально помалу: протягом судового засідання суд встигав допитати лише 3—4 свідків; так, наприклад, на другому засіданні суду 19 жовтня були допитані Токаржевський, Нестеренко; а Шаповал не встиг скінчити зізнання; на 3-ій день зізнавали лише Шаповал, Прокопович і Лянжевен, на 4-й день Шульгин, Удовиченко і Шумицький і т. д. На 8-й день процесу лишилося допитати: 19 свідків цивільної сторони та 80 свідків оборони. Затягав судове слідство в перші дні процесу адвокат оборони Торес; в ці дні було допитано головних його свідків — жидівських націоналістичних діячів, які штучно попали в список прокурора, про що було вже сказано вище; він знав, що серед 80 його свідків, яких ще належало допитати, не було вже важливих свідків та ще й по питаннях погромів, зовсім сторонніх справі; тим часом були дуже й дуже серйозні й небезпечні для нього свідки цивільної сторони. Тому він і затягав справу допиту, скільки було можливо, сперечався з адв. Кампінкі, провокував його на виступи й промови, сам теж виголошував довгі промови, не рахуючись зовсім з председателем суду. А цей зовсім не вмішувався в дебати, до нього навіть не зверталися за дозволом, сами, один одного перебиваючи, Кампінкі й Торес, своїми суперечками заповнювали цілі засідання. Численні адвокати і члени магістратури, що прийшли «нослуhati» словесний бій між двома видатними адвокатами, та публіка з насолодою слухали цей двобій та нагороджували переможця відповідними виразами і мало не оплесками. Через відсутність на суді керуючого впливу председателя суду, процес в ці моменти нагадував не суд над вбійником, а публічні збори, перед якими змагалися словесно два промовці. Як свідчать сами французи (Рене Бенжамен: «Суд присяжних», стор. 34—41 і в інш. місцях) невикористування председателем своєї дискреційної влади та нехтї до керування процесом стали звичайним та характерним явищем Паризького суду.

Той же Рене Бенжамен в цитованій книзі торкається ще од-

ного шкідливого звичаю, засвоєного частиною паризької і взагалі французької адвокатури. «Нова школа серед адвокатури зрозуміла, що найкращою метою оборони є не вияснення, а поступовне затемнення справи перед присяжними. Небезпечно, щоб присяжні стали перед фактом, який буде для них цілком ясний. Тому, перериваючи нормальний і спокійний хід процесу, адвокат-оборонець старається примішати до справи, що є предметом судового розсліду, десяток інших справ і питань, в наслідок чого найбільш ясна й проста драма стає темною історією, перед якою члени Жюри, перелякані можливістю помилки з їх боку, хитаються... а потім оправдують. Колись адвокати пробували врятувати обвинувачених, шукаючи в їх вчинках оправдуючих мотивів; вони розкривали перед присяжними психологію злочинця, яка могла б викликати у присяжних співчуття; вони не виходили за межі драми, хоч і старалися її зм'якшити. Це була непевна метода, що вела до невідомого. Але нині від справи ухиляються, оборону надто поширюють, ставлять двадцять сторонніх запитань, а що найгірше, приводять з півсотні свідків, всіх з поважними іменами, положенням або відзнаками, які один за одним присягаються своєю честю, що обвинувачений, виключаючи хіба «незрозумілий випадок злочину», за який його судять, завше був добрий і безконечно милий!.. Кожну з таких заяв оборонець підкреслює, заявляючи: «Гарно, чудесно! Дякую! Панове присяжні вислухали тут свідка, одного з найбільш поважних осіб Республіки! Мій клієнт може сміливо підняти голову... Дорогий друже, не плачте! Ви ще трохи потерпите. Але це вже в останнє!» Предсідателю стає ніякого, і він говорить: «Свідку, ви вільні!» Адвокат додає: «Також, як незабаром будемо вільні і всі ми!» (стор. 44). Наведена характеристика модерної школи французької адвокатури та її методів оборони, написана талановитим французьким автором, майже з фотографічною точністю передає те, що відбулося в Паризькому суді під час процесу над вбивцею С. В. Петлюри. Дійсно, поведження оборонця, адвоката Тореса, під час процесу вповні оправдує характеристику Р. Бенжамена. Торес збудував свою оборону не на матеріялі, який давав вбивця та його чин, а на цілком побічних фактах, при тому, коли не цілком неправдивих, то принаймні таких, правдивість яких ще треба було довести. Замість оборони вбивці, Торес став у позицію обвинувачувача, підтримуючи всіма силами своєї адвокатської талановитості обвинувачення жертви вбивства у погромах жидів на Україні, вигадуючи й проголошуючи нові обвинувачення проти Петлюри в германофільстві, у ворожості до Франції і т. д. Торес не пропустив ні одного свідка з боку цивільної сторони, щоб не перервати його в самих важливих і небезпечних для вбивці місцях його зізнань та не вставити цілком сторонніх фактів чи запитань, стараючись одвести увагу присяжних та затемнити зміст даного зізнання. Нарешті, не маючи нічого іншого зауважити свідкові, він старався різним способом, але завше грубально й образливо, опорочити свідка, кинути підозріння на його моральні якості, правдивість, безсторонність і чесність. Тих на-

ших свідків, що служили в українській армії, він називав «бандитами», «підручними» С. Петлюри, інших поприкавав германофільством, службою при гетьмані (напр. Шульгина та Безпалка), політичними переконаннями, нарешті, висміював незнання свідками французької мови, або злу вимову французьку. Це все чув председатель і зовсім не реагував на такі вибрики Тореса, не дивлячись навіть на прямі прохання деяких свідків, звернені до председателя, про оборону їх від зневаги. Деякі свідки, не чекаючи допомоги председателя, му- сіли сами оборонятися та вступати в суперечку з оборонцем. Все це дуже несприятливо впливало на спокійний хід процесу, на вияснення правди. Торес далі закликав для оправдання Шварцбарда не 50, а 85 свідків, серед яких були поети і письменники, сенатори і послы, адвокати, професори, особи з відомими на цілу Францію іменами. Жаден з цих свідків, крім 7 свідків, що були допитані на попередньому слідстві, абсолютно нічого не знав ні про вбивство, ні про погроми. Невелика кількість мала свідчити про високі моральні якості Шварцбарда в минулому, до вбивства, але більшість і про Шварцбарда зовсім нічого не знала.

Ці останні свідки носять у Франції технічну назву свідків «конферансьє» і завданням їх є не зізнання особи, яка персонально і безпосереднє дізналася про справу, що є предметом суду, або почула про неї через посередництво наочних свідків. Ні, свідки-конферансьє приходять в суд, щоб зробити свої висновки, висловити свою персональну точку погляду на справу, яку розглядає суд. Свідки-конферансьє, хоч і подібні трохи до експертів, не є й експертами, бо ці останні дають свої висновки лише по окремих питаннях, що вимагають спеціального, технічного знання, а не по справі в цілому її обсягу. Свідки-конферансьє — це скоріше судді, але не державні, не офіційні судді, а звичайні громадяне; вони й не присяжні, бо не вибрані й не входять в склад Жюрі: свідки-конферансьє — це судді в у л и ц і; в особі їх вулиця під претекстом свідчення, вривається в святилище суду, зо всіма їй питомими інтересами, сторонністю, пристрастями. Голос вулиці вмішується в судові дебати сторін, порушує порядок, рівновагу сторін перед законом, давить на вагу правосуддя, переміщує законні позиції суду й сторін і вносить непоправиму анархію, яка виключає всяку можливість виконання судом його високих і відповідальних функцій.

Всі ці негативні риси французького карного процесу особливо різко виявилися на процесі вбивства С. В. Петлюри, так би мовити, подвоїли свій негативний вплив на процес, завдяки специфічним особливостям справи, яка була предметом процесу. Хоч і як звикли парижане до чужинців, що мільйонами зо всіх пунктів світу одвідують світову столицю, хоч які безсторонні вони у своїх відносинах до чужинців, але все ж таки під часу процесу помітно було, що для французького суду і присяжних чужими були й незрозумілими як вбивця Шварцбард з його мотивами помсти за погромлених на Україні жидів, так і жертва вбивства С. В. Петлюра, його оборонці, свідки-українці, і взагалі Україна й український національ-

ний рух. Та не тільки суд і присяжні не розбиралися в усіх цих складних питаннях, але й прокурор, і навіть адвокати цивільної сторони Кампінкі й Вільм, особливо перший, не розумілися в цих питаннях, часто не дооцінювали деяких важливих фактів, а другі знов переоцінювали. І не дивно: вони були французами і до процесу, напевне неінтересувалися й мало що знали про нас і про наші внутрішні відносини на Україні. В цьому відношенні оборонець Шварцбарда, адвокат Торес, мав безперечну перевагу перед своїми супротивниками — адвокатами цивільної сторони: він хоч теж нічого не знав про Україну й українські відносини, але, як жид, він розумів жиди Шварцбарда, мав спільну з ним психологію і добре орієнтувався інтуїцією, яка, базуючись на національній єдності, завше показувала йому, куди направляти оборону й напади. Такої інтуїції бракувало нашим адвокатам-французам, які не розуміли всіх відтінків справи, не розуміли нас, наших пояснень і вказівок*). Тяжка й трудна була позиція наша й наших свідків на процесі, перед чужим нам судом, з чужими для нас оборонцями нашими. Наші свідки, за виключенням кількох осіб (Шульгина, Прокоповича, Токаржевського, Шумицького) давали свої зізнання через перекладача, значна кількість їх зовсім не знала французької мови. Такі свідки не розуміють, як перекладає їх слова перекладач, яке вражіння вони роблять і які коментарі викликають, бо перекладач не подає їм змісту всього, що говорить з приводу зізнань свідка. Коли б свідок розумів, що його слова викликають, скажемо, непорозуміння чи різне тлумачення, то він міг би повторити своє зізнання, пояснити чи точніше висловитися; не розуміючи ж мови, на якій провадиться судочинство, свідок стоїть безпомічний і хвилюється, бо помічає, що слова перекладача його зізнань викликали суперечку й довгі репліки адвокатів і прокурора.

*) Зараз після закінчення процесу в українській пресі Галичини були висловлені напади на Судову Комісію в Парижі за те, що пібіто Комісія не допустила представника української адвокатури до участі в процесі. Таке обвинувачення цілком безпідставне і несправедливе. Питання про участь українських адвокатів в процесі на боці цивільної сторони вперше було порушено спільною комісією Празького та Подєбрадського Комітетів для вшанування й оборони імені С. Петлюри, яка визнала бажаною участь представника від української адвокатури. Судова Комісія в Парижі 13 вересня 1926 р. з свого боку визнала бажаною участь українських адвокатів в процесі та доручила О. Шульгину перевести іменем Комісії листування з українською адвокатурою у Львові. 26 вересня 1926 р. О. Шульгин вислав листа до Голови Союзу українських адвокатів у Львові, д-ра Дм. Левицького, в якому повідомив про постанову Комісії та просив, щоб Союз дав свою згоду та вислав до Парижу свого представника, причому О. Шульгин додав, що в Комісії прихильно згадувалося ім'я проф. Старосольського, як можливого представника української адвокатури. На цього листа ні О. Шульгин, ані Комісія жадної відповіді не дістали. На засіданні Комісії 17 листопада 1926 р. це питання знов розглядалося. Вияснилося, що проф. Старосольський odmовився взяти участь в процесі, бо Союз не дає повноважень і взагалі не дає згоди на участь у процесі. Таким чином, не з вини Судової Комісії, а в наслідок відмови Союзу адвокатів у Львові, постановою Комісії про бажаність участі в процесі представника української адвокатури не була реалізована.

Полегчувало нашим свідкам виконання їх тяжкого і разом з тим такого важливого завдання оборони перед чужим судом свого вождя національного, а для декого то й свого прямого шефа, тільки те, що всім їм не доводилося кривити своїм сумлінням, лише отверто і з піднесеним чолом говорити правду, саму правду, оповідати про дійсні факти, що мали місце там на Україні й тут в Парижі. Їм не потрібно було висловлювати свої лише думки й міркування, які завше мають щось персональне й мінливе, їм не потрібно було робити здогади та висновки, які можуть бути правдиві й помилкові в залежності від якості матеріялу, на який спираються.

В цьому відношенні в далеко гіршій ситуації опинилися свідки оборони, всі оті члени різних жидівських комітетів і комісій, які сами нічого не бачили й не знали, лише висловлювали свої думки, свою опінію й переконання на підставі фактів і матеріялів, добутих іншими особами, небезсторонніми й заінтересованими. До того ж, як компатріоти вбивці, Шварцбарда, оборона якого й безумовне оправдання були прийняті за національне гасло для цілої жидівської нації, жиди-свідки примушені були керуватися цим гаслом та відповідно пристосовувати свої зізнання. В наслідок цього ми бачили, що ці свідки на попередньому слідстві говорили одно, висловлювалися обережно й нерішучо, посилалися лише на загальну опінію жидів про відповідальність С. Петлюри за погроми, закидали йому лише те, що він, нібито, мав силу припинити погроми і не припинив їх, терпів їх, а вже на суді вони з усією силою й національним запалом старалися переконати суд і присяжних, що С. Петлюра єдиний є винний у всіх жидівських погромах на Україні, що С. Петлюра наказував робити погроми, що вся армія українська й цілий український народ — погромщики, що Шварцбард — чесний жид і нічого спільного з большевиками не мав, і т. д., і т. д. Говорили все це, б'ючи себе в груди й присягаючися своєю честю й ім'ям. Невимовно тяжко й огидно було чути явну, неприкриту неправду з вуст, як не як, а поважних, сивих жидівських діячів, які примушені були до цього чину не бажанням правди, а сторонніми впливами, нібито національним обов'язком. Але виконання національного імперативу — оправдання вбивці, Шварцбарда, за всяку ціну — не може оправдати цих свідків, бо це національне гасло встановили вони ж сами, оці: Грінберги, Гольдштейни, Сліозберги, Моцкіни, Тьомкіни. Це вони склали паризький комітет оборони Шварцбарда, вони узурпували собі волю цілої жидівської нації і, всупереч протестам американських жидів, вони оголосили злодія й вбивцю, Шварцбарда, жидівським національним героєм. Вони утворили ту нібито загальну жидівську опінію про відповідальність С. В. Петлюри за погроми, на яку потім посилалися, якою аргументували свої зізнання. Вони примусили скриводити такого безстороннього жидівського діяча, як В. Жаботинський, який зараз після вбивства був з власної ініціативи опублікував, що С. Петлюра й українська інтелігенція — невинні в жидівських погромах, а потім за кілька днів до процесу змушений був під пресією жи-

дівського комітету взяти цю заяву назад та ще й додати, що С. Петлюра повинен відповідати за погроми. Це вони примусили бувшого міністра жидівських справ УНР Ревуцького з Нью-Йорку прислати телеграму, оголошену на суді Торесом, в якій Ревуцький, посилаючись на те, що нібито його ім'я згадується на суді (до того дня ні разу не було згадано про Ревуцького), заявив, що вважає С. В. Петлюру винним у погромах. Адв. Кампінкі справедливо назвав цю телеграму «превентивною», зазначивши, що вона є яскравим доказом мобілізації жидівських націоналістів на оборону Шварцбарда. Всю цю акцію жидівського комітету про піднесення вбивці, Шварцбарда, до рангу національного героя-месника дуже влучно охарактеризував в кінцевій промові своїй адвокат Вільм. «Кожна нація, сказав він, вибирає героїв своїх, де хоче і як хоче. Жидівська нація вибрала собі Шварцбарда. Нехай же буде певна, що на такого героя ніхто інший не заявить претенсії!».

На закінчення характеристики процесу про вбивство С. В. Петлюри згадаємо ще про два характерних і важливих моменти. Перший торкається спроби використати ще один спосіб оборони — виставити Шварцбарда як людину, коли не цілком психічно невідповідальну, то, принаймні, з пониженою відповідальністю. Ще на попередньому слідстві слідчий суддя з власної ініціативи передав Шварцбарда під дослід трьох експертів-психіатрів. Нам вже доводилося згадувати про те, як Шварцбард зважився був одурити експертів, виставляючи себе релігійною людиною, що читає Біблію, вірить в пророцтва і вважає себе посланцем пророка Ісаї. Експерти визнали Шварцбарда психічно здоровим, але одночасно знайшли, що Шварцбард має явно виявлені ознаки людини, захопленої однією ідеєю. Такий стан з точки погляду психіатрів не є ще цілком вито ненормальний, але все ж таки особа в такому стані наближається до маніяка, який весь охоплений актом, що має він завершити. Особа в такому стані не може одірватися від ідеї, що нею заволодила, хоч і має повний контроль над своєю волею та акцією. Проти призначення експертизи слідчим суддею з власної ініціативи протестував оборонець Торес, але все таки використав її висновки на суді та ще й викликав, як свідка, експерта д-ра Клода. Цей і на суді підтвердив висновок експертизи, а на запитання Тореса заявив, що експерти визнали Шварцбарда щирим і правдивим. Дивні експерти, як легко було їх одурити Шварцбардові! Невідомо лише, коли був Шварцбард щирим, — чи тоді, коли плів перед експертами всяку релігійну нісенітницю, чи тоді, коли на пряме запитання слідчого судді заявив, що він, хоч і жид, але не віруючий, а по політичним переконанням анархіст, що він потім підтвердив і на суді. Як би там не було, але оборона Шварцбарда запаслася, на всякий випадок, ще й аргументом неповної психічної нормальності свого клієнта та в критичний момент виставила його перед присяжними. Який вплив цей аргумент зробив на присяжних, того ніхто не знає; можливо, вони відкинули його, а можливо також, що й прийняли під увагу. Другий важливий момент процесу — це від-

мовлення адвокатів Тореса й Кампінкі від дальшого допиту свідків і прикорочення судового слідства. В кінці сьомого дня процесу якраз в момент, коли закінчився допит свідків, що давали свої зізнання на попередньому слідстві і були викликані по списку цивільної сторони, підвівся адвокат Торес і заявив, що він, щоб не затягати процесу, готовий відмовитися від всіх своїх свідків (їх було 80), коли й цивільна сторона відмовиться від своїх свідків. Він гадає, що присяжні вже виробили свою оцінку і що без шкоди для справи можна вже закінчити судове слідство і перейти до дебатів. «Таким чином, панове судді, заявив Торес, процес, який міг би затягтися ще на багацько днів, буде прикорочений». На заяву Тореса адв. Кампінкі відповів так: «Ми не радилися з нашими клієнтами, але я вже два дні тому настоював на скороченні дебатів під час допиту свідків, бо коли 2—3 свідка вислухається денно, то ми не скінчимо справи й до Нового року. Тому я приєднуюсь до заяви адв. Тореса, приймаючи на себе відповідальність за цей крок так само, як і адв. Торес прийняв на себе відповідальність перед своїм клієнтом». Предсідатель суду радо прийняв пропозиції адвокатів, припинив судове слідство і призначив на слідуєчий день промови адвокатів цивільної сторони, прокурора і оборони. Цей інцидент своєю несподіванкою тяжко вразив всіх нас. Виховані на інших відносинах адвокатів до своїх клієнтів, ми не могли навіть і уявити собі, щоб адвокат міг піти на такий відповідальний крок, не порадившись з клієнтом, принаймні, не повідомивши його заздалегідь і не підготувавши. Навіть в старих російських судах, де адвокати мали далеко більші права, де вони є повновласними представниками цивільного позовника, а не тільки його «речниками», і там нічого подібного не дозволив би собі адвокат без порозуміння з своїм клієнтом. А тут, у французькому суді, де адвокат є лише «речником», де він має право лише «обороняти», а не «представляти» свого клієнта, бо представляє клієнта — авуе (avocat), тут адвокат бере на свою «відповідальність» такий важливий і з формального боку незаконний крок, яким прикорочувалося судове слідство, і лишалися без допиту цілий ряд важливих свідків. Адв. Кампінкі не звернув уваги на те, що його право, як адвоката цивільного позовника в карному процесі, було менше, ніж право оборонця обвинуваченого, що формально таку заяву міг зробити від імени цивільної сторони лише один авуе. Не звернув на це уваги й суд, ані прокурор, — останнє можна пояснити лише бажанням якнайскорше закінчити процес, який так несподівано затягся, між іншим, по вині ж самого суду. Заскочені несподівано актом адвоката Кампінкі, цивільні позовники й дорадча судова комісія при них, після постанови суду про припинення судового слідства, нічого не могли вдіяти, як тільки скоритися перед доконаним фактом. Іншого виходу не було, бо в противному разі треба було дезавуїрувати свого адвоката, що значило — одмовитися надалі від

послуг його і його колеги — адв. Вільма, який, розуміється, з мотивів товариської солідарності, негайно ж покинув би нас слідком за Кампінкі. Це значило б — лишитися надалі в чужому суді зовсім без адвокатів, дати на глум і образу всіх наших ще не вислуханих свідків і не мати можливості хоч в кінцевих промовах висвітлити перед присяжними й публічною опінією наші позиції, нашу точку погляду в справі вбивства С. В. Петлюри. Це значило б, нарешті, викликати скандальний інцидент, якого ще не було в історії Паризького суду, та виставити себе й цілу українську націю на глум і осуд перед чужинцями. На це не зважилися піти ні цивільні позовники, ані судової комісія. І тому вони мусіли скоритися силі довершеного факту.

Тепер лише, спокійно переглядаючи різні перипетії цього історичного процесу та зводячи до купи й зв'язуючи всі, навіть дрібні, факти з обставини, ми бачимо, що заява адв. Тореса не була цілком для нього неспідоготовленою, а навпаки, входила в зарані вироблений ним план оборони. Як ми були вже зазначили, Торес сам був винний в тому, що перші дні процес так затягнувся. Торес застосував вповні до процесу методу нової адвокатської школи, він витрачував час, щоб якнайбільше його використати в напрямі затемнення справи та запаморочення присяжних. І коли він побачив, що вони вже «готові», що істеричні виступи свідків-жидів скінчилися, а приходить черга до заслухання свідків зовсім іншого напрямку, міцних не сльозами й істериками, а фактами, він зважився дальший допит припинити, навіть ризикуючи помилитися в своїх спостереженнях над психологією присяжних, хоч він добре вистудіював паризьких присяжних взагалі й присутніх на цьому процесі — зокрема. Такими, на наш погляд, мотивами керувався Торес, прикорочуючи процес, але могли бути в нього й інші мотиви, — хто знає. Наводилися зараз після процесу й такі мотиви. Процес, який мав прислужитися, на думку большевиків, — до заплямовання С. В. Петлюри й уряду УНР та української армії, а на думку жидів-націоналістів, — до оправдання акту помсти за погроми та до закріплення за С. В. Петлюрою й українцями епітету «погромників», нарешті, до остаточної дискредитації, на думку росіян, українського національного визвольного руху, несподівано для ворогів незалежності України перетворився в світового значіння трибуну, з якої світ знов почув про Україну та про її визвольну боротьбу й змагання до незалежності. Перша констатувала цей факт російська преса всіх відтінків і вдарила на ґвалт. Отож, нібито, під впливом російсько-жидівської преси й большевицьких кол Торес зважився на свій крок. Чи так це було, нам невідомо, але треба признати, що такі мотиви мали деяку правдоподібність і що вони, поруч з іншими, могли вплинути на скорочення процесу. В одному лише відношенні нічого не можна було мати проти скорочення процесу: поперше, припинення судового слідства поклало кінець тому ненормальному й тяжкому положенню на процесі цивільної сторони, яка, замість того, щоб нападати, мусіла оборонятися від нападів адв. Тореса, що збудував оборону

вбивці на обвинуваченні жертви вбивства в жидівських погромах; подруге, українське громадянство уникало осоромлення перед світом через спляновані ворогами нашими виступи, в якості свідків, на боці вбивці й проти С. В. Петлюри та української армії, своїх же братів-українців на чолі з бувшим головою Директорії УНР Вол. Винниченком. Це був би нечуваний сором перед чужинцями і перед жидами, які виступали всі солідарно, зізнавали однаково, а тих з своїх одновірців, що дорожили більше правдою, ніж сумнівним «національним обов'язком», просто примусили мовчати. Негативний і небажаний акт, що вчинили адвокати Торес і Кампінкі, мав, як бачимо, і деякі позитивні наслідки, які все таки не можуть, навіть в найменшій мірі, його оправдати.

Судове слідство майже зовсім не займалося в'ясуванням участі в убивстві С. В. Петлюри інших, крім Шварцбарда, осіб і груп. За виключенням тієї частини зізнань свідка М. Шаповала, в якій він, відповідаючи на пряме запитання наших адвокатів, торкнувся дуже неповно й обережно ролі Володіна у вбивстві, та оголошеного на суді листа Добковського, протягом судового слідства ніхто, ні наші адвокати, ні прокурор не поставили прямо питання про спільників Шварцбарда та про тих авторів вбивства, що сховалися за спиною «месника» за погромлених жидів. Лише в кінцевих промовах торкнулися цього питання адвокат Вільм та побіжно прокурор. Так сталося не тому, що питанню про спільників не надавали важливого значіння, а тому лише, що в розпорядженні прокурора і наших адвокатів було замало даних для того, щоб на цьому питанні зосередити всю увагу суду. Як було вже зазначено в іншому місці, ні Шаповал, ні Добковський не оголосили своєчасно всього того, що вони знали про ролю Володіна й інших осіб в справі вбивства, а те, що знайшли можливим оголосити, вони подавали не все зразу, а невеликими порціями. Тому в наших адвокатів склалося вражіння, що ці свідки не настільки певні й тверді в своїх зізнаннях, щоб на них можна було оперти гіпотезу участі в убивстві інших чинників, наприклад, большевиків. Дякуючи цьому, не вдалося в'яснити та ствердити участь большевиків і цілковито усунути з дебатів питання про погроми, як зовсім сторонню справу. Відомості, які було добуто від названих свідків, а почасти й з інших джерел після закінчення процесу, вповні підтверджують те, що раніше підозрівалося, а саме, що вбивство С. В. Петлюри є діло рук большевицьких агентів, які діяли з наказу і за рахунок большевицького ГПУ. А коли це правда, то настільки жалюгідною є роля паризьких націоналістичних жидівських діячів, які на процесі обстоювали правдивість заявлених Шварцбардом мотивів вбивства та клялися своєю честю, що Шварцбард не був у зв'язку з большевиками!

III.

На всі п'ятеро запитань, поставлених судом, присяжні Парижу відповіли більшістю голосів негативно, Шварцбарда було

Маска Симона Петлюри.

Могила Симона Петлюри на Монпарнасському кладовищі в Парижі.

оправдано, а суд задовольнив цивільний позов. Такий присуд, який би він не був тяжкий для нас, не означав, як в наших очах, так і в очах цілого світу, що цим самим визнано правильною тезу, яку підтримували оборонці Шварцбарда, себто, що нібито Петлюра був винний у погромах. Ця теза оборони в значній мірі була збита вже під час судового слідства, коли й свідками, й документами було доведено повну непричетність С. В. Петлюри до погромів, остаточно вона була розбита в промовах адвокатів і прокурора; навіть Торес в своїй кінцевій промові говорив головним чином про «германо-фільство» Петлюри та про заслуги Шварцбарда перед Францією в час світової війни.

Паризький процес набрав світового значіння. Преса цілого світу мала своїх представників в залі паризького суду присяжних. Брак місця не дозволяє навести тут назви тих численних і поважних органів світової преси на різних мовах, що під час процесу виявили великий інтерес і симпатії до українського визвольного руху, до найвидатнішого його представника, С. В. Петлюри. Розуміється, частина преси, прихильна з тих чи інших мотивів більшовикам та «єдиній, невідимій Росії», була переповнена клеветою й ненавистю до українського руху і до С. Петлюри.

Відгуки паризького процесу докотилися й до соц. Інтернаціоналу, та відбилися в спорі між представниками російської соціально-демократичної партії (Р. Абрамович) і української (І. Мазепа і П. Феденко) з приводу оцінки українськими соціально-демократами злочину Шварцбарда. Представник російських с.-д. Абрамович звернувся до комісії меншостей при соц. Інтернаціоналі з скаргою на українську соціально-демократичну партію, яка, на його думку, в резолюції з приводу вбивства С. Петлюри неправильно поставилась до паризького вбивства, бо обороняла Петлюру від обвинувачень в жидівських погромах. На засіданні комісії меншостей в Цюріху, 23. II. 1925 р., представники укр. с.-д. партії обґрунтовували ту свою тезу, що вбивство С. Петлюри було кероване на бажанням помсти за жидівські погроми, з якими він боровся на Україні, а зовсім іншими мотивами, яких треба шукати в безоглядній боротьбі російського окупаційного більшовизму проти українського визвольного руху: надзвичайна популярність імені Петлюри на Україні дала зброю в руки його противників і вони поставили своєю метою його знищити. Комісія в складі: бельгійця — де Брукера, австрійця — Бауера та секретаря Інтернаціоналу — Адлера визнала, що Соціалістичний Інтернаціонал не може входити в розгляд обставин національної й політичної боротьби, яка відбувалася на Україні перед 10-ма роками, бо це діло історії. Врешті справа закінчилася тим, що Абрамович зняв своє обвинувачення*).

Таким чином, паризький процес не приніс для нашої національної справи того, чого так добивалися російські комуністи: він не

*) Ближчі відомости про це подано в брошурі: «Трагедія двох народів». Прага, 1928 р.

ослабив і не дискредитував нашого визвольного руху. Можна лише сказати, що ті пристрасті, які розгорілися на процесі навколо імени С. Петлюри, ніяк би його не порадували, бо Небіжчик, Головний Отаман, був завжди прихильником співпраці з жидівською меншістю на Україні і вірив (як про це, між іншим, свідчать і жидівські діячі — М. Рафес, А. Марголін, та інші), що прийде час, коли на сторожі прав незалежної, демократичної України солідарно стоятимуть разом з українцями і маси жидівської меншости на Україні. Так воно є у всіх культурних народів, так мусить бути й на Україні.

А втім, паризький процес залишив по собі серед українського громадянства тяжке й болюче вражіння. Те, що перетерпіло українське громадянство під час цього процесу, весь той біль та моральні страждання від зневаги над найсвятішими почуттями нашими, від глуму над нашими чільними діячами, над нашою героїчною армією, — нехай буде прийнято, як ознака нашої глибокої пошани до світлої, дорогої пам'яті незабутнього Героя-Мученика та його пролитої крові за щастя й волю Українського народу.

ЗМІСТ.

	Стор.
Від Міжорганізаційного Комітету	5
<i>М. Славінський</i> . Симон Петлюра	7
<i>І. Мазена</i> . Творена Держава (Боротьба р. 1919)	16
<i>П. Феденко</i> . Повстання Нації	76
<i>В. Прохода</i> . Вождь та військо	109
<i>М. Добриловський</i> . З історії господарської політики незалежної України (1919—1920)	149
<i>С. Сірополко</i> . Освітня політика на Україні за часів Директорії .	166
<i>О. Шульгин</i> . Симон Петлюра та українська закордонна політика	172
<i>В. Королів-Старий</i> . З моїх споминів про С. Петлюру	177
<i>Ф. Щербина</i> . С. Петлюра на Кубані	189
<i>К. Мацієвич</i> . На земській роботі	195
<i>І. Гаврилюк</i> . Другий військовий з'їзд	203
<i>В. Прокопович</i> . Остання подорож	210
Листки із споминів. <i>В. Кедровського, Г. Порогівського, В. Куца,</i> <i>В. Синклера</i>	216
<i>А. Яковлів</i> . Паризька трагедія	228

Друкарня «ЛЕГІОГРАФІЯ», Прага-Vršovice, Sátnova ul. č. 665